Oscar Levertin

Kritisk prosa

II

SNILLE OCH SMAK

SVENSKA KLASSIKER
UTGIVNA AV SVENSKA AKADEMIEN

OSCAR LEVERTIN KRITISK PROSA II

Oscar Levertin

Kritisk prosa

I urval och med inledning av Ulf Linde
samt under redaktion av Per Rydén

II

SVENSKA KLASSIKER
UTGIVNA AV SVENSKA AKADEMIEN
I SAMVERKAN MED
BOKFÖRLAGET ATLANTIS

Oscar Levertin
Kritisk prosa II
Atlantis, Stockholm

© 2007

URVAL OCH INLEDNING:
Ulf Linde och Svenska Akademien
TEXTREDIGERING, KOMMENTARER:
Per Rydén och Svenska Akademien

FORMGIVNING OCH TYPOGRAFI:
Anders Ljungman och Johan Melbi

PDF-GENERERING:
Megin Media 2008

Innehåll

Volym I

Ulf Linde: En intellektualismens evige resenär VII

Lögnens förfall 1
Svenskt familjeliv i slutet av 1700-talet..... 9
En Bellmanskaraktäristik 45
August Strindberg 81
Till »Naturens Epos« 99
Verner von Heidenstams skaldskap 121
Rokokon 133
Emile Zola 141
Modern konstforskning..... 157
Kriarättning, kritik och diktkonst 171

Appendix: Pepitas bröllop 181

Kommentarer och ordförklaringar 209

Volym II

Fru Nordenflycht 1
Dygdens sångare 51
Tournai 75
Den franska klassicitetens konstlära 83

Carl von Linné 121
Stenbrohult 123
Växjö 143
Linné som diktare 147
Linné som moralist 175

Kommentarer och ordförklaringar 201

Fru Nordenflycht

(1903)

I.

Låtom oss aldrig glömma, att den första författare i Sverige, som känt och förkunnat diktarvärvet såsom ett kall, var en kvinna. Hedvig Charlotta Nordenflycht är den första gestalt i den svenska litteraturhistorien, vilken betraktat diktning icke såsom lek på fritimmar eller göromål på lediga stunder, underordnade ädlingens ståndsplikter, ämbetsmannens uppdrag eller prästens verksamhet, utan såsom ett kall av hög social vikt och krävande hela människan. Hon är den första, för vilken diktkonsten alltigenom bär anspråk på helgd, helgd hos utövaren, som fått sångens ansvarsfulla gåva att förvalta, helgd hos samhället, för vilket skalden är den ideella rösten.

Denna stegrade uppfattning av dikt och diktarskap medförde en mängd följder. Den gav fru Nordenflycht icke blott den i vår litteratur förut rätt ovanliga poetfåfängan – och därtill i blåstrumpans särskilt löjeväckande form – men också den mäktiga tro på sin genius, som höll den prövade kvinnan upprätt under många skiften av nöd och olycka. Denna tro på kallet lät henne själv utan tvekan överskrida de sängkammarens och kökets trösklar, inom vilka hennes kön vid denna tid övervägande hölls fånget, och djärvt uppträda även för sina medsystrars andliga frihet och jämställdhet med männen såsom kvinnans första vältaliga sakförare i vårt land. I det starka medvetandet om sitt eget och sin missions värde vände hon sig till och med oförskräckt till Svea Rikes ständer, som om de poetiska »gåfvor Gud henne förlänat« lika väl förtjänade offentlig uppmuntran som rökning av fisk, odlandet av mullbärsträd eller andra av de nyttiga näringar och manufakturer, vilka frihetstiden älskade.

Dock än viktigare var den tillit, skaldekallet gav henne, till

hennes eget känslolivs rätt att göra sig hört långt utom den egna stugan. Den svenska dikten hade nog före henne haft mer än en subjektiv poet, mer än en tolkare av jagets ebb och flod av saknad och förhoppning. Men alla dessa hade kvintilerat för sig själva, till egen hög förnöjelse eller hugsvalelse, på sin höjd för några enstaka andra, förmän, gynnare eller vänner – så Wivallius, när han genom fängelsegluggen skymtade de fria svalornas flykt och hur deras vingslag blixtrade i rymden, Lasse Lucidor i sin ensliga takkammare i den mörka staden, då ruset dunstade från tinningarna och barndomsminnena och ruelsen kommo med skymningen, Frese på sjukbädden, när han i den bleka vårkvällen såg majsolen sjunka bakom Maria kyrka. Men ingen av dessa hade fördjupat sig i sitt eget inre med skattgrävarens hemlighetsfulla lust, ingen hade erfarit känsloaristokratens poetiska högmod över glansen i sin lycka och tragiken i sin sorg, båda vida över vardagsmänniskornas vanliga mått, ingen hade som fru Nordenflycht vädjat till de många, till alla känslofulla sinnen i ett dunkelt behov att bringa andras hjärtan att slå i takt med sitt eget.

Hedvig Charlotta Nordenflycht är den individuella svenska lyrikens anfru – fast hennes far egentligen hette Andersson – »herdinnan i Norden« är den poetiska subjektivitetens första klassmedvetna företrädare i vårt land, den första av dem, som för allmänheten måst yppa sitt djupaste och mest intima liv, som i dikten jollrat ut sin glädje och slitit sönder bröstet i förtvivlan. Våra många diktare av enahanda art ända till dessa yttersta dagar, vilka känt samma oblyga och sublima behov och i sina vers visat sig i släkt med slösarne, som kasta sitt guld genom fönstret, med bekännarne, som bikta sig för hopen, med furstarne, vilka slå på vid gavel för allt folket dörrarna till sovgemak och dödsläger, alla dessa böra med vördnad minnas Uranie Nordenflycht och någon ljus sommarafton göra en vallfart till den gamla klosterkyrkan vid Sko, där hon sover, omsusad

av Mälaren, över sin med den sista brustna kärleksdrömmen också brustna lyra.

När man betraktar fru Nordenflychts porträtt, framför allt det mest bekanta av Scheffel, känner man onekligen en viss lust att draga på munnen. Denna Aspasie med uppnäsa och dubbelhaka, denna mytologiskt kostymerade poetissa med sin breda, nakna hals och handens svaga grepp kring krokanlyran inbjuder till skälmeri. Också i hennes väsen funnos drag att le åt. Dock om man vill le åt den naiva iver, med vilken hon proppade i sig likt och olikt av tidens kunskaper och idéer (gjorde hela romerska riket till en ragu på sin tallrik, som Dalin säger), avväpnas man av det brinnande sanningsbehov, som lät henne oavlåtligt brottas med sig själv och de motsträviga filosofiska böckerna för att nå klarhet, och vill man le åt den översvallande och överdrivna känslosamheten i hennes på botten ej opraktiska eller overkliga natur, förgår lusten inför den känslans idealitet, det naiva allvar, som funnos hos henne och i hennes sång stundom kunde strömma fram med så källklart flöde. Skulle man slutligen vara nog elak – som den unge Kellgren var det – att se det löjliga i den kärlekskranka överspändhet, som ännu fyllde den korpulenta, icke längre unga kvinnans sista år, försvinner varje spår härav, då man minnes denna åldrade lidelses tragik, hur ödesdiger den blev för henne själv – hon köpte med livet dess sista illusion – och till vilken beundransvärd, ofläckad skönhet hon förmådde lyfta denna känsla i sin dikt, i vers, som ännu hava kvar hyacinters rörande vårdoft.

Vi le icke. Hon hade ett gott huvud och ett stort hjärta, fru Nordenflycht – och om de båda lågo i ständigt inbördes krig, är det något, som hänt större snillen än henne och barn av senare vid andliga brytningar mer vanda åldrar än hennes. Hon är den första moderna människan i den svenska dikten.

II.

Fru Nordenflycht är i vår litteraturhistoria portalfiguren till den nya tiden. Med henne begynner upplysningstidevarvet i vår vitterhet, som sedan skulle härska så länge, ända till romantikens framträdande i nästa sekels början. Sveriges Uranie äger redan denna tidsålders utmärkande drag, kännetecknen för båda dess riktningar, den intellektuella och den sentimentala, hon är gripen både av tankens och hjärtats revolution. Klarast framträder hennes ställning genom en hastig jämförelse med hennes omedelbara föregångare O. v. Dalin, vilken trots det myckna nya han skapat på alla områden likväl blott tillhör ett övergångsskifte och i sitt innersta väsen är en gammalsvensk man. Några sidor om Dalin skola bäst visa, hur mycket mer utpräglad 1700-talets fysionomi finnes hos fru Nordenflycht, hur mycket mera klassmedveten diktartyp hon är i det hela, hur mycket närmare hon till uppfattning och känslovärld står oss alla.

Det finns knappast någon svensk skriftställare, som haft ett så ingripande inflytande och på samma gång är så svår att komma verkligt in på livet, som Olof von Dalin. Redan hans mask har något otillgängligt och gäckande. Betrakta det allbekanta porträttet efter ett anonymt konterfej på Gripsholm, sannolikt gående tillbaka på ett original av Scheffel. Framför sig ser man en lång, mager man med ett högdraget, stelt huvud. Kinderna äro tärda, hakan framskjuten och viljefast, munnen sluten kring en återhållen elakhet, näsan lång och buktad. Ironisk förbehållsamhet präglar detta bleka ansikte, som under mycket umgänge i stora världen fått världsmannens uttryck. Ovillkorligen erinrar man sig en liten skildring av skalden hos Carl Gustaf Tessin, på vilken Dalin liksom på mer än en i sin samtid tycks hava gjort ett formligt oroväckande intryck. Tessin talar om diktarens inbundenhet och fåmälthet, om hans sällsamma tysta skratt, som man icke kunde märka på annat än ryckningen av hans ax-

lar. Så kan man väl tänka sig Argus iakttagaren, den alltid vakne kunskaparen, leende sitt ljudlösa skratt åt en oförbätterlig värld, men man har svårt att så tänka sig Argus sedoläraren, uppfostraren med sin satirs karbas i handen. Totalintrycket är avböjande och ovisst.

Ännu djupare känner man denna osäkerhet om Dalins personlighet, när man läser hans arbeten och finner alla problem vidrörda, alla känslosträngar anslagna, men aldrig en tankeföljd, som tycks gripa hela författarens människa, aldrig en ton, som klingar nämnvärt djupare än den andra.

Det finns skriftställare, som oroa på ett motsatt vis genom en så lidelsefull ensidighet, att den lockar och drager med en mörk källas outgrundlighet t. ex. Pascal. Hos Dalin är det tvärtom, ungefär som hos Voltaire, mångsidigheten och motsägelserna, som förbrylla. Man står undrande och spörjande inför den svenske Argus. Vad var han innerst, en amusör eller en allvarlig man? Och de tusen bagateller, som tala för det förra, äro de uttryck för ett sprittande och lekfullt humör, eller äro de pliktskyldiga avgifter till den fina societeten och hovet av en man med förfinad smak och social äregirighet, som arbetat sig in i den förnäma världen på sina verser och nu mången gång mot sin vilja måste fortsätta att skriva sina impromptun och sina roligheter, ungefär som en rik uppkomling oupphörligen måste fortsätta att depensera för att behålla sin plats i umgänget? Det har ej gått många dagar i Dalins liv, som han ej skrivit ett eller par epigram: om en dam, som fallit av hästen och stött sig där bak, en hovfrökens snuva, en borttappad bandrosett, gravskrift över en död mops, tankar över en grevinnas iskällare, eller andra lika innehållsrika ämnen, och dock var han ju alls ingen Voiture, helt uppslukad av dagens flärd och ögonblickets nycker. Tvärtom, hans liv hade ju under alla skiften stora, både moraliska och sociala intressen, oförenliga, som man kunde tycka, visserligen ej med skämt och upptåg men väl med det yrkesmässi-

ga muntrationsrådets prestationer. Samma undran väcka alla de motsägelser och dubbelheter, som behärska hans åskådning.

Ingenting vore mer lärorikt än att kunna noggrant bestämma hans religiösa ståndpunkt och få jämföra den t. ex. med Kellgrens. Men att döma av olika sidor i hans verk kan man föreställa sig honom än som en religiöst känslig natur, än som en ljum deist, ja än som en ren tvivlare med likgiltig axelryckning inför hela trosbehovet. Det är klart, att den kronologiska synpunkten här kan förklara åtskilligt, ty den halländska prästsonen, vilken i yngre år, liksom de flesta av 1700-talets äldre generation, bevarade något av förra seklets gammaldags kraftfulla svenska religiositet, förändrade och modifierade utan tvivel betydligt sina åsikter med åren. Montesquieus översättare och Lovisa Ulrikas högra hand hade otvivelaktigt en annan livsåskådning än Anders Rydelii främste lärjunge. Men fast står dock, att Dalin 1739 skrivit ett verkligt »Skriftermål«, genombävat kanske av mer moralisk än religiös oro, men dock gömmande ett ovanligt och individuellt trosallvar, och framställt med en driven moralists förmåga av själslig analys. Fast står vidare, att han 1744 på grevinnan Pipers åstundan skrivit en »Betraktelse öfver en rätt frimodighet emot döden«, där han polemiserar mot filosoferna, som trott sig känna döden, »men stackars folk, under galna färger«, och ensamt i begrundan över Kristi offerdöd finner räddning mot dödsångesten. Hela 1740-talet har han dessutom nerskrivit alldeles ortodoxa dikter över de olika söndagsevangelierna, med förkärlek dröjande vid frälsarens försoningsdöd. Ännu de sista breven från hans levnads afton andas en grubbelfri och förtröstansfull religiositet.

Härom vore ju intet att säga, om han ej samtidigt så gott som hela sitt liv igenom visat en alldeles motsatt riktning, bärande spår av ett kyligt och skeptiskt förstånd. Han har drivit polemik med religionens representanter och former, kulminerande i de bekanta kalottpredikningarna, en polemik, vilken är för ut-

hållig och mången gång också för skarp och bitter för att endast kunna förläggas till det oförargliga skämtets område. Nekas skall härmed visst icke, att många av Dalins prästerliga satirer, spelade till och med i röd prästkappa och papperskrage inför den voltaireska Lovisa Ulrika, ej direkt vände udden mot religiös känsla eller lära. Det är över prästerskapet, som hånet med sällsynt skärpa viner i fältprästen Nicopompi provpredikan »Om brödstycket«, och andra av dessa skämt parodiera predikantstil eller rent av bibelstil, såsom man kan se av en sådan rubrik som »Epistel till the Calotter«. Detta sista bringar ju i minnet en långt berömdare svensk bibelparodist, i vilkens hjärta bodde ett barns fromma, av intet tvivel grumlade religiositet – Bellman. Dock, Dalin var timrad av långt hårdare virke, han var ingen tanklös natur, utan en intellektuell och otålig granskare. Bak hans ständiga karikeringar av religionens förkunnare och uttrycksmedel lurar en baktanke, en misstro, som gå längre än till ytan. Förtäckta fritänkare – naturalister såsom de kallas av samtiden – fanns det redan gott om i den boklärda världen. Både Anders Celsius och Klingenstierna ansågos sannolikt med full rätt för sådana. Dalin har icke förgäves översatt Popes »Universal Prayer«, i vilken Jehovah, Jofur och Oden behandlas med samma respekt, en av de första hymnerna till deismens abstrakta Vår Herre, i vilken tiden tillbad sitt eget förnuft liksom romerska staten i Cæsars gestalt sin egen storhet. Dubbel, vacklande, med oförmedlade motsatser, liksom hela den övergångstid, till vilken han hörde, var Dalins religiösa ståndpunkt.

Men utom detta motsägande till innebörden har den Dalinska diktningen i själva sin form också något proteusaktigt, som ännu mer gör författaren svåråtkomlig. De många olika om också löst påsatta masker, som han bär, hölja hans verkliga fysionomi. Den Dalinska stilens största egendomlighet är nämligen just en häpnadsväckande mångsidighet. Ingen enda av svenska litteraturens stora skalder kan så kameleontiskt antaga alla for-

mer och växla skinn med sådan färdighet. Det finns ingen litterär attityd, som icke Dalin intagit, från tragediens och epopéens paradhållning med den styva draperingen ända till dagskuplettens och gillesimprovisationens självsvåldiga ställning med det gnolande huvudet mot axeln och fingrarna trummande på bordskanten. Bellman, vilken äger så många Dalinska drag, har något av samma lekfullhet med olika stilar och olika former, men Dalins repertoar är vida större, hans litterära komediantskap djupare. Han dyrkar alla sånggudinnorna: de officiella, Clio och Melpomene, lika väl som den folkliga svenska »Madame Poesie«, som uppträder på marknaden och sjunger visor, tryckta i år. Stil har för honom något av samma lockelse, som för rent moderna människor, och såsom de tycker han om att med leendet i mungipan efterbilda än en tonart och än en annan. Lika taskspelaraktigt skickligt diktar han i folkvisans, i isländska sagans, i lagens, bibelns, det juridiska protokollets och det historiska extraktets språkkonst, ja i vilken stilart man överhuvud taget vill. Lustigt nog är han aldrig naturligare, än då han är utklädd och i stället för O. v. Dalin heter fältprosten Nicopompus, fogden Janson i Sanda eller någon annan av sina hundratals självgivna titulaturer.

Vem älskade han djupast i sitt hjärta, den svenska frihetens sånggudinna eller den »yra fjollan«, som galnades på de svenska herrgårdarna? Det är ej gott att veta. Han säger själv i den lilla dikten »Den ogrundade svartsjukan«:

Min egen hustru P o e s i e n,
har börjat mot mig vara tvär,
tänk att den fjollan svartsjuk är
mot hennes nåd Filosofien!
Stor sak hvad tankar hon sig ger.
Men nog vet jag hvem jag tillbeder;
Filosofien mig visst ej leder,
det är – nej tyst jag törs ej mer. –

Det är ej utan att vi skulle varit tacksamma, om skalden varit mindre diskret och sagt sitt hjärtas mening. Själv har han en gång också skrivit det betecknande ordet, att det är ett misstag, att alla masker en gång blivit demaskerade – »jag är försäkrad, att somliga blifvit okände på jorden intill denna stund«.

Sådant är det första, förvirrande intrycket av Dalins verk. Men vid ett närmare studium framträder småningom den ena allvarliga sidan efter den andra i hans personlighet och hans strävanden. Låtom oss se till! Först och främst möta vi i Argus en allvarlig moralist och satiriker. Helt visst tycker man ej, när man läser Frispråkarens anmärkningar och infall, att Dalin utgår från mycket upphöjda ideal. Det vilar ej över Argus' sidor något av den vackra och varma hänförelse för dygden – fattad på 1700-talets vis såsom inbegreppet av mänsklig åtrå efter fullkomlighet – vilken sprider både skimmer och värme över många av seklets populära filosofer och som i Sverige återfinnes hos den unge Gyllenborg. Dalins utgångspunkt är snarare densamma som Boileaus i dennes satirer – en borgerlig hederlighet, en sorts praktisk rättskaffenhet, som harmas över det tillgjorda, det orätta och det löjliga. Det är en senscommun uppfattning, klok, förträfflig som regulator av individuellt liv, men utan mycken upphöjdhet i sig själv. Hans satir har ännu trots hans enastående smidighet något gammaldags vasst och rättframt. I själva den hårdhänthet, med vilken han agar en svensk pedant, en svensk Jean de France eller Tartuffe, i den burdusa kraft, med vilken han läxar upp herr Spratthök och fru Kokett, röjer sig en gammalsvensk mans nyktra, borgerliga, en smula vresiga förståndsuppfattning av världen. Båda hans stora lärare La Bruyère och Addison äro i detta hänseende större världsmän och mindre pedagoger. La Bruyère därför, att han som alla franska moralister i grund och botten är så upptagen av själva den analys, med vilken han blottar de andliga krämporna, att han (liksom många kirurger) långt mer tänker på operationen i och för

sig än på dess kurativa ändamål. Addison därför, att hans lust att moralisera dämpas av en i antiken genombildad engelsmans urbanitet. Horatius hade gått honom i blodet. Liksom Holberg, med vilken han äger så många beröringspunkter, står Dalin däremot med den tuktande skolfärlan i sin hand. Han svänger sitt satiriska gissel med ett eftertryck, som otvetydigt visar lektionens allvar, och han faller under exekutionen mången gång in i det våldsamma och grovkorniga. Oxe, åsna och dylika mera direkta än kvicka tillrop utvisa ej blott, att Argus hade kvar gammaldags öppenhjärtighet, men även att han liksom Boileau älskade att »kalla en katt en katt och Rolet en skälm«. Han vill gagna och förbättra genom att på det bokstavligaste följa satirens klassiska recept – »ridendo castigare mores«.

Utom detta starka moraliska patos bevarade han hela livet igenom ett ivrigt socialpolitiskt intresse. Hans fronderi mot frihetstiden var kanske ursprungligen blott en poetisk naturs obehag vid en materialistisk och nykter tid. Han dyrkade hjältekonungens skugga med offer och årliga sånger, såsom romantikens söner den döde hjälten på S:t Helena under den franska restaurationens och paraplyväldets grå finansålder:

> Med honom i betryck du större loford ägde
> än nu när du dig ser i lugnet lefva sällt.

Så ropar han till fosterlandet. Dalin saknar till och med den gränslösa olyckans, den ofantliga nödens dagar inför den ande av munväder och skriveri, av materiellt förvärv och egoistisk välmåga, som nu hotade att omskapa hela landet till ett stort kommersiellt och parlamentariskt Alingsås. Men denna estetiska uppfattning efterträddes, vid slutpunkten av Dalins utveckling i 1750-talet, av en annan, mindre överspänt heroisk men mer framtidsduglig.

Revorna och bristerna i frihetstidens statsskick stodo fortfarande lika klara för honom, men avkyld, kanske mest av det be-

drövliga fälttåget 1740–41, – Karl XIII-Lewenhaupts sorglustiga travesti på Karl XII:s ryska fälttåg – började han utbilda en ny politisk åskådning, som hans studier i Sveriges gamla historia tycktes giva verklighetens stöd. Det var ett statsskick med utsträckt konungamakt, men utan envälde, reglerat av en folkrepresentation, med ett ord ungefär samma politiska konungatanke, som Gustaf III förverkligade genom 1772 års revolution. Bekant är, huru denna politiska framtidstanke, vilken för vart år som gick mera påtagligt innebar frälsningen från partitidevarvets villervalla, gjorde Dalin till vad han eljest icke var – en handlingens man, vilken under skiftet 1754–56 satte sitt huvud på spel såsom Lovisa Ulrikas underhandlare.

Det sista stora allvarliga intresset i Dalins liv är slutligen det vetenskapligt historiska, vilkens frukt var hans i så många avseenden beundransvärda »Svea Rikes Historia«. Om dess epokgörande beskaffenhet för den svenska historieskrivningen behöver här ej talas. Det är en vetenskaplig natur, som i detta verk träder oss till mötes, både till temperament och studier. Dalin är vetenskaplig i sina synpunkter, i sitt helt säkert av Voltaire och i synnerhet av Montesquieu påverkade sätt att lägga en naturvetenskaplig teori som grundval t.ex. för kronologien, kritisk också i uppfattningen av de historiska företeelserna. Om han i dessa delar naturligtvis ej äger den geniala originaliteten och skärpan hos författaren till »L'essai sur les moeurs«, vilkens grundritning till en kulturhistoria ännu väckt en Taines beundran, är han jämförlig med författaren av »Ludvig XIV:s sekel« i fråga om kritik i enskildheter och överträffar Voltaire i fråga om oberördhet inför personliga och utom den vetenskapliga forskningen stående förhållanden. Jämförd med den samvetsgranne men torre Holberg är Dalin den överlägsne både i fråga om uppgiftens storhet – hans verk är ju vida bredare anlagt med rikare synpunkter – och i fråga om berättelsetonens underhållande, mången gång poetiska lynne.

Lovisa Ulrikas hovskald, de svenska adelsgodsens rolighetsminister med sin rimmande papperslapp i sidenvästen, blir så vid närmare betraktande en man med många och solida uppsåt. Allt tydligare tecknar sig för våra ögon fysionomien av en samtida till Pope, Bayle, Addison och Holberg, alla kritiskt anlagda män, framstegsmän från 1700-talets början, då seklets frisinthet och reformsträvande ännu ej fått en konsekvent och dogmatisk karaktär men också utan dess hänförelse, ett skifte, vilket, som en kritiker sagt, »var ett ögonblick av skepticism mellan två åskådningar, en intelligent och verksam halvtrötthet mellan två strävanden«. Huru föga det banbrytande och omskapande i seklet – den från Newton stammande filosofien – verkligen gått honom i blodet, om den också inverkat på hans intelligens, syns bäst vid jämförelse med hans svenska efterföljare. Halvheten såväl som mångsidigheten i hans väsen hängde innerst ihop med hans temperament, med dess blandning av skarpt och smidigt förstånd, ljum känsla och lekfull inbillning. Med sådan sammansättning blir en själ ett spelande, lättrört, men grunt vatten.

Gråt och löje menar jag
i munvinkeln mötas

skrev han en gång, och i den dikt, som hans främste biograf – K. Warburg – särskilt framhållit såsom ett subjektivt uttryck för hans personliga känsloliv, heter det:

V a r s a m eld mitt hjärta tärer.

Lägg märke till adjektivet, det karakteriserar en man, vilken aldrig haft smak att slå upp sina bopålar utom den tempererade zonens breddgrader.

Mitt under det han sitter vid skrivbordet och diktar en skarp sedolärande satir eller skriver en allvarlig sida i sin historia, kan han gå till fönstret och vid åsynen av en förbigående jungfru

alldeles avbryta sin tankegång för ett toklustigt impromptu – nerskrivet, som det heter, en söndagseftermiddag i ett fönster:

Man kan af jordens liljors prakt
och Stockholms pigor finna,
att bägges grannlåt högt det bragt,
fastän de intet spinna.

Det vore orättvist att säga, att skämtvers och småsaker i hans sinne voro samordnade med allvarliga strävanden, men de uteslöto ej varandra, nej, kommo varandra, om också blott skenbart, förvånande nära, därför att hans själ saknade de djupa centralpunkter, vilka giva ett livsverk en passionerad helhet.

III.

Det är lätt att giva en rask och träffande silhuett av Hedvig Charlotta Nordenflychts liv, ty Sveriges första skaldinna har blivit föremål för en av de mest upplysande monografier vår litteraturhistoria äger. Med anslutning till John Kruses förträffliga arbete skall här av fru Nordenflychts ganska händelserika öden meddelas, vad som är nödvändigt för uppfattningen av hennes personlighet.

Fru Nordenflychts fader hette Anders Andersson, tog namnet Nordbohm och adlades Nordenflycht, sedan han i trettio års tid suttit och skrivit siffror i »Cammarvärket«. Hennes moder var prästdotter. Det granna namnet är således en nymålad skylt, som ingenting säger. Fru Nordenflycht hade borgerligt påbrå och borgerligt blod. Visste man det icke, skulle hennes skrifter kunna intyga det. Överallt i hennes verk märker man, att hon hörde till det borgardöme, som med 1600-talets slut och 1700-talets början framträdde klassmedvetet på världsarenan och snart i den europeiska odlingen utpräglade sitt lynne. Från detta nya samhällslager stammade väsentligen hela den intellektuella frihetsrörelse, efter vilken 1700-talet döpts till upp-

lysningens århundrade. Andligt frihetsbegär, sensuell känslosamhet och därtill ett centralt religiöst intresse, ärvt från led av gammaldags allvarliga, ensamma svenska prästgårdar, se där en trekant, inom vilken fru Nordenflychts själsliv kan inskrivas.

Hedvig Charlotta Nordbohm föddes i Hedvig Eleonora församling 1718 och har på Ladugårdslandet bott flera av sina barnaår, men huvudtiden av sin uppväxt tillbragte hon dock långt från Stockholm, på Wiby gård i norra Västmanland. Något framträdande stockholmsdrag finns varken i hennes lynne eller hennes diktning, men ett natursinne, som mitt i ett konventionellt sammanhang kan lysa fram med den levande hågkomstens verklighetsfärg, och ett ursprungligen robust, solbränt drag, förnimbart ännu under Aspasies smäktande blekhet, tala däremot om uppväxt under öppen himmel och samliv med åkrar, ängar och kreatur. Som flicka undslapp Hedvig Charlotta helt och hållet skolan, den gammalsvenska uppfostran med dess trofasta instutning av dogmatik och teologi. Häri ligger säkerligen förklaringen till, att den nya tidens tankeliv så tidigt satte den unga flickans sinne i oro, liksom också till den frånvaro av systematisk skolning, som gav allt hennes tänkande en prägel av osäkerhet. Fru Nordenflycht gjorde icke den vanliga, på sjökorten utprickade seglatsen till Parnassen, utan kryssade sig fram rätt äventyrligt och på måfå, följande vindkasten. Man kan knappt undra på, att hennes lilla farkost mer än en gång stötte på grund.

Förvånande tidigt, redan i barnskorna, visade hon sitt väsens bästa sidor – sin brinnande vetgirighet, sin uthållighet i striden för klarhet, sitt mod att stå för sina tankar. Redan vid fjorton års ålder begynte hennes lilla krusiga flickhuvud grubbla och i böckerna söka svaromål på nymornat tvivel, och samtidigt genomdrev hon att få ägna sig åt bokstudier, säkerligen efter en kamp för sin personlighets utvecklingsrätt, lika modig som den hon sedermera skulle utkämpa för hela sitt kön.

Hur allvarligt den halvvuxna flickan tog saken, troskyldigt knogande med »teologiska och mystiska böcker«, medan sommarsolen skimrade sömnigt över sjön Temnaren vid Wiby gård, förblevo bokstäverna dock kalla hieroglyfer, innan de fingo en levande förklarare. För hennes varmblodiga natur erhöll ordet blott liv, när det tagit kött och blod, när det nalkades i personlig gestalt med myndigheten hos en man, till vilken hon kunde se upp med vänskap eller kärlek. Under hela hennes bana förblev det på samma vis idéernas bärare snarare än idéerna själva, som bestämde hennes livsåskådning, vilkens förändringar man också bäst studerar genom att studera de män, som turvis ledde henne. Hennes själ stod ständigt i ljusan låga av brännande trängtan efter en fast åskådningsform, men brinnande lack stämplas med det sigill, som ligger närmast. Detta får man väl kalla kvinnligt. En manlig tänkare skall i sin sanningskamp gärna undvika personlig beröring med sina lärare, väl vetande att tanken är livets renaste destillat och att där människan kommer med i spelet, komma också med den orenhet och det grummel, som fördunkla tanken. Men även mycket begåvade kvinnor synas först kunna tro på skriften, när den förkunnas muntligt och med personlig auktoritet. Det gäller större och mindre författarinnor, det gällde George Sand lika väl som Fredrika Bremer.

Hedvig Charlottas första andliga lärare var en mekaniker, anställd vid en fabriksanläggning på Wiby gård – Johan Tideman. Det lilla man vet om denne genom fru Nordenflychts egna anteckningar låter en egendomlig tidsgestalt skymta: den unge vise. Ehuru blott ett par och tjugu år »bar han utmattad af många plågor alltid ett utseende af fyrtio eller femtio år«. Ett fall hade tillskyndat honom »en knyla på ryggen«, hans åtbörder voro »torra«, hans dräkt »slät«. Men stor sinneshöghet lyste ur hans ansikte och adlade hans person. Denne av livet brände och brännmärkte yngling hade förmått höja sig över sitt eget öde genom stor moralisk kraft. »Han arbetade mera

på sin egen förbättring än på nya systemer.« Hans inbillning tumlade med tillvarons högsta frågor. Studiet av cartesiansk filosofi lyfte hans tankar över dagsbestyrens och tillfälligheternas värld, och han hade tillkämpat sig en dygdig stoikers fattning.

I alla länder möter man under 1700-talet ynglingar som Tideman, vilka tyckas komma från Stoas och Athens pelargångar, ej sällan handlingens män, tvungna till resignation vid bok och penna, halvt kristna, halvt hedniska filosofer, för vilka dygdebegreppet strålade med mandomsbragdens skimmer. Den högsta ideella företrädaren för hela släktledet är Vauvenargues, denne äregirige militär, vilkens bana alla slag av kroppsliga krämpor stäckte och vilken fattigdom ständigt fjättrade i en levnadsställning, vida under hans börd och själsanlag, men som i sitt torftiga hotellrum nerskrev reflektioner över livet och människorna, präglade av en antik höghet, den vackraste, mest flärdlöse av Marcus Aurelii moderna ättlingar. Det melankoliska självporträtt, som Vauvenargues under titeln »Clazomène eller den olyckliga dygden« tecknat över en yngling, som står utanför livets förhoppningar och ensamt i sin själs förädling finner tröst, passar ord för ord på Hedvig Charlottas förste mentor.

Tideman skulle icke blott starkt påverka sin lärjunges andliga liv, utan även hennes personliga öden. Hedvig Charlottas far, som värderade honom högt, gav honom på dödsbädden sin dotter till brud, utan att hava forskat efter flickans tycken eller feltydande det läraktighetens intresse, som drev henne att söka den filosofiske sjuklingens sällskap. Tideman syntes å sin sida hava fattat en djup lidelse för sin högt begåvade elev. Detta gav anledning till en härva av psykologiska förvecklingar. Hedvig Charlotta fann »filosofen kär att höra, men fästmannen odräglig att se«. Denne drog sig då med stolt självförnekelse tillbaka. Det uppstod – såsom ej sällan mellan ömtåliga människor i falskt inbördes läge – ett ömsesidigt överbjudande av ädelmod, slutande med trolovning. Tidemans själsstyrka och storsinthet

fängslade Hedvig Charlotta – »ehuru«, som hon naivt uttrycker det, »hennes ögon ej hade så mycket nöje som öronen«. Tidemans död 1737 bröt emellertid en förbindelse, som säkerligen med äktenskapets realiteter blivit vansklig. Men trofast och ömhjärtad som Hedvig Charlotta var, med en sentimental inbillningsmänniskas svårighet att släppa en brusten tråd och begär att hänga fast vid det förgångna, poetiserade hon flitigt över skilsmässan med den döde filosofen, som för hennes saknad kom i allt mer ideellt ljus.

Något eller par år efteråt hittade hon emellertid – den som söker, finner – en ersättare och denna gång en man, som lyckades erövra både hennes huvud och hjärta. Det var Hedvig Charlottas blivande make, Jacob Fabricius. Han var liksom Tideman både begåvad och beläst, men eljest denne så motsatt som en älskvärd och estetisk präst, vilken, om han fått leva, gott kunde hava blivit hovpredikant, är olika en mot sig själv och andra sträv stoiker. Jacob Fabricius hade studerat platonska författare och var religiös mystiker, utan att detta synes hava hindrat honom att draga försorg om ett fördelaktigt yttre, göra tillfälligheetsdikter i förnäma familjer och spela Celadon. Han hade oförneklig vitter begåvning, skrev goda vers och en lätt löpande, blott alltför blomerant prosa. I en stor allegori, »Vänskaps Väg«, förband han sin kärlek till Hedvig Charlotta med evigheten och filosofiens djupaste problem. Det ordas i detta vältalighetsstycke mycket om solen, ljuset och skönheten. Atterbom har i densamma funnit »en åt christelig Platonism uppstigande förädling af cartesianska tankefermenter«. Även senare författare hava noggrant sökt pressa fram allegoriens metafysiska kärna. Det är att göra för mycken heder åt denna av en mjuk prästhand galant serverade, religiöst filosofiska maräng suisse.

Huvudsaken var, att Fabricius tog Hedvig Charlottas både tankar och hand. De gifte sig 1741 och flyttade till Karlskrona, där Fabricius blivit amiralitetspräst. Deras lycka blev emeller-

tid kortvarig. Efter blott sju månaders äktenskap förlorade fru Nordenflycht sin man, som blev bortryckt av feber och begraven under lindarna på sjöstadens kyrkogård. Denna förlust, denna skilsmässa, för vilken alla den älskande och innerliga kvinnans hjärtrötter blödde, blev den avgörande händelsen i hennes liv. Hade hennes man fått leva, hade Hedvig Charlotta Fabricius sannolikt blivit en fryntlig prästfru, som många andra, hade om vardagarna gått och handlat på Karlskronas stora torg och om söndagarna hört sin herre och man predika i Tessins tempel, fått barn och blomma, till bröllop och begravningar skrivit ett och annat tillfällighetskväde, men för övrigt icke pinats av diktardrömmar och en trång livskrets, om icke en och annan gång, då hon från hamnen såg örlogsskeppen med skum kring gallionsbilderna och sol över de vindspända seglen gå till havs. Fru Nordenflycht hade blivit en lycklig vardagsmänniska – ty hon ägde anlag också åt det hållet. Dock, hennes genius, som bestämt henne till en av de talande, olyckliga och ihågkomna, gav henne den djupa saknad, vid vilkens slag sången sprang fram ur hennes bröst såsom klippans vattenflöde för Mosesstaven, och för var gång hennes liv och diktning tycktes domna i medelmåttans lugn, kom en ny lidelse, en ny smärta, som tvingade i dagen det underjordiska klara källsprång, som fanns djupt i hennes väsen.

Den unga änkan flydde människorna och bosatte sig i en stuga på Lidingön. Det var där hon i sällskap med sina fåglar och sin clavecymbal skrev den första rent subjektiva diktsamling vår litteratur äger – »Den sörjande turturdufvan«, utkommen i början av år 1743. Dessa dikter gåvo icke blott sångens befrielse åt hennes egen sorg, de övertygade henne om hennes kall i livet, och från denna tid lever och verkar fru Nordenflycht som författarinna. Ja, mer än så, hon ägnar sig åt skriftställaryrket helt och hållet – så uteslutande, som före henne ingen annan svensk man eller kvinna.

Samman med sin gamla sjuka och melankoliska mor, som hon skänkte trofast vård, bodde fru Nordenflycht sedermera i Stockholm. Vid sidan av sina poetiska sorger undslapp hon ingalunda prosans bekymmer. Hennes liksom hela hennes släkts ekonomi hade råkat i lägervall, framför allt genom en av hennes bröders vinglerier. Den våldsamma eldsvåda, som i juni 1751 härjade stora delar av Stockholm, tillskyndade henne ytterligare förluster. Vad hon och modern ägde kvar såsom minne av gammalt välstånd brann upp. Fru Nordenflycht förlorade allt: sina manuskript, clavecinen, vid vilken hon för Fabricius sjungit sina herdinnevisor och själv som änka sökt tröst i de tyngsta stunderna, gångkläder och bohag. Endast genom enskilt och offentligt understöd drog hon sig igenom, men strävade framåt trots hemsökelserna med fäderneärvd uthållighet. Det är nu, som hennes poetiska årsbok, »Qvinligt tankespel af en Herdinna i Norden«, begynt 1744, gjorde hennes namn bekant över hela Sverige. Hon försökte sig i alla diktarter, och hon förnyade framför allt under 1740-talet sin bildning genom träget och hänfört studium av fransk upplysningslitteratur. Samtidigt vann hon också personligen liksom en högre social plats. Den lilla pastorsfrun fick umgänge och vänner inom högadeln. Den första vänskapsförbindelse, hon i denna riktning lyckades knyta, var med bok- och konstvännen greve Jacob Cronstedt på Fullerö och hans grevinna – sedermera trädde hon i nära förbindelse med flera medlemmar av den inflytelserika Reuterholmska släkten. När hon på 1750-talet i Stockholm i sin anspråkslösa bostad i Bergianska huset vid Karlbergsallén hade en litterär salong, voro bland dess stamgäster flera vittert intresserade unga ädlingar. Den franska bildning, som med sitt fritänkeri på alla livsområden från och med denna tid – Lovisa Ulrikas ankomst till Sverige – genomsyrade de högre samhällsklasserna, nådde henne sålunda icke blott ur böckerna, men ur den levande atmosfären. Så kom det, att tankar, vilkas kritiska och förstånds-

skarpa art innerst voro främmande för hennes natur och dess lyriska clair obscur, kunde bemäktiga sig hennes själ. Den sentimentala »herdinnan i Norden« gjorde sig så voltairiansk hon förmådde och tog samma namn som Voltaire med fog skänkt sin naturvetenskapliga och cyniska älskarinna, madame de Châtelet, Uranie, astronomiens gudinna, den Newtonska tidsålderns sånggudinna. Åt franskt håll påverkade henne särskilt hennes kusin och nära vän, docenten Carl Klingenberg, en »världslig vis« och epikuré, utlärd i Frankrike. Samtida antyda, att han var mer än hennes vän, och den lidelsefulla, till själssjukdom gränsande sorg hon erfor över hans bortgång 1757 skulle kunna giva ryktet sken av sanning. »Som Thisbe suckar öfver sin Pyramus« veklagade hon vid hans grav, säger en annan av hennes vänner. I de dikter hon helgade den bortgångne höres åter samma djupa, darrande altklang, som i hennes vers över den döde maken.

På 1750-talet stod fru Nordenflycht på höjden av sitt rykte. Ensamt Dalin hade i dåtida diktning större namn, och han hade mer och mer övergivit »madame poesies« instrument för Clios griffel, för att tala i tidens egen stil. Kring fru Nordenflycht sällade sig allt som var ungt i den svenska litteraturen, som kring en obestridd drottning. Själv hade hon bildat en poetisk orden, i vilken hon som Uranie satt i högsätet, och snart därefter blev hon medelpunkten i ett större litterärt samfund, Tankebyggarnas berömda sällskap, stiftat av en narraktig ordensvurm, den i vårt frimurarväsen kände äventyraren Eckleff. Det var i Tankebyggarnas gille hon vann till vänner och förtrogna den slutande frihetstidens tvenne stora skalder Creutz och Gyllenborg, och när detta samfund skulle utgiva sina poetiska handlingar, stod också hon i spetsen för publikationen. Detta skedde med sammelverket »Våra Försök«, utkommet åren 1753–56. Med denna skrift begynner upplysningsåldern i svensk diktning. Redan bokens titelvinjett är symbolisk. Det är i Minervas och ej i

Apollos tecken den nya skaldekonsten begynner sitt värv till »nytta och nöje«. Icke lyran, men forskningens fågel tronar över världsgloben, och passaren och vinkelbrädet äro jämställda med fiolen och lutan. Ännu tydligare behärska fru Nordenflycht och hennes båda unga, uppvaktande grevar den förbättrade och omgestaltade upplagan av »Våra Försök«, som under namn av »Vitterhets arbeten Utgifne af Et Samhälle i Stockholm« utkom i två delar 1759 och 1762.

Fru Nordenflycht hade således nått den litterära ärans högsta pinne. Dalins alla fientliga epigram och kvickheter mot den honom till hela sitt väsende motsatta skaldinnan hade icke kunnat hindra hennes auktoritet. I de stora litterära samkvämen uppträdde hon med mycken självkänsla och majestät, såsom Scheffel målat henne, mytologisk och korpulent, med sin »orden«, en emaljerad guldharpa inom en ros av briljanter på den yppiga sidenbarmen. Hemma hos sig gav hon audiens åt kritici och tidningsmän, till och med när hon var sjuk och – som Gjörwell skriver – »låg och vältrade sig i sina kuddar«. Med stor omtanke skötte hon sitt ämbete som »Sveriges lärda fruntimmer« och stod i denna egenskap i brevväxling med så många utländska berömdheter, som ville släppa till tid och papper, Holberg, den allvarlige Haller, naturvetenskapsmannen och poeten, idyllfabrikanten Gessner och den gamle parisiske spefågeln Fontenelle. Vad kunde hon mer begära? Olyckligtvis skulle hennes oresonliga hjärta än en gång spela henne ett fult spratt och förvandla modepoetissan till en ensam, förtvivlad kvinna, som glömde allt för sin känslas djupa och sublima rop.

I fru Nordenflychts krets uppträdde vid 1750-talets början en ung »landthushållare« och natursvärmare – dessa begrepp uteslöto icke varandra på 1700-talet – Johan Fischerström. Mitt bland pudrade kammarjunkare och polerade skönandar kom han – det lär oss hans porträtt – som en man från en annan värld med sitt strida svarta hår, sina brännande ögon, sin lidel-

sefulla och plebejska mun. Det var alldeles kronologiskt riktigt, att fru Nordenflycht till sist efter den moraliske stoikern, den estetiske teologen, den voltairianske epikuréen förälskade sig i den fjärde och sista av seklets manliga huvudtyper, den revolutionäre rousseauanen. Men denna kronologiska följdriktighet skulle stå henne dyrt. Man kunde förutse en tragedi, då den 44-åriga, en smula koppärriga Aspasie blev passionerat kär i en 26-årig Saint Preux!

Denna händelse sammanföll med fru Nordenflychts uppbrott från Stockholm. Ömtålig hälsa och ännu ömtåligare penningförhållanden hade förmått henne härtill, och hon hade utsett sig ett lantligt eremitboställe vid Mälaren åt Uppsalahållet, mitt emot Sjö slott, där en nyvunnen väninna bodde, den lika vackra som begåvade grevinnan Catharina Charlotta De la Gardie. Här arrenderade fru Nordenflycht en vacker idyllisk dalsänka, genomrunnen av en pastoral å, och lät bygga sig ett hus. Hon inredde det ljust och glatt, med det klara färgspel av lätt taft, skiftande siden och ljust, glatt porslin, som hon älskade med hela sin samtid och som är så förtjusande. Denna äkta rokokotäcka och behagfulla anakorethydda gav hon namnet Lugnet. Med vilken bitter, svårmodig ironi har hon icke själv måst nämna detta namn, ty här skulle den sista tragiska slutscenen av hennes oroliga liv i oändlig vånda utspelas.

Hon flyttade hit ut på våren 1762, och samtidigt fick Fischerström ett jordarrende under Sjö, på stranden mittemot. En förklaring tycks hava skett mellan henne och Fischerström och han åtminstone för ett ögonblick ryckts med av hennes stormande lidelse. Ty ännu äga vi i behåll ett brev, där hon med ett utbrott av passion, som har en sydländsk och katolsk häftighet, jublar över sin kärlekslycka. Men denna illusion blev kort. Fischerström drog sig tillbaka, den misstänksamma fru Nordenflycht trodde det bero på, att han fattat ett annat tycke, för hennes vackra väninna, grevinnan De la Gardie på Sjö. Det blev ett

häftigt uppträde mellan de båda kvinnorna, och båda skulle snart därefter dö. Grevinnan De la Gardie avled i en smittosam feber i mars 1763. Fru Nordenflycht kämpade hela den långa, ensamma vintern med sig själv och sin lidelse för att söka komma till ro, men utan att lyckas. En kall vintermorgon gick hon nästan oklädd genom snön, ner till vattnet – självmordstanken lockade och drog – men något verkligt dränkningsförsök torde hon dock ej, som det uppgivits, hava gjort. Hon blev dödssjuk. I sin imperialsäng, bakom förhänget med de röda rosorna på den vita bottnen, låg hon och såg vår och sommar komma över Mälaren. Solen lyste över de ljusa, glada rummen på Lugnet, men herdinnan i Norden kunde icke dikta mer. Hennes lyra var sprucken itu, liksom man av bouppteckningen ser, att hennes clavecymbal – pianot – var det. Hon dog i slutet av juni 1763. Vad traktens komminister, som besökt henne, berättat om hennes sista dagar, griper sällsamt. Det vittnar om oändlig trötthet. »Hennes mesta utlåtelser, så länge hon kunde tala, visade ett missnöje att komma människor ihåg, och vara af dem ihågkommen.« Den ärelystna och ömhjärtade kvinnan, som så behövt människor, deras hjälp, kärlek och hyllning, som alltid talat, skrivit eller sjungit för att lätta sitt eget hjärta och vinna genklang i andras, ville gå bort som en trött, av ingen uppmärksamhet följd kvällsvåg i Mälaren.

IV.

Fängslande som de yttre linjerna av fru Nordenflychts öden äro de inre, vilka låta oss följa hennes själs livslånga strider för att vinna en världsåskådning, tillfredsställande både hjärtats och huvudets krav. Härmed vill icke vara sagt, att Sveriges Uranie bör kallas en tänkare eller ens en filosofisk natur. Man måste beundra den enträgenhet, med vilken hon, den bristfälligt och på måfå utdanade kvinnan, allt från ungdomsåren brottades med de stora spörsmålen utan att sky någon möda för att

sätta sig in i dem. Låt vara, att det låg ett grand av överdrift i ett beryktat påstående om hennes bokflit, med vilket redan fru Lenngren skämtade, nämligen att hon sida för sida skulle hava genomläst Bayles stora encyklopedi, dessa fyra mäktiga folioband, i vilka den mest outtröttlige av resonörer behandlat alla tänkbara och otänkbara filosofiska tvistepunkter. Fast står dock, att fru Nordenflycht hela livet igenom i sitt anletes svett arbetade med tidens metafysiska böcker och i uppriktigt sanningsbegär gjort forskningsresan genom den filosofiska litteraturen från Bayle och Locke till Rousseau.

Hennes intelligens svarade näppeligen mot denna goda vilja. Förgäves söker man i hennes tankedikter en originell och personlig frågeform. Kritisk skärpa och begreppsurskillning hörde aldrig till hennes kardinaldygder. Det vilar ett lyriskt töcken över hennes själsstrider. Oförmärkt för henne själv gå hennes frågor över i suckande, psalm och melodi, och de idéer, av vilka hon söker hjälp och svar, tona också de otydligt såsom från fjärran röster. Det man återfinner i hennes diktning av meditation och läsning är långt mindre själva tankearbetet och dess resultat än de stämningar, som genombävade henne under dessa stunder av sökande. Man känner ett hjärta skälva av oro och hemsjukhet i dessa tankedikter, vilkas reflektionsinnehåll ej sällan är enformigt och obestämt, och man får, medan man studerar dem, ett intryck av att hålla handen icke på en enda människas, men på en hel tids andliga livsnerv. Det finns i dessa dikter något, som liknar suset av gräs, när ett oväder nalkas, det sus av ångestfyllda tankar, som darrade i sinnena under den stora brytningsperioden från 1730 till 1750, då för första gången sedan reformationstiden en ny livsåskådning trängde ända ner i de breda lagren och människorna även utom de lärdas krets med tvekande fingrar började lösgöra sig från fäders och förfäders gammalsvenska, lutherska tradition.

Medeltiden älskade att i ett särskilt diktslag låta motsatta mak-

ter tvista och i växelspråk framställa t. ex. kroppens och själens, julens och fastans träta. Fru Nordenflychts andliga historia är en dylik lång träta mellan förnuft och hjärta, mellan tvivel och tro, lärorik att följa.

Hon var nästan barn, då striden begynte. Det var i stillheten på Wiby gård, som hennes själ först började spörja:

Hvi är jag satt på denna jorden?
Hvi är min själ hopbunden med en kropp? –
Hvi är jag således skapad vorden?
Om ej det ursprung, som allting beredt
till någon nytta hafver mig utsett?
Ell', mån den store verldsens mästar
ibland sin under något frestar
som ej han vet
i säkerhet
skall till hans ära lända
men utan afsikt hända.

Dock – flickan hisnar åt sin egen tankes förvägenhet. Hon sjunker på knä och ber:

Herre
varkunna dig
och låt ej mig
ibland dina under alla
ifrån din kärlek falla.

Alltifrån början synas tvivel och tro hopslingrade i hennes väsen. Trots brinnande önskan kan ej den unga flickan nå den ogrumlade trosvisshet, som i den närmast föregående diktargenerationen fanns t. ex. hos en skald som Frese. Ej heller kunde hon som Dalin låta den högra handen ej låtsas veta, vad den vänstra gjorde, på helgdagarna vara strängt religiös, men profan på vardagarna. Redan i denna äldsta tankedikt hade fru Nordenflycht avlägsnat sig från den officiella kristendomen, och i

naturreligionen, icke i den bibliska uppenbarelsen, var det hennes själ sökte sitt fäste. I allt detta är hon äkta barn av sin tidsålder. Även de naivaste och frommaste tankediktarne i seklets början intaga samma ståndpunkt. I fru Nordenflychts bibliotek fanns en diger tysk poesisamling, »Jordisk förnöjelse i Gud«. Författaren var en rådsherre med stor peruk i den fria riksstaden Hamburg, Brockes, vilken använde alla fristunder för att i artiga rim sjunga Herrans lov. Men uppenbarelsen av skaparen fann Brockes endast och allenast i naturens ändamålsenlighet. Hur vittnade icke allt om en allvis försyn? Fåret bar ull till människornas klädedräkt, svinet hade sina skinkor, till och med den onda vargen ägde en fäll, som buntmakaren kunde bereda. Det är, såsom när en annan natursvärmare från samma sekels slut – »Paul och Virginies« författare – utlägger naturen. Lopporna äro svarta för att lättast kunna urskiljas mot vit hy. Hela Brockes omfångsrika diktsamling kan, såsom det sagts, kallas det rimmade fysiko-teologiska beviset, men – tilläggom det – i dess plattaste form. Ty stegrad till hänryckning över naturens konstfullhet kan denna uppfattning, såsom hos en av upplysningstidens noblaste tänkare, Shaftesbury, bliva till en estetisk dyrkan av världsharmonien, full av mystisk lyftning. Betraktelsesättet i högre eller lägre form ligger nära till hands för naturentusiaster, men leder gärna – som David Strauss just visat det om en så menlös gammal herre som Brockes – till en art fritänkeri. Framhävandet av natursammanhanget och dess stränga lagbundenhet skjuter undan föreställningen om den vanliga religiositetens Gud, faderligt länkande tingens ordning.

Redan som ung flicka stod fru Nordenflycht sålunda på naturreligionens botten, och från den var det hon gjorde sina frågor. I filosofernas skrifter sökte hon svaren. Framför allt var det nog det metafysiska evangeliet från 1700-talets början, som hon direkt eller indirekt rådfrågade – Leibniz' Théodicée. Hon sökte värma sig vid hans optimism, men den matematiska idén

om denna värld som den bästa tänkbara av världar, i vilken det onda endast var en liten nödvändig olägenhet, ungefär som indigestionen vid ett gästabud, hade nog svårt att övertyga hennes hjärta. Genom Leibniz skymtade hon dessutom en annan filosof, som denne med uppbjudandet av all sin apologetiska skicklighet sökte vederlägga – fast med högst tvivelaktig framgång. Det var just Bayle, som hon sedermera så ivrigt skulle studera, den store lexikografen, 1700-talets andlige lärofader, om man kan använda ett sådant namn på en man, vilkens hela liv ägnats åt att uppvisa alla religionslärors och filosofiska systems motsägelser. Med lugn, nästan godmodig ironi hade denne enstöring, som blott hade en passion, att resonera, bara ett nöje, dialektikens, tagit upp fråga efter fråga och besvarat dem alla med misstroget eller uppenbart tvivel, mästare i konsten att framställa sitt ämne med lugn saklighet och ändock så, att läsaren måste draga skeptiska konsekvenser. Alla de inkast han uppställt nådde på en eller annan väg den unga flickan. Hon höll på, som hon själv skriver, att bliva en verklig »sceptica«, då hon räddades av Johan Tideman, den förste av hennes andlige ledare.

Tideman gav den svärmiska Hedvig Charlotta ett stycke fast mark under fötterna genom sin dygdelära. Han hade redan, denne märklige mekaniker, i förtid åldrad andligen liksom han var det lekamligen, föregripit hela den utveckling, som tidens tänkande skulle taga. I den andliga lufttomhet, till vilken naturreligionens abstrakta deism ledde, blev den moraliska entusiasmen snart det enda levande syret. Hänförelsen för »dygden« blev uppfattningens enda positiva beståndsdel. Men med »dygd« menade man då varken den sträva och oböjliga sammanfattning av manliga förtjänster, som romarne nämnde så, och än mindre naturligtvis den älskvärdare, men onekligen mer fogliga egenskap hos kvinnan, som den moderna tiden med detta namn åsyftar. 1700-talets dygd är inbegreppet av allt det ideella och

religiösa i människans natur, den djupa drift, som i fråga om henne själv åstundar den högsta möjliga förädling och i fråga om andra den högsta grad av godhet både såsom verksam välvilja och sympatiskt sinnelag. Sedermera, mot 1700-talets slut, skulle i Sverige liksom överallt i Europa dygdebegreppet förflackas mer och mer för att i det närmaste bliva liktydigt med filantropi. Men ännu hade ordet högre innebörd, mer fordrande och stålsättande krav. I den rätta dygdesträvarens bröst skulle fullkomlighetsbegärets flamma brinna med evig låga. Dygdens utövning krävde rena händer, en förnäm andes virtuositet. Likheten med det moraliska ideal, som vår moderna tids så kallade livskonstnärer predika med mer anspråksfull fraseologi, är slående – också deras stamfader är Shaftesbury.

I sin mest upphöjda, men också mest sträva och stoiska form var det Johan Tideman, den förtalade och vanställde sjuklingen, skänkte denna lära åt sin lärjunge och trolovade, och när han gick bort, hade han därmed lämnat henne ett arv av bestående halt. Ty i alla sina andra åsiktsskiften bevarade hon denna svärmiska dygdekult, som hon i otaliga sånger besjungit:

Se dygden ger en trefnad,
som öfver all slags lycka rår.
Hon är ett stöd i lust och nöd,
hon segrar båd' i lif och död.

Sådan ter sig fru Nordenflychts andliga ungdomsstrid och hennes livsuppfattning före hennes möte med Fabricius. Hans estetiska mystik med dess panteistiska drömmerier berörde starkt hennes mottagliga natur och lät hennes religiösa längtan överbjuda all vägande och mätande förståndsmässighet. Från och med bekantskapen med Fabricius få hennes religiösa dikter en varmare glöd. Bilder om Gud som den eviga solen, från vilken allt i världen är ständigt utstrålande ljus, som kärlekskällan, i vilken hjärtat vill upplösas, glädjehavet, i vilket anden längtar

att drunkna, med flera från mystisk poesi kända liknelser träffas talrikt i denna grupp av fru Nordenflychts dikter. Vackrast är följande strof:

O du, som längtan själf har stiftat,
o Gud, som själf är kärlekens magnet,
du, som naturens verk så skiftat,
att deras grunder är förgänglighet,
ack, drag min längtan in i dig,
du all tings ursprung mätta mig.

Så utropar också en av de djupaste av alla rent mystiska skalder, 1600-talets store religiöse panteist Angelus Silesius, i sin »Cherubinska Vandringsman«: »Die Liebe ist ein Magnet, sie ziehet mich an Gott«. Också Angelus Silesius upprepar i rimpar, som hava gamla målade kyrkfönsters glöd, att gudomen är det famnande havet för alla mänskliga irrflöden, brunnen, i vilken kreaturen äro dropparna. Det är heller icke på höft, som den tyske mystikerns namn här inryckes. Hans himmelspeglande diktning leder den medeltida tyska mystikens djupa källflöde över till den moderna dikten, och han har starkt påverkat några till den pietistiska riktningen hörande sångare, som ända in i upplysningsåldern fortplantade medeltidens gudsberusade enslingsandakt – män som Gottfried Arnold och Gerhard Tersteegen, av vilka den sistnämnde kanske är seklets innerligaste religiöse sångare. Fru Nordenflycht har från tyskan översatt ett poem, som hör till denna krets, »Längtan till det högsta goda«, och själv på tyska efterliknat mystikernas ordspråkspoesi.

Av sig själv har dessutom all naturreligion en benägenhet att mynna ut i drömmande, skymningsdunkel panteism, men med någon följdriktighet försänkte sig aldrig fru Nordenflycht i denna tankesfär. Innerst saknade hon grundförutsättningen för verklig mystik – kontemplationens stillhet, barnaskapets glada lydnad mot Gud. »Gott findet man mit nicht suchen«, säger

Angelus Silesius. Ingen kunde mindre än den ständigt oroliga och ostadiga, kvinnligt nyfikna och brusande fru Nordenflycht följa Tersteegens råd att finna Gud:

Tänk icke vidt och bredt, vill du i Gud dig finna,
hvad sker och än kan ske låt som en rök försvinna.
Blif såsom barn, de där på intet tanken spilla,
stor konst behöfves ej! – Gud bor uti det stilla.

Efter Fabricii död väcktes åter fru Nordenflychts för en tid slumrande tvivel. Hon berättar själv därom: »Dessa olyckor (mannens död och hennes egen sjuklighet), som varit försällskapade med många flera, sjönöd, tjufnad, eldsvåda, bedrägeri« – gjorde att hon råkade i ovisshet och misströstan om »den Eviges nåd och försyn«. Fru Nordenflycht betraktar tydligen religionen såsom en assurans, tron såsom en olycksfallsförsäkring, men ur dessa naiva ord framträder med all tydlighet, hur direkt levnadshändelserna speglade sig i hennes tankeliv. Under de långa ensamma dagarna i det torp på Lidingön, dit den unga änkan flytt ensam med sin sorg, kommo åter tänkarnes skrifter fram på hennes bord, Bayles lexikon, Leibniz' Théodicée, Lockes förståndslära, men hennes själ vann intet varaktigt stöd av dessa stridiga system.

Se andras tankar, hjälp och tro
de äro dig som lösa segel.
De vända sig som vinden gå.

Tvekan och ångest blevo läsetimmarnas resultat.

Knappast förekommer också något ord så ofta i dessa andliga bekännelsedikter som oro. När hon skriver årets saga och i fyra dikter »Vår-ro«, »Sommar-ro«, »Höst-ro« och »Vinter-ro«, vill skildra årstidernas behag, blir det i själva verket deras oro hon tolkar, ty samma längtan efter förklaring fattar henne inför vårens knoppar, sommarens gröda, höstens fallande blad och

vinterns stjärnor. Än synes världen henne en lasternas tummelplats, en tragikomedi som slutade, när förhänget föll:

Ditt väsende skall släckas ut,
när man din kropp i jord skall sänka.
Din kraft, din känsla, vett och ljus,
din tankekraft, som går så vida
har intet annat att förbida
än delas i smått stoft och grus.

Än åter strålar universum för hennes öga såsom ett konstverk, där allt vittnar om en mästare över alla jordiska konstmakare. Hon erinrar sig de stolta ord, med vilka Pope i sin av henne ivrigt studerade »Essay on Man« brännmärkt människomyrans önskningar om att se det världssamband, inför vilkets omätlighet dock hennes tanke svindlar, rubbat och ändrat för sina små ledsamheters och bedrövelsers skull:

All this dread order break – for whom? for thee?
Vile worm! O madness! pride! impiety!

Fru Nordenflycht parafraserar dessa ord:

Skall Gud ändra sina lagar
att våra dagar
måga till vår lystnad gå?
Skall han naturens grunder
störta under
att vi må vårt nöje få?
Ack, vad kan en mask dock pocka!

Hon anklagar sig själv för övermod. »Att ett ändligt vill ett evigt mäta«, eller som Pope uttryckt det närmare Pascal, från vilken inkastet ursprungligen stammar, »att delen vill söka rymma det hela«!

Dock, alla dessa själsstrider ledde i fru Nordenflychts lättrörda och veka väsen aldrig till kamp på liv och död och slutlig uppgörelse. Var händelse, vart starkt intryck, varje lektyr lät frågehjulet åter begynna sin rastlösa rundgång av tvivel och förhoppning. Med skäl finner hon både den, som tanklöst litar på fars och farfars lära, och den rena förnekaren, som går upp i timligheten, vara lyckligare än ett så darrande asplöv, som hon själv.

Under sitt sista utvecklingsskede, då »herdinnan i Norden« blev förvandlad till Sveriges Uranie och under påverkan av Carl Klingenberg och de franska frihetstänkarne sökte bliva rättrogen voltairian, bemödade hon sig synbart att taga de metafysiska frågorna kallare och klarare. Hon söker också en lättare ton av ironi och skepsis. I en dikt med den betecknande titeln »Klokas och dårars lika lott« antyder hon, att hela tillvarons resa är en färd utan kompass och mål. I ett satiriskt skämt över den gamle prosten Kolmodins såsom gamla dalmålningar troskyldiga och lustiga bibelrim lurar något av voltaireska skolans kristendomsfientlighet. Hon vill tydligen stålsätta sig med kall kritik och söka ro i en lugn deism. Men denna fattning verkar föga djup och äkta. Det finns ingen även av dessa senaste tankedikter, i vilken icke några strofer tala om, hur hennes hand darrat, när hon nerskrev dem, i vilken icke någon vändning röjer ett osäkert hjärtas begär efter ljus, förklaring och en himmelsk famn.

Så slutar den mogna kvinnan efter allt tänkande, läsande och frågande på ungefär samma punkt, där den unga flickan begynte. Av gamla tidens religiositet hade hon blott en oändlig åtrå kvar, men icke den ödmjukhet och självuppgivelse, som kunde leda till trons försoning. Även hennes religiösa behov var djupt bemängt med hennes sentimentala naturs själviska lyckobegär. Hur klart tolkar hon icke sin själs gåta i följande ord: »Jorden är mig för låg och himlen för hög, det förgängliga kan icke fägna mig och Evighetens skatter kan jag ej annorledes än med hoppet omfatta, vilket är

ett tomt åtnjutande.« Man lägge märke till de sista orden. En verkligt religiös människa skulle just i sitt hjärtas outslitliga hopp om evigheten finna en borgen på dess bestånd och en försmak av dess ro. Man kan till jämförelse läsa blott fyra rader av en fransk skaldinna från 1800-talet, som genom sin sentimentalitet, sin starkt personliga poesi och sin elegiska klagan över rent enskilda sorger och förluster har berörings-punkter med fru Nordenflycht, Madame Desbordes Valmore:

O clémence, o douceur, o saint refuge, o père,
votre enfant qui pleurait vous l'avez entendu!
Je vous obtiens déjà puis que je vous
espère
et que vous possédez tout ce que j'ai perdu.

Så talar en verkligt religiös natur. Fru Nordenflycht led, så mycket äldre hon är i tiden, långt mer av den moderna ålderns halvhet och ofruktsamma längtan. För litet undergivet from för att kunna tro, för mycken brinnande känsla för att nöjas med lugn förnuftskalkyl, är hon typen för en brusten övergångs-människa, sörjande över sin egen ofrid. I hennes tankedikter lär man känna en hel kris av svenskt själsliv.

V.

Fru Nordenflycht är typen för en kvinnlig författare – hon är sålunda också mycket produktiv. En dag utan en liten vers var henne nog lika otänkbar, som frukostbordet utan saffransbröd. Hon följde den gamla visa satsen, om icke berget kommer till Muhammed, får Muhammed gå till berget, och hon gick mån-gen gång till Parnassens heliga berg, även då hon icke fått ut-trycklig inbjudning av sånggudinnan. Hennes alstring är vid-lyftig och ojämn.

Stillatigande kan man avföra ur räkningen en ofantlig mängd tillfällighetsdikter. Det är hyllningssånger till de kungliga, så-

som det herdekväde hon 1745 riktade till Fredrik I – hon kallar honom i brist på andra kungaepitet »Den Milde« – då hans »högst hugneliga födelsedag sextionionde gången inföll« eller den trio mellan »Guds försyn«, »Sverige« och »Religionen«, som avsjöngs vid gudstjänsten med anledning av Lovisa Ulrikas lyckliga förlossning och som slutade med psalmen

Han hafver gjort stor ting med oss,
thess äre wi glade wordne.

Även till utländska potentater sände hon dylika artighetskväden, viss att dessa rimmade papperssedlar skulle inlösas med klingande valuta. Samma skaplynne hava de talrika uppvaktningar, som hon på vers gjort hos förnäma herrar och damer, där icke närmare bekantskap med föremålen lyfter stroferna och giver dem vänskapens värme och lekfullhetens behag. Slutligen hör hit en stor mängd bröllops- och begravningspoem, tingade och tillverkade som konfekten vid de högtidliga händelserna, endast frälsta från fullkomlig platthet genom den innerlighet, som fanns i hennes natur och lät hennes känsla spela med även i dylika beställningar om andras fröjder och sorg.

Även om man frånser den rena vittra manufakturen, finns det dock bland hennes verk mycket likgiltigt och ledsamt. Det gäller t. ex., som man lätt förstår, främst hennes längre episka dikter, trots deras vårdade och välklingande diktion. Svårligen hittar man något mer gäspigt än hennes hjälteepos »Tåget öfver Bält« om icke Gyllenborgs ännu långrandigare behandling av samma ämne. Men det är nästan löjligare att se herdinnan i Norden spänna sina redan av naturen fylliga kinder för att blåsa i Bellonas krigstrumpet. Andra av hennes längre arbeten besitta numera uteslutande ett sakligt och kulturhistoriskt intresse, som föga har med poesi att skaffa. Det är endast och allenast såsom lyriker fru Nordenflycht är verklig skald, och tilläggom, ju renare och enklare den lyriska form är hon väljer,

dess renare klingar också hennes sång. Inför hon blott en tillstymmelse till fabel, störes intrycket gärna av oklarhet. Hon saknade fullkomligt plastisk gestaltningskraft. Men bland hennes äkta stämningsdikter finns det näppeligen någon – aldrig så liten och obetydlig – som icke har något vederkvickande och förfriskande, ett lidelsefullt eller naivt anslag, fyllande sinnet med sångbar musik, några rader av en friskhet som av gröna daggiga blad.

Dock, något verkligt nytt och betydelsefullt lämnar fru Nordenflycht blott i en avdelning av sin lyrik – den rent personliga. Det är som omedelbar tolk av det egna jagets känslovärld, hon gör epok i vår vitterhet och inleder den moderna tiden.

I denna studie är redan påpekat, att fru Nordenflycht visserligen även på detta fält ägde föregångare. Äldre skalder som Lucidor, Rudeen och i synnerhet Frese med sjuklingens stegrade känslofullhet hade nog också i dikt tolkat det enskilda livets brytningar och sorger, men ingen hade gjort det så ohöljt och lidelsefullt som fru Nordenflycht, med sådan tro på känslans rätt att göra sig hörd över landet. Ingen hade som hon stängt sig inne i sin sorg såsom i en dunkel klostercell och dag och natt i vers utgjutit sitt kval. Hos de äldre skalderna doldes dessutom gärna det personliga åtminstone delvis av den litterära formens yttre apparat, vare sig stämningens infattning var religiös eller mytologisk, medan hos fru Nordenflycht känslan strömmade fram direkt och klart som vattnet vid källsprångets upprinnelse. Ju mer gripen hon är av sin stämning, dess mer försmår hon varje vedertagen stil, folkvisans, pastoralens eller psalmens, dess närmare kommer hennes dikt talspråkets okläddа enkelhet, och härutinnan är redan denna första svenska känslodiktare enastående i hela vår poesi.

Dessa drag framträdde redan i fru Nordenflychts sorgevers över Tidemans död. Jag anför första och sista strofen av den yppersta bland dessa dikter, »Floes saknad«:

Hvar är du nu, min sinnes vän?
Hvar är min ledare?
Hvart sku min ögon vändas hän,
att de må dig få se?
De famla fåfängt världen kring;
men ej i något skapadt ting
mer finna dig igen.

Den klarhet, som omgifver dig:
det ljus din själ nu har,
kan ej begripas utaf mig,
som går i mörkret kvar.
Jag ser en stråle blott däraf,
men du i detta ljusets haf
fördjupas mer och mer.

Som dessa båda strofer är hela dikten utan bilder, adjektiv eller någon sorts utsmyckning. Själva ordföljden avviker sannolikt blott obetydligt från dagens språkbruk. Men hur gripande blir icke intrycket genom denna fullständiga enkelhet. Man tycker sig höra stämman, som viskar dessa rader för sig själv, stämman hos en ensam kvinna med blicken mot rymden och händerna tryckta mot bröstet.

Ännu mäktigare, fast alltid visst ej så klockrent, yttrade sig fru Nordenflychts klagan över Fabricii död. I poemen över Tideman talade tacksamhet och svärmisk ungdomssaknad, i dikterna över Fabricius sorgen hos en mognad kvinna, från vilken den ryckts, med vilken hon ägt livets hela gemensamhet, det delade brödets och bekymrets, den delade glädjens och vilans. Den diktsamling, hon under den för oss lindrigt löjliga titeln: »Den sörjande turturdufvan« helgade Fabricii minne, är i själva verket vår diktkonsts första absoluta jaglyrik. Med vördnad håller man i sin hand det tunna häftet, som inleder så mycken för oss oumbärlig svensk poesi.

Temat, som varieras i hela diktföljden, är klarast uttryckt i följande, såsom ett Händelskt adagio klingande rader:

Min lefnads lust är skuren af,
och döden är min längtan,
till dig, du mörka, tysta graf
står all min trängtan.

Men andra ställen i dessa dikter röja, att en »lust« dock står gråterskan åter – tårarnas vällust.

Åter börjar jag min lust,
men en lust bemängd med galla,

heter det i ett av de vemodigaste griftkvädena, och i ett annat:

Låta tårar strömlikt falla
är den enda ro jag har.

Detta smärtans frosseri fullständigar diktcykelns nya och moderna tycke. Fru Nordenflycht förirrar sig i sin sorg såsom i ett droppstensvalv, vilkets dunkla kyla på en gång lockar och isar – smärtan är en utmärkelse, vilkens noblesse oblige lyfter henne högt över trossen av kalla själar, vilka, såsom hon själv uttrycker det i sin diktboks företal, »ej äro födda med slika hjärtan och så öfverflödig ömhet«.

I allt talar en ny tid. Man har jämfört »Den sörjande turturdufvans sånger« med Youngs berömda »Nattankar«, skrivna ungefär samtidigt och även de ingivna av dödens allvar och genombävade av suset över nyss tillskottade gravar. Men den engelske prästmannens betraktelser vid makas och barns dödsbäddar växa upp till en stor, dyster världsbild med mäktiga, men långdragna deklamationer över himmel och jord. »Den sörjande turturdufvans« enkla sånger bringa snarare i tankarna några andra dikter från tiden, den store schweizerläkaren Hallers berömda sånger vid sina båda fruars Marianne Wyss' och Elisabeth Buchers frånfälle.

Haller var liksom fru Nordenflycht en övergångstids barn och märkt av dess andliga brustenhet. I hans ungdoms tanke-

dikter av stark, men tung flykt uppkastas samma tvivel som i fru Nordenflychts, och Haller söker besvara dem med den Shaftesbury-Leibnizska läran om världsharmonien, vilkens oändliga samklang blott den mänskliga hörseln är för ofullkomlig att kunna uppfatta. Trots den genomtänkta och allvarliga resignation, som dessa tankedikter röja, och trots Hallers djupa naturvetenskapliga begåvning, som gjorde honom till en av tidevarvets medicinska förnyare, kunde han aldrig övervinna den sönderslitna dualismen i sitt väsen. Ännu från hans äldre år finns det av hans hand dagböcker, präglade av sjuklig ruelse och oro, egendomliga hos en så manlig natur. Det var sålunda att förutse, att Haller och fru Nordenflycht inför samma livssorger skulle uttrycka sig besläktat. Båda fråga lidelsefullt, varför kärlekens himmelsgåva, »afbilden af ett evigt godt«, skulle skänkas människan, för att utan hennes förvållande åter berövas henne:

Straft denn der Himmel auch die Triebe,
Die er uns selbst befiehlt und giebt?

Båda bedja om tillgift för sin smärtas förtvivlan och vilja i slaget se en lärdom att ej hysa jordisk hängivenhet, som måste vissna, men söka den kärlek, som ej vet av någon växling:

Ack, låt mig snart den sällhet hinna
att bli din dyra kärlek värd.
Låt mig min smärta öfvervinna
och gör mig i din skola lärd!
Min ande aldrig hvila får;
men af en stadig längtan brinner,
tills jag ett kärleksursprung finner,
som aldrig slut och ändring når.

Detta erinrar i ton och tanke starkt om följande Hallerska strof:

O, Heiliger du leihst uns schwachen Kindern
Kein irdisch Gut zu einem Eigenthum:
Und, will die Lust dein höher Recht vermindern
So reissest du aus Huld den Abgott um.
Nun pflanz in mir die Liebe, die du liebest,
Die Grab und Erd' und Himmel überlebt.

I snarlika ordalag bönfalla också båda den döda, där hon dväljs i okända himmelsstreck med evig ljusglans över pannan, att giva dem aningens visshet om, att också för deras steg vägen en gång skall leda till den ständiga vårens aldrig upphörda kärleksmöte.

Säkerligen kände fru Nordenflycht dessa Hallerska dikter, då hon skrev »Turturdufvans sånger« – de förekomma i flera upplagor i hennes bibliotek – men man kan dock ej säga, att hon egentligen efterbildade dem. Det råder snarare en inre parallellism mellan den svenska skaldinnans och den schweiziske naturforskarens poemer. De förtjäna att nämnas samman som de tidigaste vittnesbörd seklet äger av en ny subjektivitetens lyrik.

Denna stegrade känslans värmegrad röjer sedermera fru Nordenflycht även i dikter, som ej beröra hennes egna upplevanden – särskilt i några av allmänt människovänligt innehåll. Den i sak vackra, men i uttryckssättet nästan alltid uppstyltade och löjeväckande broderskänsla, som i litteraturen förebådar franska revolutionen, finnes redan hos henne med den öppna handen sträckt mot uslingen och den nödställda liken. I sin inbillnings vemodiga lek med döden, gravkullen och den mossbelupna urnan, liksom i denna filantropi, förebådar fru Nordenflycht den skald, som i vår vitterhet är känslosamhetens snille, Bengt Lidner, på vilken hon ock en och annan gång kan peka i själva ordalagen. Bägge gåvo tåren en mystisk betydelse. Den var den gudomliga kärlekens uttryck och symbol, beviset på syskonskapet med hela mänskligheten och ett offer på dess gemensamma altare.

Trocknet nicht Ihr Thränen
Der ewigen Liebe.

Mest poetiskt, med en känslans djup och vekhet, som trots ett och annat föråldrat drag i snitt och språkform höja dessa dikter till en oförvansklig skönhet, framträder emellertid fru Nordenflychts subjektivitet i de kväden, hon under sitt sista år ägnade den olyckliga lidelsen för Johan Fischerström. Hela kärlekshistoriens enkla förlopp har hon framställt i ett långt versifierat brev från »Hildur till Adil«. Poemet har heroidens ledsamma form, som efter Ovidii mönster åter kommit i kurs under 1700-talet genom Popes kända epistel från Heloïse till Abailart och Fontenelles och Colardeaus diktbrev i Frankrike. Men fru Nordenflycht fyller formen med nytt individuellt liv och brinnande sanning. Lånade äro visserligen de fornnordiska namnen, men eljest finns i dikten ingen maskerad. Vi se fru Nordenflycht sitta vid sitt skrivbord på Lugnet och se ut över Mälaren, över vågorna, på vilka den man hon älskade brukade komma, i båt på sommaren och över isen på vintern. Nu kommer han icke mer. Hon har väntat honom i dagar och veckor i allt mer förstelnad sorg. Men denna afton har allt brustit löst igen, och hon biktar sig med den fåfängt betvingade lidelsens hela uppriktighet och sofistik. I en slutlig uppgörelse strömma orden fram från ett hjärta, icke längre ungt, men just därför dubbelt drabbat av den sista besvikenheten.

Dock, denna heroid hade ännu en litterär hållning. Högst når fru Nordenflycht alltjämt, då hon icke bryr sig om någon poetisk omklädnad. Det finns bland dessa dikter över hennes kärlek till Fischerström en, som gott kunde vara ett verkligt brev, avsänt från en kvinna, som instinktivt, utan hörd bekännelse, blott av ett nytt uttryck i den mans ansikte, som hon älskar, upptäckt, att han vänt sitt hjärta till en annan.

Hvad har jag sett? Hvad gruflig plåga?
Hvad nya ämnen för mitt kval?
Hvad olja på min olyckslåga?
Hvad öde för mitt hjärtas val?
De ögon, som af ömhet brunnit,
som ha mitt lif, min död i sig,
ha nyss af sorg och saknad runnit,
för hvem? Ack, för en ann än mig.

Mig skulle hopen svartsjuk kalla,
och ge mitt kval förhatligt namn.
Jag kan dock utan köld och galla
en skönhet se uti hans famn.
Men se det dyra hjärta delas,
sen jag en gång dess ömhet vann,
en grad för mig i känsla felas,
är hvad jag icke bära kan.

Åter är det talspråkets fullkomliga enkelhet, som oändligt griper, den nakna känslan.

Till sist skall här erinras om fru Nordenflychts mest berömda dikt, »Öfver en Hyacinth«. Den är icke blott det stillaste och vackraste slutordet över hennes sista, livskrävande lidelse, men det vemodiga epitafiet över allt hon känt, lidit och hoppats, över all hennes sorg och oro. Hyacinten har kommit, mars' blomma, förnyelsens symbol, löftesblomman, vilkens doft är lik den första kyssen av vårens svala anda. Inför hyacinten blir den lärda Uranie åter »herdinnan i Norden«, endast betänkt på att värna och vårda. Så länge vårblomman står i lökglaset på den soliga fönsterposten i »Lugnet«, smyger med doften mot Uranies vilja och förstånd ännu alltjämt dåraktigt hopp till hennes hjärta. Men då den blommat ut, är allt förbi. Där Hedvig Charlotta står i aftonskuggan och ett ögonblick håller den vissna blomman i sin hand, innan hon bär bort den, är det som hon med den vägde sitt och all kärleks öde. Vad båta strid,

hopp, vård? Samma »grymma förvandlings lag« lyda örterna på marken och känslorna i ett hjärta. Den klagande rösten viskar stilla:

Men skall jag på en blomma klandra,
det veka väsen klaga an,
dess öde är att sig förandra,
hon måste vara som hon kan.
Hon är ett gräs, hon skall förfalna.
Jag intet agg till henne bär.
Så ser jag ock ditt hjärta kallna,
det måste vara som det är.

VI.

Med fru Nordenflycht träder den svenska kvinnan in i litteraturen. Före henne har man blott att nämna Birgitta, som tillhörde en annan värld, och den karolinska hedersgumman fru Brenner, som åstadkommit många dikter och femton levande barn, men oaktat denna produktivitet knappast kan kallas en verklig författarinna och som aldrig uppträdde såsom sitt köns tolk.

Fru Nordenflycht är sålunda verkligen vår första kvinnliga diktare. Även om Sverige icke sedermera erhållit så ovanligt många ryktbara författarinnor, skulle det erbjuda stort intresse att dröja vid den tidigaste kvinnogestalten i vår diktkonst. Ty uppträdandet av den första kvinnan i ett lands litteratur betecknar ett datum i dess odlingshistoria, en säkerligen ej oviktig punkt i utvecklingslinjen mot full andlig frihet och aktning för personlighetens rätt. Det är också icke utan högtidlighet, som man lyssnar till den första rösten bland så många stumma och av dess tonfall söker vetskap om den bundna sången och de fjättrade tankarna i tallösa tigandes bröst.

Så mycket torde även för den, som om fru Nordenflycht till äventyrs icke skulle känna mer än ovanstående, vara klart, att

finge man döma de bildade klassernas svenska kvinna från 1700-talet efter deras första vittra representant, skulle hon stå högt. Ty med sina lustigheter var herdinnan i Norden en i många punkter stort tilltagen personlighet. Hon ägde först och främst en sköldmös oförskräckta mod och heliga stridslust. Orädd, med en ärlighet som icke visste av baktankar, förfäktade hon hela livet igenom sina meningar. Hon ägde vidare denna rörande, osläckliga bildningstörst, som kännetecknar människoklasser, för vilka kunskapen varit en hemlighetsfull, med sju sigill tillsluten bok och som aldrig tröttna att dricka ur den äntligt tillgängliga källan. Men speciell för fru Nordenflycht själv var den sega sanningskärlek, med vilken hon kunde fråga en och samma sak, ständigt återkomma till och studera samma metafysiskt-religiösa punkter. Denna uthållighet var måhända ett arv från fadern, revisorn i kammarverket, en äkta typ för Karl XI:s ämbetsmannastånd med dess samvetsgranna svenskhet.

Med dessa karaktärs- och intelligensgåvor parade fru Nordenflycht ett sunt, varmblodigt kvinnotemperament. Hennes väsen var innerligt och lidelsefullt, men på samma gång rent och kyskt. Tidens lättsinniga böcker nådde hennes bokskåp men icke hennes hjärta eller diktning. I högsta måtto hade hon sitt köns erotiska idealitet och står i detta hänseende rätt ensam i 1700-talets litterära Sverige. Man jämföre henne blott med de kärleksdiktare, som följde efter, en vällustig epikuré som Creutz eller en hetsig njutningsmänniska med böjelse för utsvävningar som den unge Kellgren. Fru Nordenflycht var verkligen såsom hon själv en gång skrivit

> en själ, som fint och starkt och ömt och häftigt känner –

och en sådan själ var av naturen vigd till att i den svenska poesien för första gången avgiva den svenska kvinnans vittnesbörd.

Så begynner fru Nordenflycht den långa raden av svenska diktarinnor. Det är onekligen frestande att över hennes skuldror kasta en blick mot hennes efterföljarinnor. Den som länge sysslat med litteraturhistoriska sammanställningar får småningom en känsla av, att de litterära typerna trots skenbar brokig oräknelighet dock i själva verket och i stort sett äro färre än man tror. Visserligen finns det inga andliga personligheter, som äro fullkomligt eller ens förvillande lika – tanken att två andliga företeelser skulle helt kunna täcka varandra vore också bland de hemskaste av alla – men för den, som följer de litterära gestalterna släktled efter släktled, synas de även med betydliga mellanrum i tiden stå i ett samband, som är annat än den direkta påverkan från människa till människa och från verk till verk. De förefalla snarare besläktade som naturens varianter av samma art, hophöriga såsom försats och eftersats, såsom skiss och utfört konstverk. Det är med denna tankegång, som det frestar att avsluta en studie över Sveriges första författarinna med ett ögonkast på hennes efterföljerskor.

Den utmärkta skaldinna, som står fru Nordenflycht närmast i tiden, har knappast en enda beröringspunkt med sin föregångerska. Att man ändock gör en sammanställning, beror på, att fru Lenngren själv uttryckligt inbjudit därtill genom en dikt, vari hon punkt för punkt jämför sig med Uranie. Det är det bekanta poemet »Dröm«, som hon skrev till Gyllenborg, då denne, fru Nordenflychts forne beundrare och kavaljer, på gamla dagar slog sig till fru Lenngrens riddare och i Svenska akademien ägnade henne en versifierad hyllning. Det har mycket diskuterats, huruvida fru Lenngren verkligen velat vara fruntimmersförsmädlig mot sin företräderska. Det är möjligt, att skämtet var harmlöst menat, ett uttryck av den gustavianska skaldinnans vanliga skalkaktighet, men någon pietet röjer dikten i varje fall icke. Fru Lenngren låter Uranie »bland Elyséens väppling« klaga över sin gamle adoratör Gyllenborgs tro-

löshet och fråga, vad den nya skaldinnan kan lägga i vågskålen mot hennes lärdom och stora verk. Uranie erinrar om, att hon läst hela Bayle och skrivit hjältedikten »Tåget över Bält«:

Mitt snille på ett vidsträckt fält
gjort färder, som man vet ej korta,
och fört mig bort långt öfver Bält,
och h o n är nästan aldrig borta.

I den sista berömda raden koncentrerar fru Lenngren sin naturs och diktnings grundskillnad från fru Nordenflychts. Raden är utsökt i sin ironiska anspråkslöshet. Men vem märker icke axelryckningen över den äldre skaldesystern med de oroliga, vitt famlande försöken? Genom hela dikten ler den artistiska överlägsenhet, som känner sin begränsnings mästerskap.

Jag skall icke här diskutera, om det verkligen är så fördelaktigt »att nästan aldrig vara borta«, när man bor på Beridarebansgatan i en borgerlig sekreters hem, låt vara att man med aldrig så konstförfaren hand kan klippa silhuetter av de original, som gå förbi fönstren. Men så mycket är visst, att om de båda damerna kunnat råkas, hade de säkert mot varandra känt en oförfalskad motvilja. Fru Lenngren är den födda konstnärinnan – hon är den enda stora och säkra kvinnliga artist, som vår litteratur besitter. Men diktens eleganta formella svarvning äger också huvudparten av hennes intresse. Mot idéer hyste hon en positiv naturs misstroende, och filosofiska tankar betraktade hon nog närmast såsom blå dunster. Hennes religiositet var nykter och fattad. På erotiken såg hon med komikerns öga. Det fattas ljusdunkel och perspektiv i hennes värld, vilkens figurer eljest äro skildrade med lysande kvickhet och människokunskap. Allt är drag för drag motsatt fru Nordenflycht.

Närmare »herdinnan i Norden« än gustavianernas skaldinna stod fosforisternas – Euphrosyne, såsom hon kallade sig med ett onekligen praktfullare namn än verkligheten bestått (Kers-

tin Svärdström). Liksom fru Lenngren har också Euphrosyne ägnat Sveriges första skaldinna en dikt, men av helt annan art. I dotterlig beundran har Euphrosyne gjort den poetiska pilgrimsfärden till den av ekar skuggade ådal, där fru Nordenflycht ägde sitt sista bo, viskat med hennes skugga vid Mälaren i den stilla sommarnatten och hyllat henne i ett blott alltför grant kväde. Vad Euphrosyne själv angår, hade hon ett sorgligt öde. Jag menar därmed icke hennes förste man, den för en poetissa onekligen besvärande hökaren Asping, ty den lyckades hon ju som bekant skilja sig ifrån och utbyta mot en romantisk bruksförvaltare vid namn Nyberg, utan hennes litterära öde. Hennes vänner fosforisterna kollrade bort denna av naturen fina och älskvärda begåvning och tack vare deras symbolik och djupsinne är hon glömd. Men hennes av egen lekfull ingivelse burna små dikter, som ännu bevara 1700-talets viston och dansa behagfullt på guldskinnskor, äro mycket intagande. Det finns i dessa småvers om blommor och fjärilar och om flickor och gossar en skälmsk glans, en vacker ung kvinnas – ty Euphrosyne var vacker och det märks i hennes dikter – livsberusning.

Euphrosyne var på huvudets vägnar vida underlägsen fru Nordenflycht, men genom sin erotiska hänförelse, sin överspändhet, sin djupa känslosamhet – närd i ungdomen hos Rousseau – och sin under allt detta svärmeri likväl i botten breda och duktiga kvinnlighet erinrar hon om herdinnan i Norden. Hur är det icke talat ur fru Nordenflychts hjärta, när Euphrosyne mot all världens besvikenhet söker tröst i vissheten att äga

inom sig själf den känslas himmel,
som utgör ädla själars helgedom.

Med Euphrosyne slutar redan de svenska skaldinnornas rad. Av de talrika sedermera uppträdande författarinnorna använda nämligen alla nämnvärda den obundna formen och föredraga framför versens rytmiska musik prosans oändliga – att icke säga

obegränsade – melodi. Den första i detta nya led av författarinnor, bland vilka 1800-talets säkert mest lästa och europeiskt kända svenska pennor finnas, är den märkliga, i många avseenden beundransvärda dam, som en amerikanare en gång kallade »hela mänsklighetens tant« – Fredrika Bremer. Ingen svensk kvinna äro hennes medsystrar intill denna dag skyldiga så mycken tack. Fast den lilla talföra och rastlösa gumman – man tänker henne gärna som gammal – icke hade mycket statuariskt i sitt yttre, borde hon dock sitta i brons i någon av Stockholms parker, där flickskolornas elever hålla till, för att raset och jublet från ett ungt frigjort släkte skulle sorla kring hennes stod, och studentskorna på sin mogenhetsdag, med fribrev i fickorna på att få tränga in i alla provinser av kunskapens rike, skulle lägga sina blommor kring hennes sockel.

Det är otroligt, vad hon stritt och uträttat. Graden av kampens hänförelse, måttet av hennes uthållighet låta oss kanske bäst fatta djupet av hennes lidande, innan hon fick plats för sin personlighet och fann det fält, som hon skulle rödja med barmhärtighetssysterns mystiska kärlekskraft i sina svaga kvinnohänder. Men vi äga också direkta bekännelser från hennes ensamma och förtvivlade ungdomsår. Det är framför allt den korta självbiografien från 1831, ett av de mest gripande dokument om en själs hemliga plågor, som finns på svenska. När jag där och i Fredrika Bremers brev läser om, hur hon under det tomhetens, instängdhetens och de tyranniska formernas fängelseliv, som hon måste föra ända till sitt trettionde år, bokstavligen förtärdes fysiskt och andligt av brist på luft, verklighet, tankar, arbete och mål, är det, som jag icke blott såge Fredrika Bremer allena gå på sina ensliga och förtvivlade vandringar i skogarna kring Årsta, men skymtade täta led av svenska kvinnor med samma ängslade, sänkta ögon och läpparna hårt slutna kring dagars och nätters ödsliga hemligheter. Det är alla de verkliga askungar utan tal, vilkas fötter icke kunde klämmas in i koketteri-

ets Cendrillons skor och vilka ingen kärleksfe någonsin skulle uppsöka i spiselvråarna och föra till bröllop. I dessa Fredrika Bremers bekännelser hör jag deras ångest, den hemska horror vacui, som vilar över en tillvaro utan en livsuppgifts sammanhang, och jag förstår den outtröttliga entusiasm för kvinnans frihet och tillträde till den allmänna livskampen, som är cellkärnan i Fredrika Bremers författarskap. Bland många falskt klingande toner återkommer där ständigt och jämt den omisskänneliga brösttonen från betrycktas och förbiseddas länge hopsparade lidanden.

Fredrika Bremers största betydelse är social. Hennes många romaner hava därför också rönt det öde, som ofta kännetecknar på aktuell inverkan beräknad litteratur – att åldras med de frågor, vilka de sätta under meningsbyte. Men det hindrar ej, att många av dem också poetiskt taget äro märkliga och bjuda på en i sitt slag enastående spegling av svenskt liv. Det starkt framträdande humoristiska lynnet är ägnat att förvåna hos en i botten så allvarlig och känslosam natur som Fredrika Bremer, helst när man har levande i minnet hennes utvecklings dystra och tungsinta strider. Men denna humor, vilkens solfläckar man ser småningom falla in och upplysa hennes verk och som tyckas bliva allt klarare med hennes växande visshet om sin kallelse, är hennes tjänstvilliga naturs försoning med sin värld, ett uttryck av den jämvikt, som kraftutvecklingens lycka gav hennes känslofulla men viljestarka själ. Synnerligen uppsluppen eller övermodig är dessutom aldrig denna munterhet. Den erinrar en smula om sjuksköterskans och barmhärtighetssysterns glättighet, pliktuppfyllelsens och självförglömmelsens goda humör. Mycket är också kvinnligt minutiös livsfotografering av kärnfulla, gammalsvenska typer, som Fredrika Bremer kunnat studera, innan de förlorat sin ursprunglighet, mist prägelns friskhet och ersatts av modern simili. Dessa gammalsvenska gestalter uppbära flera av hennes romaner, och kunna någon enda

gång, såsom t. ex. »Ma chère Mère«, generalskan Mansfeldt i Grannarna, få en bredd och en must, som bringa i minnet Selma Lagerlöfs gamla värmländska damer i »Gösta Berlings saga«.

Dock först och sist griper hos Fredrika Bremer aposteldraget, den stora, ständigt verksamma goda viljan. Hon hade reformatoriska och sektbildande kvinnors handlingssätt och missionsbegär. Hennes uppgifts ansvar drev henne jorden runt, och redan åldrad gjorde hon besvärliga resor genom Nya och Gamla världen, liksom hon i sitt religiösa sanningssökande for genom tidens alla system och olika åskådningar för att till sist göra den långa vallfarten till heliga graven.

Mot en så stor anläggning försvinner fru Nordenflycht. Olikheterna mellan henne och Fredrika Bremer äro också i många avseenden betydande. Man tänke bara på det erotiska området. Fredrika Bremer var – såsom Johan Mortensen fint anmärker i en vacker studie över henne – född vestal. Hon var mamsell av lynne och princip och hade tydligen innerst i sitt väsen den renlärigt katolska uppfattningen, att det ogifta ståndet är det mest ideala och gudi behagliga. I samband härmed står den falska översvinnelighet, som kritiken ej sällan klandrat i hennes erotiska skönmåleri. Men detta, som gjort så mycket av hennes diktning vattusiktigt och väsenlöst, har också från hennes strävan utplånat allt, som kunnat tala om sårad subjektivism, medan ett rent personligt kärleks- och lyckokrav överallt lyser fram hos fru Nordenflycht.

I andra punkter hade nog Sveriges första romanförfattarinna ganska stora likheter med dess första skaldinna. Fredrika Bremer hade samma brinnande vetgirighet och andliga nyfikenhet som fru Nordenflycht och samma kvinnliga sätt att ändock till sist långt mera tro på människor än på tankar och idéer. När man i hennes biografi läser, hur hon tager filosofisk och religiös undervisning av sin ledare prästen Böklin, tänker man på Hedvig Charlotta och hennes Tideman eller Fabricius. Men man

erinrar sig också fru Nordenflychts sätt att skriva till berömda män – som till Holberg – och bedja dem på ett brevpappersark lösa tillvarons gåtor, när man läser om Fredrika Bremers besök hos storheter i utlandet, vilka hon regelbundet rådfrågar om ett eller annat kvistigt problem, ungefär som om dessa sutte med lösningarna i västfickan och bara behövde taga fram dem, som man tager fram uret, när det frågas vad klockan är. I kunskapsallvaret, den stora sanningskärleken, men också svårigheten att komma till botten med en fråga och till slutlig uppgörelse, i hela den intellektuella läggningen finns mycket gemensamt.

Efter Fredrika Bremers uppträdande möta ju författarinnorna i vår litteraturhistoria icke längre en för en, men i stort antal. Det skulle bliva tröttsamt att låta dem alla passera förbi. De tvenne mest betydande av hennes samtida – friherrinnan v. Knorring och Emilie Carlén – äro också av helt annat skaplynne. De hava inga släktdrag med Uranie, och de träda icke fram i litteraturen såsom Fredrika Bremer för att fullgöra ett hemlighetsfullt givet mandat för hela sitt kön. De äro framför allt skildrerskor, som i sina romaner använda sina iakttagelser och erfarenheter, målande de olika samhällsklasser, inom vilka de själva växt upp. Från dem gå linjerna till Anne Charlotte Edgren och Victoria Benedictsson. Men däremot finns det i vår tid en betydande svensk skriftställarinna, som i rätt nedstigande led hör ihop med fru Nordenflycht och Fredrika Bremer. Hennes lidelsefullt beundrade och omstridda namn svävar redan på läsarens läppar, Ellen Key. Det behövs heller inga vidare utläggningar för att klarlägga, i huru mycket den svenska kvinnans moderna representant, fast med en ny tids andliga övervikt i utdaning och själsslipning och en mer strålande hopsmältning av de olika karaktärsdragen, erinrar både om den religiösa tvivlarinnan med den erotiska religiositeten från 1700-talet och den kärleksfulla kvinnliga aposteln från våra föräldrars ungdom.

Dygdens sångare

(1903)

1.

I det nu rivna Bergianska huset vid Karlbergsallén, där sannolikt fru Nordenflycht bott och de vittra tankebyggarna haft åtskilliga av sina sammankomster, hängde en rad oljeporträtt av denna lilla akademis medlemmar, som dessa själva förärat Uranie. Bland dem såg man profilbilden av en vacker ung man med ett äkta, elegiskt Schillerhuvud: hög, ungdomligt klar skaldepanna, förnämt böjd näsa, vek och buktad mun, halsen revolutionärt bar utan krås eller halsduk mot den vita skjortan, blicken svärmisk och borta. Det var fru Nordenflychts närmaste lärjunge och vän inom den yngre diktargenerationen, greve Gustaf Fredrik Gyllenborg.

Detta utseende bedrog icke. Den unge Gyllenborg var den varmaste, mest hänförda anhängare av seklets dygdereligion, som vår litteratur äger. Han är »dygdens sångare« med en idealitet och ett ungdomssvärmeri, som låta läsaren minnas Vauvenargues' vackra ord: de första vårdagarna hava mindre tjusning än en ung mans gryende dygd. Dock, vårdagarna äro korta och flyktiga. Det är icke utan vemod, som man studerar denne unge ädling och hans fängslande ungdomsvers. Förvånande fort var det nämligen, som poesiens skimmer lämnade hans yttre såväl som hans diktning. Förvånande fort i förhållande till den ursprungligen rika anläggningen var det, som hans känslovärld stelnade och torkade. Han blev gammal i förtid. Alltför snart petrificerades hans typ till ett kuriöst original.

Gustaf Fredrik Gyllenborgs långa, men händelselösa liv kan i få ord berättas. På gamla dagar – så sent som 1802 – tog han sig själv för att teckna sina öden, men kom inte längre än till år 1775. Ledsnade han vid ämnet? Man skulle kunna förstå det. I

varje fall lämnar detta av en gubbes hand skrivna, styva och tråkiga levnadsprotokoll blott en svag, bleknad avglans av den enda intressanta perioden i hans liv, hans ungdom. Men de första meningarna av denna autobiografi giva kanske en förklaring över hans tidigt begynnande gammalmans ålder. »Jag är yngsta barnet af gamla föräldrar. Min far var på det femtionde året och min mor fyrtio, då jag framkom i dagsljuset 1731 den 25 november, gamla stylen.«

Ättling av den berömda, alltid bildningsintresserade politikerfamiljen erhöll han en omsorgsfull uppfostran och studerade grundligare än många andra av hans stånd vid Lunds universitet. Redan som student närmade han sig, dragen av sitt väsens innersta instinkt, just den tänkarkrets, som passade hans väsen bäst och sedan skulle behärska hela hans liv – de antika stoikerna och Rousseau. Han försänkte sig i Seneca, Epictet och Marcus Aurelius, »till dess han blef en fullkomlig stoicus till tänkesättet om icke till utöfningen«. Under sin disputation försvarade han Rousseauistiska tankar. Avhandlingen var författad av den lärde juristen Nehrman-Ehrenstråhle och rörde studiers bruk och missbruk, »deras gagn att dana upplysta medborgare och skickliga ämbetsmän, deras skadlighet genom att fostra lättsinnighet och veklighet i samhället och så blifva källa till sedernas allmänna fördärf«.

Efter avslutade lärospån ankom Gyllenborg 1751 till Stockholm och blev instucken i ämbetsverken. Mycket mot sin vilja erhöll han en syssla, »hvars namn sårade hans öron och uppväckte i hjärtat en oöfvervinnelig avsky«. Den för en äkta skrivares akustik säkert skönt klingande titeln »registrator i justitiekanslerskontoret« skänkte honom sålunda ingen glädje. Med fröjd bytte han 1756 ämbetsrummet mot hovtiljan, kallad till kavaljer hos kronprins Gustaf. Den unga Gyllenborg med sitt svärmiska utseende och sitt skaldiska grubbel, »världsförak-

taren« under galonerna och den broderade sammetsrocken, var ett nummer för sig i det lättsinniga, glada hov, som bildades kring prinsarne. Mycket bemärkt synes han icke hava gjort sig. Han var varken politiker eller nöjesriddare. Ehuru han flera års tid till och med sov i samma rum som kronprinsen, kom han aldrig honom nära. Annat än kylig välvilja skulle aldrig Gustaf III visa mot hans person.

Men under denna tidrymd, då hans kamrater på hovet slösade bort sig själva och sina år på dagens galanta intriger och skämt, och hans kamrater i staden tillägnade sig Kung Bacchi hovseder på Stockholms källarsvalar, samlade sig den unge stoikern och författade, vägledd av Uranie och under vänskaplig tävlan med Creutz, som i Stockholm haft precis liknande levnadsöden, sin lyriska ungdomsdiktning, det enda verkligt poetiskt vägande av hans diktning, och det enda också av hans författarskap, som denna studie vill belysa. Under decenniet 1753–1763 ser hela denna märkliga och intressanta alstring dagen. Men snart därefter, då Gyllenborg blott var ett par och trettio års man, synes brytningen hava kommit i hans liv och den »frusna våg«, som Tegnér i sin minnesvers över honom fäst såsom symbol vid hans poesi, hava nått både hans själ och hans diktning. Ensam, sedan fru Nordenflycht gått bort och Creutz rest som diplomat till Spanien, förmådde han icke hålla stånd mot prosan. Han hade också råkat i en för en stoiker särdeles olämplig belägenhet – den att genom ett rikt parti nödgas reparera sina dåliga affärer. »Världsföraktaren« måste draga ut på jakt efter en arvtagerska. Lätt gick det tydligen icke, efter som han måste göra en sådan mesallians som att äkta Anna Margareta Gotzman, dotter till en skäligen tvivelaktig finansiär. Den nyss sextonåriga flickan intog emellertid hans hjärta. Om icke kär, var han förnöjd – det är hans egna ord – när han skred till kullerstolen, och väl var det, ty Gotzman blev strax därpå ruinerad, och Gyllenborgs lyx gick upp i rök. Nu visade han sig

emellertid verkligen som »filosof«, lyckades reda ut sin ställning och upptogs snart helt av sin värdighet som barnafader och äkta man.

Men under dessa händelser var det skalden försvann. Hur gick det till? Var människa kan en afton – säger Sainte-Beuve – lägga sig som Don Quichotte och vakna på morgonen som Sancho Pansa; det var en smula detta, som inträffade med Gyllenborg. Hans poetiska oro och upprördhet mojnade av, den unge moralistens ädla harm slocknade, och fram trädde, redan innan Gyllenborg fyllt femtio år, den typ av en borgerlig moralpredikant, av en i sitt eget hems händelser och politik helt uppgående husfader, som hans systerson, den unge Johan Gabriel Oxenstjerna, kanske väl okynnigt skildrat i sina förtjusande dagboksanteckningar. Också systersonen känner, att Gyllenborgs poetiska tidevarv är förgånget. »Fåfängt säger min morbror, att han i grefve Creutz' sällskap ännu en gång vill beträda sin öfvergifna skaldebana, men jag är försäkrad, att om Apollo och alla de nio sånggudinnorna komme hit, skulle han likafullt öfvergifva dem för att göra dockor åt sin dotter eller för att knyppla dagen i ända. Jag inser nog alla min morbrors stora snillegåfvor, men en mera uxorius vir är ej att finna.«

Senare under Gustaf III:s estetiska tid skulle dock Gyllenborg verkligen åter bestiga skaldebanan och åstadkomma en mängd arbeten. De falla lyckligtvis utom denna studies ram, ty ledsamheten är det gemensamma draget för alla dessa eljest till art och anläggning så olika verk. Pedanteriets frostiga anda har isat dem alla.

Gyllenborg blev gammal och betraktades såsom en patriark från en förgången ålder. Egendomligt nog vart han själv allt belåtnare med tillvaron, en gammal, förströdd, mild vis, i vilkens ansikte och ord man icke längre kunde hitta ett spår av »världsföraktare«. Några verkligt rörande och i sin senhöststillhet förtjusande små dikter giva uttryck åt en lycklig ålder-

doms blida värdighet och sinnesfrid. Den åldrande skalden blev lik ett av dessa stilla, knotiga gamla träd, som funnos på hans egna familjegårdar och i vilkas skugga han gärna gjorde sina sista decenniers pastorala vandringar. Han liknade en av de gamla lindarna vid Skenäs, Wenngarn eller Brandhammar, som tryggt läto årstiderna komma och gå, nöjd att njuta solen eller regnet av den dag, som var.

Gustaf Fredrik Gyllenborg dog 1808.

II.

Efter att hava försökt sig i en del smärre dikter av olika slag och gammaldags hållning fann den unge Gyllenborg i satiren det första uttrycket för sin personlighet, sitt reflekterande lynne och sin ungdomliga moraliska hänförelse.

Som satirdiktare efter antika och nyklassiska mönster har Gyllenborg blott en föregångare i vårt land – jag förbigår en ren översättare som Düben – Triewald, vilken efterbildat, översatt och bearbetat Horatius och Boileau och med gammaldags krafttag särskilt tuktat tillfällighetslitteraturens skriblerer. Triewald var den förste i seklet, vilken, bestämt och medvetet, i Sverige företrädde den franska klassicitetens konstlära och dess artistiska krav på poetiskt allvar och fulländning. Det är inga starka beröringspunkter mellan den för bred komik lagda föregångaren och den framför allt moraliskt känslige efterföljaren. Men Gyllenborg har arbetat efter samma klassiska modeller samt också fullföljt Triewalds försök att med satirens gissel driva ur Apollotemplet alla dessa poetiska schackrare, som från krogen sände till trycket »pråla till kistelocken« eller föga attiskt salt till bröllopstaffeln, tillfällighetsdiktare, vilkas verser utan sanning, utan rykt i språket voro i födseln dömda till omslag kring »peppar och såpa«. Gyllenborg har inalles i Tankebyggarordens båda publikationer »Våra Försök« och »Vitterhetsarbeten, utgifna af ett samhälle i Stockholm« offentlig-

gjort tio satirer. Den tidigaste av dessa, som finnes i »Våra Försöks« första del, är blott en kort skiss. Med skämtsam självironi låter Gyllenborg där sin vän Nils utlägga, hur tokigt det är att slå sig på att skriva vers. Poesi inbringar varken mynt eller ära, varken rang eller könets gunst:

Ej med ditt kvicka vett en enda Björn förnöjes,
uti gillstugan mest sitt rum Poeter få,
den aldraskönsta vers ej friar derifrå.

Triewald hade redan behandlat samma tema med sin rättframma munterhet i en satir, där han med nästan Bellmansk uppsluppenhet skildrar en borgerlig filister av tysk börd, som varnande utbrister till sin poetiserande herr son:

Josse, ä tu galen
Lär Ziffren wohl, ej Versen schreiben.

Gyllenborg söker däremot anslå Horatii lätta konversationston, men hans knaggliga alexandrin står ännu milslångt från den gustavianska otvungenheten.

Av de i »Våra Försöks« andra del införda fyra satirerna hava också ett par stilövningens och skissens karaktär. Det är fallet med »Satiren öfver Egennyttan« i dialog mellan Euriloquus och Tiresias, en ren efterbildning av den Horatianska dialogen mellan Ulysses och Tiresias (Sat. II, 5). Den absurda antika inramningen till de karikerade svenska typerna röjer ännu begynnarens tafatta hand.

Satiren över Världsföraktaren är likaledes i sin första formning föga mer än en kopia efter berömda mönster. Uppränningen med misantropen, som håller sitt avskedstal till storstaden, i vilkens av förställning och falskhet styrda liv han ej kan finna sig till rätta, är noggrant gjord efter Juvenalis' tredje och Boileaus första satir, och i själva ordalagen återklinga också reminiscenser från dem båda. Dikten har ännu nästan en disposi-

tions brist på kött och blod, men röjer redan den första, smärtsamma förtrytelse inför världens dålighet, det ungdomligt upprörda patos över att livet ej vill motsvara drömmens bilder, som Gyllenborg i den senare omarbetningen av samma dikt givit så fulltonig klang. Mera verklig betydelse och färg har den litterära satiren »öfver skaldeskrifter«, i vilken Gyllenborg väl ihågkommit Boileaus andra och nionde satirer, men som i det hela är en självständig, på rent inhemska förhållanden baserad teckning. Det är den unge skaldens harm över den låga plats hans konst intager i samhället, som här brusar fram i häftiga anfall mot publikens brist på litterär uppfostran och mot de fala yrkesrimmarna, som djärvas tala om fosterlandets förlust vid varje gammal »mesers död« och anropa kärleksguden, så fort en lyckoriddare gifter sig och

Att färska pengar få en gammal käring tar.

Med satiren över »Landtfolk« kommer Gyllenborg in på ett nytt fält, det rent sedetecknande, och denna satir är en liten komedi, som lämnar interiörer, dialoger och typer ur det levande livet. Hans lantmänniskor äro rätt originellt tecknade, just därför att de ej – som så ofta i århundradets franska lustspel – skildrats med stadsbarnets överlägsenhet. De äro ej en hop löjliga original utan begrepp om urbanitet och icke heller idealiserade bärare av den gammaldags tro och heder, som ej vill gro innanför tullarna. Gyllenborgs lantfolk äro landsförvista stadsbor, blott längtande till Stockholms flärd och buller. I samma riktning gå de tvenne satirerna i »Våra Försöks« tredje del över »Sprätthökar« och »Beskedligt folk« samt den satiriska episteln »Om fruntimret bör studera«. Det är lustspel som »Svenske Sprätthöken« av Gyllenborgs egen farbroder, La Bruyères karaktärer och den Svenska Argus, som föresvävat den unge sedecensorn, när han tecknar dessa silhuetter ur dagens sällskaps- och umgängesliv. Men porträttistens pensel är

dock skäligen torr och skämtet tungt och ansträngt, blott enstaka gånger når Gyllenborg upp till verklig bredd och saft. Hur förträfflig i stil, hur karakteristisk som eko av en gammal borgarfrus orakelspråk över sin »tass kaffe« är t. ex. ej följande klagan över de unga flickornas fördärv:

Jag kan förarga mig på våra unga snärter,
de flacka på Visite, Bal, Bållhus och Concerter,
de läsa bok på bok och kunna dock till slut,
ej koka sig en bit, ej väfva sig en klut.
Hur tiden skiftar sig! jag kan min Farmor minnas,
ej någon världslig bok hos henne skulle finnas,
sit hushåld skjötte hon, och veckan förr'n hon dog
hon sina psalmer sjöng och sina pigor slog. –
Då mådde folcket väl, fastän de läste minder,
en kysker rådnad sågs på flickans blyga kinder;
nu sen hon franska vet och på claveret lär,
ser hon så fräcker ut och bara fladder är.

Så skulle fru Lenngrens Tante Agneta i sinom tid tala.

Självständiga som dessa äro de nya satirerna i »Vitterhetsarbetena«. Den komiska, stundom allt annat än välvilliga generalmönstring Gyllenborg gör i »Satiren öfver mina vänner« är naturligtvis en ren verklighetsstudie, men teckningen av den oläglige kamraten, som på gatan förföljer skalden med sitt ohejdade munväder, erinrar om Horatii skildring av den efterhängsne pratmakare, som ansätter honom på Via Sacra (Sat. I. 9), och den komiska framställningen av en middagsmåltid har allt sedan det gastronomiska Roms dagar hört till diktartens »Lieux Communs«. Det som förvånar i dessa karikatyrer av författarens närmaste och käraste vänner – en Creutz, en Carl Torpadius och andra – är bristen på förstående humor, på älskvärd ironi. När turen kommer till ämbetsbröderna i det verk – justitiekanslerskontoret, där Gyllenborg mot sin vilja tjänstgjorde som registrator – går dikten över till en grovhet, som ej är

gudomlig, men ren och oförfalskad. Även skildringen av skaldens väninnor är, för att stamma från rokokons tid med dess vanligen så kvicka och urskuldande blick för det tjusande i kvinnliga fel, gjord av en ovanligt tung hand, över vilken aldrig någon ung skönhet i mouche och puder tycks hava nystat sitt silke.

Det är om denna satir Tegnér i brev till Kullberg skrev:

Förgäfves är att Gyllenborg,
kring gator, värdshus, slott och torg
förföljd utaf bekantas skara,
bevisat, att på jordens ring
kan, näst hans verser, ingenting
så ledsamt som hans vänner vara.

»Satiren öfver Folkbristen« slutligen är till sin anläggning den vidaste och största av alla Gyllenborgs satirer – den vänder sig mot det svenska samhällslivet i dess helhet och söker i sin spegel visa frihetstidens av ränksjuka, partiintressen och karaktärslöshet vanställda anletsdrag. Det myllrar i Sverige av människor, säger skalden, av ämbetsmän och politici, som skrävla och skriva, av hovmän och ädelborna, som paradera:

Ett ymnigt förråd finns af dem som staten tära:
men när jag skådar det, hvars sysslor riket nära,
när jag från torg och hof, till plog och väfstol går,
då röjs en mänskobrist, som aldrig fyllnad får.

Partifejderna och kannstöperiet hava fördärvat glädjen och förstört landets livslust:

Sen med Regeringsvett hvar skalle proppad blef,
man fjärran alla glam ur våra samkväm dref.

Dikten är från 1757–59. Ej långt därefter skulle Bellman begynna sin apoteos av stockholmslivets lustbarheter under fri-

hetstidens sista decennium – men Gyllenborg såg blott den politiska och moraliska villervallan. Hans satir giver med catonisk harm den nyktra, sträva avigsidan av det liv, som i Fredmans visor strålar i alla ett prismas brokiga dagrar. Politiken var till sist ej heller glömd i omarbetningen av »Världsföraktaren«. För en gång får Gyllenborgs tröga vers något av Juvenalis' flammande retorik, t. ex. när han utbrister:

Till den förnedringsgrad ha våra seder kommit,
att man sitt tänkesätt, som varor håller falt
och tingar äran bort åt dem som mest betalt.
Hon går som skiljemynt i dagligt bruk och vandel
långt från att någon skäms för en så nedrig handel,
man tycks berömma sig, att ha den konsten lärt,
att vinna på ett gods, som syns så föga värdt.

På häftiga allusioner var det heller ingen brist i denna dikt.

Enligt självbiografien hade Gyllenborg direkt brännmärkt Pechlin. Ett par rader, som uttryckte den harm alla fosterländska erforo över de ädlingar, som under Pommerska kriget lämnade sina regementen för att fara till riksdagen 1760, voro så personliga, att de undertrycktes i »Vitterhetsarbetena« och först inkommit i den senare upplagan. Men det kanske vassaste stället i hela dikten är riktat mot Carl Gustaf Tessin och hånar det pompösa patos, med vilket denne på sitt Leckö spelade lycklig eremit, sedan han förlorat allt inflytande, och de braskande tänkespråk, i vilka han förkunnade sin lantliga och filosofiska sällhet:

Min hydda liksom jag skall dygdens ordning lyda,
jag vill dess låga vägg med ingen stenstil pryda,
jag vill ej synas nöjd, om ledsnan mig förtär
och ropa öfverljudt: Kom se hur säll jag är.

»Världsföraktaren« är Gyllenborgs sista och yppersta satir. Själv kallar han dikten »sitt mästerstycke«, och den väckte på sin tid ett utomordentligt uppseende. Det är på en gång en för Gyllenborgs villkor ovanligt uddig samhällsbild från den lyktade frihetstidens Stockholm och ett psykologiskt växelspråk, som skalden för med sig själv. Ty han är själv den unge världsföraktaren, Lisidor, som av ädel harm så lätt får heta kinder och bittert saknar den naiva ungdomsillusionen:

Att allt däri bestod att lärd och dygdig vara.

Det är han själv, som inför en värld av egoism och förställning vill fly till en obemärkt vrå på landsbygden för att glömma och glömmas, men av en äldre och visare vän förmås att fatta det manligare beslutet att stanna mitt i vimlet, se livet modigt i ögat och trots allt söka bevara sin själs ursprunglighet.

Gyllenborgs poetiska overksamhet efter 1763, och sedermera de förändrade politiska förhållandena efter 1772 års revolution avbröto med »Världsföraktaren« hans utveckling som satiriker. De sista satirernas utomordentliga överlägsenhet över de tidigare ungdomsverken både i fråga om ämnenas bärvidd och behandlingen, som får ett allt rörligare och raskare tempo, gör sannolikt, att han annars kunnat åstadkomma både kraftfulla och betydande verk i denna riktning. Dock saknade han alltid själva satirens grundvillkor, det kvicka, epigrammatiska lynne, urladdande sig i skämt och infall, utan vilket satirikern blir en pedagog, dubbelt tråkig, då han ävlas att giva sina avskräckande exempel groteska och roande gestalter.

Man känner Boileaus ord:

Mais quand il faut railler, j'ai ce que je souhaite,
Alors, certes alors je me connais poëte.

Denna stämning, som just förlänar satiren dess andliga överlägsenhet, luften under vingarna, är det element, som »Mina löjens« skald dväljs i med ett välbehag som salamandern i elden. Gyllenborg var för uteslutande moralist för att ens för ett ögonblick få skämtets solljus över sina vrångbilder. Liksom en surmulen Diogenes med sin lykta går han över Stockholms gator och torg från hus till hus och letar förgäves de idealtyper av den vise och den rättrådige, som de stoiska böckerna tecknade.

III.

Första intrycket av den Newtonska ålderns begynnande era var en underbar, berusande segerfröjd: Huttens bevingade ord om glädjen av att leva i den nya vetenskapens århundrade kommo för andra gången på tänkarnes läppar. Redan utgivaren av Newtons »Principia«, Halley, daterar från desamma en ny epok av oöverskådlig glans och nämner attraktionens skald en Icarus, vilken nått himmelen. Voltaire skildrar i sin »Epître sur la Philosophie de Newton« änglarna själva såsom svartsjuka på den dödliga människoandens odödliga triumfer:

Confidents de très Haut, substances éternelles
Qui brûlez de ses feux, qui couvrez de vos ailes
Le trône où votre maître est assis parmi vous,
Parlez: du Grand Newton n'étiez vous point jaloux?

Så utbredde sig i sinnena en svindlande beundran inför de upptäckter, som satt i människornas händer nyckeln till världsalltets hemligheter. Det kändes som ingen gräns längre fanns för snillets kraft. Vart nådde icke människoanden? Den kunde beräkna planeternas vägar genom rymden och berätta jordklotets historia från långt äldre tid än den dag, då Eva plockade kunskapens frukt i Edens trädgård. Lika väl som det oändliga omkring sig, pejlade den det oändliga inom sig själv, kontrollerade tankens eget sätt att tänka, som man kontrollerar ett urs sätt att

gå. Det mest hemlighetsfulla av allt, livsprocessens mysterium, började man följa från ägg och frö till mognad, blomning och förvissning. Dessa vetenskapsdrömmar samlade sig till en världsövertygelse, mot vilken bibelns blev en bleknande barnlegends, de bräddade människosjälen med en religiös hänförelse inför sig själv. Bäst kan man lära känna denna stämning hos Diderot – han lever hela sitt liv igenom i detta andliga rus, i denna ständiga exaltation över att tillhöra världsförklaringens ålder. Med en glans av stjärnskott gnistrar denna hänförelse alltjämt i hans filosofiska dialoger. Stämningen kondenserades slutligen till en teoretisk lära: dogmen om framsteget. Tanken,som förefunnits hos Bacon (och andra), klarnar först under striden mellan Les Anciens och Les Modernes – och detta är i själva verket det betydelsefulla i detta skenbart löjliga pennkrig mellan pedanter och belletrister – och blir en av seklets trosartiklar, starkast formulerad av Condorcet 1793, som, fågelfri bidande angivare och giljotin, nerskrev sin av ädelt svärmeri och naivitet lika präglade skrift »Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit«. Kanske röjer intet arbete djupare seklets intellektuella optimism.

Men medaljen hade sin avigsida. Den nya åskådningen förde också med en pessimism, som icke var mindre djup. Det är icke svårt att förstå varför. Intet kunde vara stoltare än att lyfta sigillen från världens hemligheter, intet större än att på en gång följa företeelsernas kedja från oändlighet till oändlighet och inpassa sig själv däri – och ändock, hur isande kändes icke även för de dristigaste denna kunskap, detta att försvinna som en punkt i ett oändligt punktsystem, att vara utan personligt stöd och utan beskydd, att blott vara kugg i ett maskineri, vilkets obeveklighet blev allt klarare, ju tydligare man kunde ana dess gränslösa och eviga regelbundenhet. Att hava en obebodd himmel över sig, mot vilken ingen bönens bro förde, att ej kunna vänta någon förklaring utan blott en atomernas omsättning, ett

återupplevande, vilket ej innebar någon tröst, då det förutsatte personlighetens upplösning!

Le beau soulagement d'être mangé des vers!

Hur saknade man icke i de ensamma stunderna, fast man ej kunde erkänna det, den gamla goda tiden, då man ännu fick känna sig som skapelsens älsklingsbarn, den, för vilken naturen aldrig tröttnade att duka upp sin rikedom – den gamla goda tiden, då man var tjänare till en herre, sträng och stor, men till vilkens faderliga rättvisa man kunde vädja, och som det fanns medel att beveka, i stället för att vara oansvarig träl under ett järnhårt lagsystem.

Det var en helt ny art av sorg, av tomhet och hjälplöshet, som med denna nya åskådning kom ut över världen. Intet tema hade väl varit förtroligare för människosläktet än uselheten i dess egen tillvaro, alltsedan Job förevigat denna klagan i sin eldskrift. Melankolici av alla slag, präster och lekmän, hade i alla tider mer eller mindre vältaligt utlagt samma hemlöshetstanke och samma obeständighetssorg. Sedan Jobs dagar hade väl ingen gjort det med så förtvivlad och mörk lidelsefullhet som i förra seklet den ensamme sjuklingen i Port Royal. Men vem kände icke, huru mycket hopp det ändock fanns i denna bibliska förkrosselse, huru mycket löften i själva dess plåga. Dess hemlöshet var visserligen en betyngd vilsekommens, men en vägvills, som vet sig bortom tistlarna och hedarna hava mål och hem. Den nya hemlösheten var däremot en vilsegångens, som plötsligt får klart för sig, att han intet mål äger, att det bräckliga härbärget, där han tagit in för att passera natten och ej hans hjärta trives, där man har vedermödan till sällskap och olyckan till dörrvakt, att detta usla härbärge är hans enda rätta hem.

Denna intighetskänsla, som snart formade sig till pessimism, kom dock ej så fort fram i skönlitteraturen, emedan denna ännu

behärskades av en rent motsatt lära. Det var den Leibnizska teorin om denna värld som den bästa av alla världar, vilken efter Popes »Essay on Man« upprepades mer eller mindre tanklöst i 1700-talets första hälft. Hans mycket beundrade och för sin monumentala stil med fog beundrade dikt hade trots sin motsägande och orediga tankegång tjusat sinnena. Härar av röster instämde i hans optimistiska credo:

All nature is but art unknown to thee,
All chance, direction which thou canst not see
All discord, harmony not understood;
All partial evil, universal good;
And, spite of pride, in erring reason's spite,
One truth is clear: Whatever is, is right.

Också Voltaire instämde i sina av Pope starkt påverkade dikter »Discours sur l'homme« och »Poème sur la Loi Naturelle« uti samma flacka lära och prisade den briljanta men så innehållstomma engelska skaldedvärgen som ingenting mindre än människosjälens Columbus.

Det var först på 1750-talets mitt, då Voltaires åskådning nådde sin mognad, som han äntligen och för alltid insåg ihåligheten i alla dessa välklingande och intetsägande pronunciamenton om det helas förträfflighet. I hans bekanta dikt med anledning av Lissabons förstörelse av jordbävningen 1755 kan man höra alla de förbittrade och brännande frågor, som ställt hans borgerligt förnöjda optimism på huvudet.

Varför lida vi under en rättrådig husbonde? Botar man väl vårt elände genom att förneka det?

Et vous composerez dans ce chaos fatal
Des malheurs de chaque être un bonheur général?

All denna intellektuella smärta – den enda Voltaire kunde känna – stegrar sig till verklig patos i diktens slut, där han just

uttrycker den förtvivlade rysning av ringhet, av ångestfullt försvinnande i universums gränslöshet, som betog människorna inför den nya kunskapen, trollkarlens rysning inför de andar, han själv manat fram.

Au sein de l'infini nous élançons notre être
Sans pouvoir un moment nous voir et nous connaître.
Ce monde, ce théâtre et d'orgueil et d'erreur,
Est plein d'infortunés qui parlent de bonheur.
Tout se plaint, tout gémit en cherchant le bien-être.
Nul ne voudrait mourir, nul ne voudrait renaître.

Från denna tidpunkt har Voltaire beständigt behållit denna syn på tillvaron, och han har i sina prosaberättelser varierat detta tema med allt häftigare ironi – framför allt i »Candide«, där livet framställes med en vild upprymdhet av människoförakt och bitterhet såsom ett groteskt laterna magicaspel. Det enda visa är att böja huvudet, sluta läpparna och odla sin kål.

Men denna förstämning, detta dolda sår av pessimism, hur märker man dem icke överallt i århundradets civilisation! Hur prägla de icke tidens sedelära, efter vilken människorna medvetet eller omedvetet formade sin tillvaro. Någon moral, direkt uppvuxen ur den empiriska världsåskådningen – som vår tids evolutionistiska – hade ännu ej utvecklats. Man grep därför till antikens levnadsvisdom, till epikurismens och stoikernas läror, Lucretii resignationslära försmältes med element från Epictet, Seneca och Marcus Aurelius, alla nu ofta översatta och kommenterade. Den andliga attityd uppfanns, som tidens yppersta bland diktens och handlingens män älskade att antaga för att maskera det inre svårmodet. Det är »filosofen«, den »vise«, som vänder trotsig och molnlös panna mot alla ödets skiften, besluten att möta existensens vedervärdigheter med ett jämnmod, som ej nedlåter sig till klagan och än mindre till bön.

Hur tallöst många variationer med titeln »La Constance«,

»La Sérénité«, »Le Sage«, har icke tidens tongivande poesi att uppvisa av detta tema, döljande samma ensamhetskänsla under de stora ordens självbedövning. Hur förföljde icke en tärande tomhetskänsla själve den lättsinnige epikurén i hans nöjestummel. Hur många taggar funnos icke i alla dessa rosengirlander, och vilken rädsla för uppvaknandet i rokokons champagnestämning. Det finns en spricka i sinnena, genom vilken livslusten försinar, samtiden kallar den ledsnad, »ennui«. Hos andra yttrar sjukdomen sig som elakhet eller perversitet, men det är tomhetsormen, vilken lik en fenrisulv ringlat sig kring världen och gnager på dess inälvor.

Från detta själstillstånd är det Rousseau utgår, och först från detsamma förstår man helt både hans allbekanta läror och den enastående hänförelse hans skrifter väckte. Han blev en frälsare för en andligt överansträngd och sjuk mänsklighet.

IV.

I det föregående är det omöjliga försökt – att på ett par sidor teckna ett tidevarvs intellektuella psykologi. Men dessa reflektioner över upplysningsålderns andliga stämningsliv ådagalägga först, hur typiskt Gyllenborgs lärodikter spegla 1700-talets världsåskådning. De äro i detta hänseende icke blott de tidigaste men också de starkaste av seklets överflödigt talrika svenska tankedikter.

Först men också ytligast möta de alldeles färska intrycken av Rousseau i de båda vidlyftiga poemen »Ungdomens och Fägringens försvar«, införda i »Våra Försök«. De röja, hur fort Jean Jacques' båda Discourser trängt igenom överallt i Europa, och hur elektriskt de tänt alla besläktade själar. Gyllenborg delar ej blott Rousseaus grundsyn på naturen såsom världens enda milda och ledande princip – han drager samma konsekvens av denna åskådning, uppfattande på enahanda vis människan såsom ursprungligen god. Hennes syndafall skedde ej i Eden, men

i den första staden och i den första civilisationen. Så länge människan lyssnade till naturens språk, skaparens egen stämma, var hon ett milt väsen, oförmögen till mord och strid, med handen utsträckt mot sin nästa och ögat ömhetstårat. Hennes drifter voro av sig själva måttfulla och ofördärvade, glädjekällor utan gift. Men allt sedan hon svikit modern-naturen, är det som olyckan förmörkat världen:

> Naturen trampas ned, Naturen måste hämnas,
> man mot natur och drift till plåga varder stängd,
> sen följer straff på straff och plågekedjans längd.
> Med harm och hufvudbry vi lifvets vår förtära –
> Skyll ej naturens drift; slik lust hon aldrig skaffat;
> du gjorde affall först; hon blott ditt affall straffat.

Det är med kulturen människan förlorat, vad Gyllenborg kallar »fägringen« – den naturliga skönhet, som hon delar med djur och plantor. Det är för övrigt ej blott själva tankegången men även utförandet, Gyllenborg hämtat från Rousseau. Skildringen av Sparta som idealstaten i »Ungdomens försvar« är sålunda direkt tagen från Rousseaus första Discours. Denna rent programmässiga Rousseauism synes dock hava varit ett övergående symptom i Gyllenborgs andliga utveckling. I upplagorna av Gyllenborgs senare dikter är »Fägringens försvar« helt och hållet undertryckt, och i »Ungdomens försvar« den starkaste efterklangen av Jean Jacques utplånad. De nya vackra dikterna i »Vitterhetsarbeten« – de berömda Vinter- och Vårbilderna, inspirerade av Thomson och dennes skola – giva denna naturfilosofi ett lugnare, mer idylliskt och lidelsefritt uttryck. Det är icke längre en hänförd och demokratisk svärmare, som sträcker ut sina armar mot naturen, som mot allmodern, vilken ensam kan giva frid och lycka, men en frihetskär lantjunkare, vilken längtar till den herrgårdsnatur, där han vuxit upp, och i kärleken till egen bygd och torva röjer en svensk odalmans frihetskänsla.

Men ännu mer av tidens innersta känsloliv finner man i de två parallelldikter, som egentligen skapade Gyllenborgs skaldiska ryktbarhet, »Människans nöjen« och »Människans elände«. Samman bilda dessa två skaldestycken en äkta 1700-talsmänniskas levnadsbudget, kontot med tillvarons debet och kredit vägda mot varann.

»Människans nöjen« är sålunda först generalmönstringen med livets goda andar, med de drifter och krafter, som göra tillvaron värd att levas. Nöjenas genier passera förbi med sina gåvor och emblem. Kärleken och Vänskapen, Sanningen och Etuden, Hälsan och Vällusten, Hoppet och Sömnen, alla dessa allegoriska väsen, som tusende gånger tecknas i tiders dikter och vinjetter, skildras förträffligt av Gyllenborg, men trots sin avsikt att prisa dessa makter, kommer skalden ofrivilligt till desillusionen. Hur litet varaktigt gott och hur ringa varaktig lycka hava icke dessa »himlabarn« att bjuda på! I den Epikurs trädgård, där den unge drömmaren sökte glädjen, hade redan besvikenheten gnagt hål på alla rosenblad. »Kärleken« blåser så länge på sin egen låga, till dess den slocknar, och askan faller grå över sinnet. »Sanningen« hinner aldrig sin mognad i nejderna kring tidsälven. »Etuden« själv, den intellektuella lyckans osjälviska njutning, slutar med leda. Luftslott och såpbubblor äro de enda fröjder, som vi famna i livet; det är villor och skendimmor, som korta ögonblick berusa oss med sin fullhet.

Men då nöjena redan gömma en så anfrätt kärna, är det klart, att skaldens skildring av »Människans elände« skulle mynna ut i den svartaste pessimism. Denna dikt är också ännu fulltonigare, den ståtligaste tankedikt vår litteratur äger före Lidner och Tegnér. I storformade rader av en antik höghet skildrar Gyllenborg människans irrfärd genom tillvaron från den stund en blodig hand sönderriver det sköte, som alstrat henne, odysséen genom ungdomsårens bländverk och töcken, mandomsårens fåfänga mödor och ansträngningar till ålderdomens blinda kamp

mot upplösningen. Dikten slutar med ett verop över vad Pascal kallade »människans disproportion«, oförsonligheten mellan hennes blicks aningsförmåga och hennes synvidds begränsning:

Att nattens fasa se, här tändas ljus och bloss?
Af sannings dolda Sol det matta sken vi läna
på vår bestämda väg tycks ej till annat tjäna
än att förföra oss.

La Mottes berömda »Ode över människan« har precis samma tankegång, talande om människosjälen, som varken förmår begripa eller vill nöja sig med att vara okunnig.

Men varken La Motte eller Voltaire eller någon av de franska skalderna, som behandlat den för tidpunkten så kära tanken, slutar med en så föraktlig livsresignation och en så fullständig skepsis mot allt överjordiskt:

På denna mörka väg, om du vill roligt vandra
begär ej i ditt lif utaf dig själf ell' andra,
den del fullkomlighet som din natur ej tål.
Låt dina sorgers natt vid nöjets skymt försvinna
och sök med t å l i g d y g d o c h s l u t n a ö g o n hinna
ett okändt ändamål.

Det stora ode över »Själens styrka«, skrivet 1762–63, med vilket Gyllenborg avslutade sin ungdoms produktion, är ett sidostycke till den tröstlösa svartmålningen över »Människans elände«, och det fullständigade densamma genom att närmare teckna den enda idealtyp, en verklig man borde sträva till i denna ostadighetens och växlingarnas värld. Det är den stoiska filosofiens hjältegestalt efter Catos och Brutus' föredöme, som här förhärligas, oböjlig i sin frihetshänförelse, orygglig i sin plikt, med svärdsudden mot eget bröst hellre än att dagtinga med öde och övermakt, den vise, som ej ens bullret av jordens rämnande skrämmer.

Av sin ungdoms stoiska läromästare är det Seneca, som Gyllenborg här står närmast. Redan Epictet och i synnerhet Marcus Aurelius hava ju förmildrat stoicismens lära. Antikens sista vackra höstafton gjuter över deras skrifter ett milt vemod. Men det stoiska ideal, som föresvävar Gyllenborg i den slutande frihetstidens samhälleliga dekadens, är detsamma, som fanns hos Seneca. Med samma marmorhårda republikanism och högdragna dygd ville Gyllenborg härda sin själ. Jämför man Gyllenborgs ode med de båda bekanta skrifterna »De Constantia sapientis« och »De Tranquillitate animi«, och med de många brev, Seneca skrivit i samma anda, ser man bandet tydligt mellan lärare och lärjunge. Hos båda finns samma utmanande, ej så litet teatraliska stoicism.

Sista strofen av odet över »Själens styrka« skrev Gyllenborg, då han en natt vakade i fru Nordenflychts förmak under hennes sista sjukdom, »upplifvad af hennes flyktande ande«. Vad han därefter författat har ej på samma vis vuxit inifrån. Hans stora ofullbordade lärodikt »Naturens tempel« – eller »Obegripligheten tempel« som hans skalkaktige systerson och sekreterare Johan Gabriel Oxenstjerna kallar den – skulle enligt författarens egen beskrivning blivit en äkta kramlåda med alla 1700-talets tankar om varandra. Naturen skulle uppenbara sig för en av de vise parserna och soldyrkarne i Persien, förklara sina lagar och »återställa bland ett menlöst folk sin första dyrkan«. Flera scener av en »oskyldig kärlek och naturens ömmaste känslor voro upptänkta att inblandas i poemet och öka dess intresse«. Jag har i Uppsala biblioteks handskriftsamling funnit första sången av detta epos, som Gyllenborg själv trodde vara förlorat. Det begynner med följande rousseauistiska alexandriner:

Med allt, som äger lif, jag stämmer in och kväder
om den fördolda makt, som mina sinnen gläder,
som har en ömsint vård om varelsernas väl,
som tar mitt hjärta in och bildas i min själ,

hvars tempel jorden var, hvars gudom mänskan rörde
förrän en liflig konst dess menlöshet förstörde.

Sedermera presenteras de visa soldyrkarnes Sarastro, den kloke Zoar. Högt bland sitt hemlands berg har han funnit spillrorna av naturens tempel:

den första mänskan hit sitt rena rökverk bar
hon himlen nalkas fick, hon vän af himlen var.

Voltaires och Rousseaus gudom uppenbarar sig i templet på detta Sinai, och Zoar blir sitt folks Moses. Sedermera gör läsaren bekantskap med hans maka Mirha, som Zoar giver den artiga komplimangen »din ömhet är ditt snille«. Hela sången slutar med den vanliga operafinalen: lantlig fest med balett.

Jag skall förskona läsaren från vidare prov på denna ledsamma dikt, som visar, hur Gyllenborgs poesi redan nu stelnade i allmän tråkighet.

Ett enda tiotal, 1753–1763, är det således, som Gyllenborg verkligen är skald, och med skäl kunde han därför skriva i sin biografi, att det »Afsked« han diktat till ungdomen, kanske också bort gälla sånggudinnan. En kritiker har med anledning av denna dikt sagt, att Gyllenborg talar om att övergå från ungdomens ljusa år till mandomens allvarstid med en kallblodighet, som om det gällde att byta våning. Ingenting är i själva verket orättvisare, ty i en mängd av Gyllenborgs dikter från dessa år vidrör han med ord, vida mer darrande och varma än dem han vanligtvis förfogar över, sitt vemod inför ungdomsårens flykt och sin oro inför dagningen av mandomens ålder:

Ack, hvad de äro få, som lifvets morgon sakna,
de flesta icke förr än sent på dagen vakna,
fast dagen vackrast är, när dagen först begynns,
då luften kännes sval och täcka rodnan syns.

Gyllenborg var en av dessa få, som aldrig kunde glömma den morgonstämning, det sus av drömmeri, med vilka han drog ut i livet, som den Lisidor, vilken han tecknat i »Världsföraktaren«, ungdomsentusiasten, som ville ha sin värld så dygdig som sin bok.

För Gyllenborg är ungdomen den heliga tiden av tillvaron, och i dikten om dess »Försvar« utropar han:

> När åren taga till, tar ömma känslan af,
> då först man usel blir och sin och andras slaf.

Det var, som om Gyllenborg själv kände, att också han skulle genomgå denna process till det sämre och fattigare. Liksom sin mästare Seneca var han en vek och svag natur, som sökte hålla sig upprätt genom en lidelsefull dyrkan av dygden och oförvitligheten. Helt visst finns det i hans liv inga omständigheter vilka, liksom hos Neros lärare, brottsligt vederlägga hans egen lära – tvärtom, Gyllenborgs bana var väl renare än de flestas. Men han visade sig dock även han i stånd till att begagna sig av den korruption, han själv gisslat, och han röjde genom sitt penningegiftermål en världsklokhet, ej klädsam för en så förklarad anhängare av Stoa.

Anade han, att han en gång själv skulle kunna giva material för satiriska porträtt och kunna kallas Aristarque eller den praktiska världsföraktaren, Cleon eller den idealistiska Epouseuren? Var det därför, som han höll så fast vid poesiens och idealitetens skede i sitt liv? Åter minns man hans ungdomsporträtt, ynglingen med Schillerhuvudet och dess uttryck av en hänförd ung Emile, och med vemod tänker man på, hur ömtålig korrespondensen är mellan en skalds liv och diktning, och hur lätt prosan dräper även de bästa.

Tournai

(1903)

Var det skymning eller dimma ? Medan tåget i septembermiddagens stillhet gled in i det gamla Hainaut och närmade sig Schelde, den forna gränsfloden för stammar och språk, föll ett lent grått töcken från den vita himlen och göt över bygd och mark en mild glans av fukt. Grönskan bleknade på de vida slätterna och liknade matt sammet, trädens gröna kronor försmälte längs kullarna med den pärlgrå luften, en lätt slöja spanns över åarna, som tycktes rinna med saktat flöde, och här och var i en nära dalsänka eller på en avlägsen höjd försvann en liten stad i hägnet av sitt klocktorn och i skuggan av sin katedral. Omärkligt långsamt men oavlåtligt tätnade dunklet, och kupéfönstret, genom vilket jag blickade ut, blev, syntes det mig, allt mera likt de trånga gotiska fönster, genom vilka de gamla flamländska målarna sett sin värld. Samma vemodiga harmoni av blekgrönt och grått, som med sin stilla sorgbundenhet omsluter så många av deras bilder från Oljoberget och Golgata, låg ännu över deras hemtrakt, samma orörliga skymningsdager, och mot bakgrunden av denna höstnaturs alls ej patetiska, nästan fridfulla, men ändock så djupa tungsinthet kunde också jag drömma den stora undergivna men tröstlösa smärtans bilder med moderns sorg över den enfödde sonens dödskval, lärjungens över mästarens förnedring, den osälla glädjeflickans över upprättarens undergång.

När tåget for in på bangården till Tournai var det kväll och mörkt. Det hade börjat regna, ett regn med glesa, heta droppar, som om värmen löst sig i oljig väta. Jag hade uppsökt den lilla staden med de många tornen, känd från vinjetterna på gamla tryck, för att se Nôtre Dame de Tournai, den oerhörda domen, ett av Belgiens och världens under, och fast det var allde-

les skumt och föga hopp att i regnkvällen få något intryck, begynte jag gå genom de folktomma gatorna för att nå fram till katedralen. Jag kom ut på höga gamla bryggor över stillastående svart vatten, från vilket steg en unken källarlukt och i vilket skymtade skrovet av en koff, strandad, övergiven åt förruttnelsen. Det droppade med tung, dov rytm från våta träd utmed långa kajer. Jag kom in på slingergator, där det visserligen här och var lyste sömnigt ur små butiker och glänste mot de i Tournai, som i alla belgiska städer, oräkneliga krogarnas zinkdiskar och flaskrader, men gatorna tycktes ändock utdöda i regndimman och de enstaka vandrarna skugglika. Vägen steg uppåt som till ett citadell, och lik en sällsam, halvt osynlig gammal fästning med tunga stenmassor, bastioner och torn föreföll vad jag i mörkret skymtade av Nôtre Dame de Tournai. Att hitta ingången, sedan man funnit byggnaden, var ett konststycke för sig, så omsluten av borgerliga kvarter som den stora kyrkan blivit, men äntligen stod jag i själva förhallen. En värld av mörka stoder, stela och sagolika i dunklet, mötte mig, en vakt av heliga män med tunga fotsteg av sten. Men de gåvo vika. Dörren öppnade sig och framför mig låg katedralen.

Förmodligen förgäter jag aldrig anblicken. Det var för skumt för att kunna orientera sig, och i mörkret vidgade inbillningen det redan i sig själv kolossala rummet till det oerhörda och byggde murar och torn av drömstor resning. Ensamt ett bönekapell vid ena sidoskeppet var svagt upplyst för en sen och sömnig mässa, men det försvann som en liten kyrka för sig med avlägset blinkande ljus, och sorlet från mässan blev ett eko ur fjärran. Långskeppet tycktes likt en gata i en gammal stad, begränsad av höga husrader, så långt var det innan tvärskeppet öppnade sin vida bredd. Dess runda absider med sina sneda fönster, självglänsande i mörkret med färg som av rubin och ametist, föreföllo som trapptorn till en mäktig sagans borg, och skred man uppför dess vindeltrappor förbi de smala med ädla

stenar inlagda fönsterskivorna skulle man träda in i kung Arthurs hallar eller i Graals sal. Hela sägnen, hela legenden tog på ett ögonblick hjärtat med sin hänryckning och sin skräck. Men längre än till tvärskeppet kunde man ej hitta. Korskrankets marmor reste sig som en skiljevägg, utestängande de profana från sanktuariet, och där bakom i natten, i korets djup, kunde väl en konungasaga begynna, en nykrönt furste med hermelinet över den blanka rustningen, omgiven av åldrade andliga och unga stridskamrater, hålla tempelvaka och göra altarlöften.

Men mässan slutade där långt borta vid sidoskeppet, ljusen släcktes, man måste gå och kom åter ut i verkligheten. Musik hördes. Fantasien tänkte genast på from kvällsång och orgel, men snart märkte man att det i stället var det vigda instrumentets fala släkting, marknadsharmoniet, och innan jag visste ordet av stod jag ute i en flamländsk kermis, vilkens stånd och konstmakarbaracker fyllde Tournais gamla torg nedanför det uråldriga, mörka klocktornet. Det var en motsats till katedralens sägnstillhet. Visserligen var marknadsglädjen på upphällningen. Kermisen hade redan räckt inemot fjorton dagar. Trollkarlarnas knep, sibyllornas spådomar, den talande hunden Tambour, menageriets vilda djur och cirkusens kortkjolade ekvilibrister hade förlorat den starkaste trollkraften. Hur uppehålla illusionen för målad väv och papier maché under fjorton dagar med nyktert dagsljus? Och hur skulle marknadens hjältar kunna bevara glansen, sedan de mist skådebanans inkognito och stundligen iakttagits i privatlivets flärdlöshet i de rullande boningsvagnarnas virrvarr av paltor, barn och ohyra? Men kermisen hade trots allt kvar ett ej obetydligt antal trogna. Ännu luktade det festligt pepparkaka och kryddbröd, ännu dinglade lamporna trolskt framför skjutbanornas gevär och barnen trängdes kring de stora gunghästarna med flätad man, gyllene mundering och bred bak, lika de välryktade passgångare, på vilka heliga tre konungar gjorde sin långa julritt. Men särskilt tätt stod vimlet

kring en praktfull karusell med stora gondoler mellan silversmidda riddare. Den spelade och svängde med vild hänförelse. Framför ingången satt ägarinnan och tog emot inträdesavgifterna. Hennes ansikte var strängt religiöst och skiftade aldrig uttryck. Men över alltsammans ljödo då och då de allvarliga klockslagen från det höga tornet, i vilkets hungerhäkten fångarna i gamla dagar känt lukten av färskt bröd från torget och hört skrattet av kittlade flickor. Ännu hade klangen kvar allvaret från sin gjutningstid, från dagar, då en mans liv icke var grått arbete med kermis på kvällen med målat papper och karusell, men starkt värv, from frid eller äventyr på kniven.

Nästa morgon hade regnet slutat och det första jag såg långt nere från mitt hotell var Nôtre Dame de Tournais fem berömda torn, tecknande sig mot en belgiskt grå himmel som på ett gammalt träsnitt eller vinjetten på ett gammalt tryck. De fem tornen alldeles intill varandra i fyrkant med ett i mitten behärskade staden. Sedd i dagsljus förblev Nôtre Dame de Tournai en byggnad av sagolik storhet, även när drömmarens inbillning måst lämna fältet för historikerns iakttagande och jämförande öga. Byggd av en grå sten från platsen, som svartnat i fukten och fått en glans som blad av järnek, ett dunkelt skimmer över bågar och tinnverk, som kan låta en tänka på stenkolstidens fossila växter, reser sig dess jättekonstruktion med de tunga romanska tornen och det gotiska koret, men så omvärvt av borgerliga parasiter, av huslängor, att man endast på en enda sida ser hela den mäktiga strukturen. Det kan icke vara tal om att här ingå på några konsthistoriska resonemang. Alla de stora medeltida domerna äro världar, vilkas historia icke låter berätta sig i korthet, och Nôtre Dame de Tournai har en ovanligt lång och invecklad hävd. Kyrkans legend går naturligtvis tillbaka till fornkristendomen. Som alla de riktigt ärevördiga gudshusen, även norr om alperna, måste den hava ett romerskt om ej rent evangeliskt stamträd. Men även frånsett

dessa myter av katolsk genealogi och kristliga heraldici, frånsett S:t Piat och S:t Eleuthère, kyrkans mystiske grundläggare och återställare, har den en uråldrig krönika. Ryktbar basilika under Karolingerna, skövlad och bränd av normanderna, restes den ånyo på 1000-talet efter storartad plan i romansk stil, och under hela det följande seklet fortsattes arbetet med korets och tvärskeppets valv och de fem fästningstunga tornen. Sedermera har kyrkan upprepade gånger ombyggts och förändrats efter senare åldrars bruk och behov, särskilt under gotiken, då det gamla romanska koret revs och 1242 under en av Tournais ryktbaraste och mest konstälskande ärkebiskopar, Walter de Marvis, ett nytt började byggas, som till och med blev ett av stilens vackraste. Dock, alla dessa förändringar hava icke förmått utplåna den ursprungliga romanska karaktären. Sengotikens oroligt krusade, praktfulla spetsverk i sten, renässansen, som bredde sin kalla, förnäma marmor över murarnas ömt folkliga och troskyldiga målningar, barocken, som ditsatte sina smäktande helgon, gyllene tabernakel och sin jesuitprunk, intet har kunnat förtaga den manligt stränga och starka grundtonen. Som en inslumrad, men ännu alltjämt underbar och skrämmande sagokämpe, över vilkens rustning senare åldrar hängt sitt glitter och grannlåt, bär Nôtre Dame de Tournai dessa tillsatser och prydnader från nyare tider. Ehuru påverkad från många håll – naturligt nog från det nära Frankrike, den äkta gotikens fosterbygd, men även från Italien, dit den gamla vägen ledde och varifrån de stora flandriska handelsstäderna förde resenärer, varubalar och andliga inflytanden – blev femtornskatedralen dock en personlighet för sig, en sträv, sträng och fantastisk medlem av de stora medeltidsdomernas konungafamilj. Genom skeppen har korstågsmaningarnas hänförelse återskallat – två män från Tournai berättas hava varit de första, som inträngde i det erövrade Jerusalem – de franska konungarna, till vilkas politik den rika borgarstaden brukade ansluta sig, hava gjort sina hög-

tidliga intåg genom dess portal. Henrik VIII har i kyrkan haft sitt bönekapell den korta tid han höll Tournai under engelsk spira och tvang staden till lydnad genom särskilda fästen, av vilka ännu ett torn, isterbukigt som krigsherren, vilken lät uppföra detsamma, står kvar. Kejsar Karl V har framför altaret hållit ordenskapitel med gyllene skinnets riddare, vilkas kedjor och plymer lyst i de dunkla valven. Det är en värld av minnen, som vakna och susa, men Nôtre Dame de Tournai rymmer dem alla och bjuder ännu våra dagars barn med de svaga själarna och de obeständiga hjärtana kämpetidens stämning av väpnad vördnad och strängt, fattat allvar.

Tillfälligheten, som under mitt Tournaibesök tycktes vilja sörja för omväxling och motsatser, fyllde efter ett par timmars frid kyrkan med ett kuriöst skådespel. En svärm av gummor i svarta huvor och hakband, rynkiga, enögda och linkande, den ena mer sällsam och Maeterlincksk än den andra, störtade in i koret och började skaka altardukar och mattor. Det var den stora höstrengöringen, som begynte, och gummorna skurade och fejade för vilda livet. Häxaktiga och groteska sågo de ut, där de sopade och hytte åt varandra med kvastarna. Men rent blev det i det gamla gudshuset, bort kom smutsen från gatan, spåren av alla brådskande och tveksamma fotsteg, alla de sölande märkena av människorna med de darrande viljorna, de orena tankarna och det sjuka, vacklande andaktsbehovet. När skymningen åter föll, sällsamt färgad av de målade fönstrens ädelstensskimmer, och fantasiens dunkel åter sänkte sig genom övervåningarnas triforieöppningar och tvärskeppets underbara absider – sagoborgens trapptorn – låg katedralen rentvagen, djup och hög, som rustad till en gamla dagars andaktsfest.

Tournai äger många flera gamla kyrkor. Vart man går sticker någon upp sina grå torn i mörk silhuett över de kringliggande, vardagliga husen. Tröttsamt skulle det vara att tala om dem alla, men om S:t Jacques kan jag icke låta bli att nämna ett par

ord – den är en av de märkligaste i trakten. Åter står man inför en ursprungligen romansk, sedan gotiserad kyrka, vilken trots gotiskt kor och tvärskepp bevarat sitt dystra och tunga tycke. Byggd av en sten, som skiftar i färg mellan svart jet och grå tistel, reser den sig på en fri plats, som fordom varit en gammal kyrkogård, och svart mylla, som liknar slagg från gravar, ligger runt dess bas. Gamla hus med gavlar, i vilkas öppna fönster skymta åldriga kvinnor med glättat, slätkammat hår, infatta kyrkan och en atmosfär av dyster övergivenhet och svårmod präglar hela dess omgivning. Kyrkans inre är också av en mäktig, dyster flykt, en mörk, lidelsefull bönstämning.

Redan tillvaron av denna mängd av stora kyrkor i Tournai vittnar om den gamla borgarstadens konstflit, och mer därom kunna vi ana av andra minnesmärken, men framför allt av talande handlingar, i vilka ofta nämnas konstfulla målare och bildhuggare. Man behöver blott erinra om att en av de allra yppersta och säkerligen den mest inflytelserika av alla flamländska målare, Rogier van der Weyden, stammar från Tournai. Hans rika alstring med dess cykliska och världsomfattande karaktär giver oss nog den bästa inblicken i hans fädernestads liv och låter oss lära känna dess anda, sådan den utvecklats genom sekler av medeltida strävan och var färdigpräglad, då renässansen kom och klappade på de gamla stängda stadsportarna. Rogier van der Weyden intager i konsthistorien en ställning ej olik Nicolas von Aues i filosofien. Också Tournaimålarens verk äro ett djärvt och genialiskt försök att sammansmälta nytt och gammalt, att göra en levande enhet av medeltidens trossystem med dess bildvärld av religiösa typer och symboler och den nya ålderns vaknande och konkreta livsberusning. Med en fullkomligt enastående kraft att få ättika och olja att flyta samman förmådde Rogier förena den van Eyckska skolans skarpa verklighetssinne och den inslumrande gotikens skönhetskänsla och kärlek till ett abstrakt och religiöst teckenspråk. Det är sant,

han prutade kanske av litet på båda hållen, dämpade en smula den van Eyckska realismens hårda obesticklighet och lät medeltidsdrömmen flyga närmare marken. Men kompromissen var gjord med naturligheten hos en finkänslig övergångstidens son. En nervös sensibilitet, motsvarande en ny tids stegrade känsloliv, ökade hans målningars trollmakt över sinnena.

Av denne ypperlige konstnär äger emellertid Tournai intet enda verk, och förgäves letar man i stadens lilla museum efter målningar, som närmare belysa hans ungdomsutveckling. Intet arbete torde finnas här av hans lärare, den ryktbare men så litet kände Robert Campin, och föga spår finns här även av de andra målarna, som med förgyllning och färg berättat helgonsägner och evangelier för Tournais kyrkobesökare.

Så är man hänvisad till Rogier van der Weydens egna ungdomsverk, särskilt dem i Berlin. Där finnas flera beundransvärda altarmålningar av hans hand. I dem alla äro de heliga scenerna innefattade av en rik sengotisk katedralarkitektur, som inom sina mäktiga valv samlar både religiöst och profant liv. Ty i bakgrunderna skymtar man en flamländsk stad med sin befolkning och landskapsinramning. Vördnadsvärda borgare med stora skägg, unga snobbar i fenomenala snabelskor, melankoliska kvinnor med sänkta ögonlock under huvudklädena, trötta av lydnad och moderskap, banketter med kakor och kryddvin, och ryttare i det gröna, men alltsammans hophållet av katedralens bågar, smått och försvinnande mot dess linjer. De heliga gestalterna leva ensamt stort och i förgrunden. Så var det jag ville tänka det gamla Tournai, medan tåget åter förde mig bort genom dimman och katedralens fem torn stucko upp över en osynlig stad, som på titelvinjetten till ett gammalt tryck.

Den franska klassicitetens konstlära

(1905)

Teoretiserandet, böjelsen för det abstrakta resonemanget och den metodiska betraktelsen, tendensen att allmänliggöra äro »det stora seklets« mest framträdande karaktärsdrag. Sträng och noggrann analys, som vill nå fram till det typiska och allmänna i de enskilda fallen, och på sådana analyser byggda, översiktliga och majestätiska generalisationer bilda polerna i tidens andliga liv. Nyckeln till hela periodens själsverksamhet hittas i Descartes' »Discours de la méthode«. Det är den dåtida tankens disciplinlära, vilkens stadganden även de, som icke känna den, omedvetet lyda, tvingade av den ordningens och den logiska enhetlighetens ande, som triumferade med Ludvig XIV:s tidevarv.

Men liksom alla periodens handlingar, de politiska, som fullkomnade och till det paradoxala stegrade Frankrikes centralisation, och de andliga, tankens och ordets, penselns och mejselns verk, syftade mot det allmänna, ägde de också en allmännelig utgångspunkt. För en nordbo synes franskt själsliv i visst avseende alltid eller nästan alltid hava ett utåtriktat drag. Det är undantag, när en fransk tänkare blott för sitt eget höga nöjes skull reser sina metafysiska konstruktioner, när en fransk skald diktar som fågeln sjunger, därför att han icke kan annat och bröstet eljest bleve för fullt, när en fransk författare berättar blott för att få berätta och giva uttryck åt sin natur. Skapelsen bliver för den sociale statsborgare, som den franske konstnären ständigt är, först och sist en meddelelseform. Åhöraren, läsaren eller åskådaren är nästan alltid osynligt närvarande, då en fransk skriftställare danar sitt verk. I högsta grad gäller detta 1600-talets franska konst i prosa eller vers, i färg eller brons. I denna övervägande förståndsmässiga och intellektuella tidsålder hade man minst av allt tillit till så osäkra, dunkla och föga allmängil-

tiga källsprång som individens känsla och inbillning. Tänkare och predikanter, diktare och berättare, konstnärer av olika slag, alla utgingo de från den bildade publikens gemensamma ideal, alla vände de sig utåt mot samhället, alla kände de sig solidariska med det helas riktning. De gingo aldrig ut bland mängden såsom enskilda, vilka blott hava subjektiva vittnesbörd att avgiva, och de arbetade heller aldrig för de enskilda. De talade såsom representanter för kollektiva grupper, och de talade till samhällsborgaren, l'honnête homme, det goda sällskapets och den sociala bildningens bärare. Alla dessa skapare kände sig med ett ord såsom förvaltare av sociala ämbeten. Så blev det naturligt, att de alla skulle känna behovet att inför sin publiks domvärjo framlägga de grundsatser, efter vilka de diktade och danade. Detta är upphovet till den mängd av teoretiska uttalanden från olika verksamhetsfält, som tidskiftet äger. Genom dem avlades en ständig andlig och konstnärlig redovisning.

Det är så Descartes i sin »Discours de la méthode« framställde det metodiska tänkandets konst, Corneille och Racine själva, fast båda av inre struktur motsatser till resonörer, likväl tvingades att teoretisera, och Boileau med sin »l'Art poétique« skrev tidevarvets vittra Code-Louis XIV. Det är också under intryck av samma riktning och tidens passion för bestämda normer på alla områden, som tidens bildande konstnärer i den franska konstakademien i en mängd principuttalanden – de s. k. akademiska »konferenserna« – formulerade den konstlära, vilken denna studie vill belysa. När en trädgårdsmästare som Lenôtre icke nöjde sig med att dikta de klassiska elegier och idyller, som hans parker äro, utan också skrev en »Rapport sur les jardins«, när en matematiker och fältingenjör som Blondel författade »L'Art de jeter les bombes«, måste också konstnärerna bliva teoretici och framlägga sitt artistiska program.

Redan i den franska akademiens grundstadgar av 1648 skymtar tanken, att stiftelsen ej blott skulle befatta sig med praktisk

pedagogik, utan även med teoretiska diskussioner över de olika konsternas principer. Akademisterna skola, heter det, »meddela varandra de ljus, av vilka de äro upplysta, emedan det icke är möjligt, att en enskild utan hjälp kan bemästra eller genomtränga så djupa konsters svårigheter« – de skola också giva råd i fråga om konstverks tekniska sidor o. s. v. När akademien under sin första jäsande organisationstid ville göra sig fri från det gamla »mästerskapets« hantverksmässiga medlemmar, kom förslaget att hålla konstteoretiska konferenser på dagordningen av en egendomlig anledning. Man hoppades nämligen att genom dem skrämma bort de hederliga målarmästarna och stenhuggarna från det gamla skrået. En plan uppsattes också, efter vilken dessa föredrag skulle anordnas, i allt väsentligt lik den, som sedermera blev gällande. Först långt senare, då Colbert blev akademiens liksom all fransk administrations själ och herre, blev emellertid idén återupptagen och satt i verkställighet. För Colbert var akademien ett ämbetsverk som ett annat. Det gällde att se till, att arbetet inom densamma gick efter bestämd föreskrift. I konstteoretiska konferenser såg han ett medel att åstadkomma en dylik föreskrift för hela den franska konstutvecklingen, och därför tvang han akademiens målare och skulptörer, vilka blott undantagsvis redde sig väl med det muntliga eller skrivna ordet, att hålla föredrag över konstens väsen, principer och uttrycksmedel. 1667 eller tidigast 1666 började dessa konferenser bliva en av akademiens regelbundna plikter. Den första lördagen i var månad skulle de hållas. Som utgångspunkt rekommenderade Colbert med sin praktiska blick de antika och moderna mästerverken i konungens konstsamling, vilken, liksom akademien, hade sin lokal i Louvren. Som fullständiga och utförliga föreläsningar får man dock icke tänka sig dessa konferenser. De motsvarade närmast vad vi kalla »diskussionsinledningar«, som inbjödo till meningsutbyte; och sedan herrar akademister diskuterat de framställda olika åsikterna, skulle de ena

sig om ett gemensamt uttalande, vilket skulle bliva akademiens gällande lära. Det sista ansåg Colbert synnerligen viktigt. Den konstnärliga åskådningen skulle, som allt annat i tidevarvet, kodifieras till ett enda renlärigt och enhetligt system.

1667 begynte akademien, som sagt, på allvar med dessa utredningar, och när den visade lust att försumma dem, grep Colberts järnhand åter in. Först på hans ålderdom började man kringgå statuternas ord genom att i stället läsa upp tryckta teoretiska arbeten eller återupptaga redan hållna konferenser; och efter hans död voro konstnärerna glada att på sin litterära sekreterare eller historiograf överflytta bördan. Men de verkligt intressanta aktstyckena äro naturligtvis de, som stamma från artisterna själva, från tidpunkten 1667–1682. Det är efter konferenserna från dessa år, som den franska klassicitetens konstlära här skall framställas.

Dessa konferenser voro icke ämnade blott för akademiens elever. Amatörer hade i mån av utrymme tillträde till desamma, och de skulle för att påverka och bestämma den allmänna smaken redigeras av akademiens tillförordnade historiograf. Denne, André Félibien, utgav redan 1669 sju sådana »Conférences de l'Académie royale de peinture et de sculpture«, och lät dem sedermera även ingå i femte delen av sitt på sin tid ryktbara verk »Entretiens sur les vies et les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes, avec la vie des architectes«.

Att Félibien vid denna redigering icke återgav »verba formalia«, men lämnade ett stiliserat och omrangerat referat, framgår redan därav, att akademien gjorde hans arbete till föremål för åtskilliga invändningar. Det beslöts, att han icke utan de uppträdandes imprimatur skulle få utgiva sina säkert litterärt förskönade protokoll. Med anledning härav ledsnade han sannolikt på det hela, och akademiens förste verklige historiograf, den för övrigt vida obetydligare Guillet de Saint-Georges, en

mycket medelmåttig skönande, fortsatte hans värv och redigerade mellan 1682–89 flera konferenser; men dessa blevo först tryckta 1854, då »Mémoires inédits sur la vie et les ouvrages des membres de l'Académie royale de peinture et de sculpture« offentliggjordes. Däremot utgav akademiens förste sekreterare, Henri Testelin, 1680 en sorts akademisk lärobok: »Sentiments des plus habiles peintres sur la pratique de la peinture et sculpture mis en tables de préceptes, avec plusieurs discours académiques ou conférences en l'Académie royale«, i vilken han lämnade ett med tabeller och kopparstick försett repetitorium av en mängd av de föregående konferenserna, tydligen till unga konstelevers bruk.

På 1700-talet, då vanan att i franska akademien hålla teoretiska diskussioner och utredningar sporadiskt levde upp igen, retuscherades ett par av de äldre konferenserna från 1600-talet av artisternas dåtida vän och plågoande, Winckelmanns föregångare, greve de Caylus, och den konsthistoriska dilettanten Cl. Henri Watelet publicerade i »Dictionnaire des arts de peinture, sculpture et gravure« 1792 tvenne av Bourdon.

Då i mediet på 1800-talet de första ansatserna gjordes till ett vetenskapligt studium av äldre fransk konsts utvecklingshistoria, fästes åter uppmärksamheten på de gamla akademisternas egna konstteoretiska uttalanden. I den redan anförda källsamling till franska målar- och skulptörakademiens annaler, som trycktes 1854, publicerades en serie av dessa konferenser efter Guillet de Saint-Georges' och Caylus' redaktioner samt förteckningar på andra efter diverse arkivaliska dokument. Men först 1883 samlade Le Bruns biograf, Henry Jouin, ett större antal dylika konferenser till en corpus: »Conférences de l'Académie royale de peinture et de sculpture«. I en intressant anmälan av denna samling (Revue des deux mondes 1883) påpekade emellertid Ferdinand Brunetière, den finaste kännare av »det stora seklets« civilisation, som Frankrike äger, att Jouins

upplaga ej kunde anses fullt representativ. Alla dessa konferenser voro utgivna efter de tryckta redaktionerna, och av dem kunde blott Testelins – vilka för övrigt endast giva en systematisering av de akademiska konferensernas läror – och möjligen en av Sébastien Bourdon kallas fullt autentiska. I École des Beaux-Arts' arkiv fanns däremot en hel serie av originalkonferenserna. Brunetière framhävde för övrigt starkt dessa föredrags konstkritiska betydelse. Han återupptog den yngre Plinius' bekanta sats »De pictore nisi artifex judicare non potest« och sökte visa, att den man, som eljest vanligen anses vara den franska konstkritikens skapare, Diderot, lett densamma in på en felaktig, litterärt-följetonistisk väg. Dessa akademiska konferenser, i vilka yrkesmän talade om sitt yrke och vilkas uppmärksamhet först och sist gällde materialets betydelse och rätta behandling, formens och uttrycksmedlens väsen, gåvo den rätta, allvarliga konstkritiken. Brunetière fick sålunda tillfälle att än en gång följa sin benägenhet att gottskriva allt värdefullt i fransk odling på 1600-talets stora vinstkonto och allt ytligt och negativt på upplysningstidens debetsida. Genom Brunetières ord blevo de akademiska konferenserna emellertid berömda och varaktigt införda i all fransk odlingshistoria. I Lavisses och Rambauds stora »Histoire générale« har André Michel behandlat dem, i Petit de Jullevilles motsvarande verk för fransk litteratur S. Rocheblave. Att periodens konsthistoriska skildrare – i första rummet är här att ihågkomma Lemonnier med sin förträffliga lilla bok »L'Art français au temps de Richelieu et Mazarin« – vidrört dem, faller av sig självt. Från Brunetière har också en ung fransk konstkritiker, André Fontaine, fått sporren till en ny publikation av förut outgivna, efter manuskripten tryckta konferenser, »Conférences inédites de l'Académie royale de peinture et de sculpture«. Det är ingen fullständig samling, men ett intressant urval. Vi äga sålunda tillgängliga föredrag av målarna Charles Le Brun, Philippe och

Jean Baptiste de Champaigne, Nicolas Mignard, Jean Nocret, Sébastien Bourdon, Nicolas Pierre Loir, Louis Boulogne, Louis Gabriel Blanchard och Pierre de Sève, samt av skulptörerna Gérard Van Obstal, Michel Anguier, Thomas Regnaudin samt målaren Henri Testelins resumé av hela den akademiska åsiktsstocken. Detta uttömmer visst icke periodens konstteoretiska verksamhet inom akademien, och texten på många av föredragen är, som synes, icke av önskvärd renhet. Men vad vi äga i Jouins och Fontaines samlingar är dock fullt tillräckligt för att uppvisa franska akademiens konstnärliga kanon. En dylik kritisk framställning av den franska klassicitetens konstlära, som – mig veterligt – aldrig i detalj och med allvar gjorts, är det min mening att i denna uppsats lämna.

Dessa konferenser komma sålunda här att betraktas som en enhetlig källa. Naturligtvis finnas inom dem smärre skiljaktigheter i uppfattningen, beroende på olika konstnärslynnen och temperament. En mångfrestande och briljant eklektiker sådan som Sébastien Bourdon skall i sina anföranden röja något av samma experimenterande lynne, medan Le Brun står som en konstlärans Bossuet, stämplande dem, vilka framför teckningens alfa och omega våga sätta färgglöden, såsom artistiska kättare. Men subjektivitetens språk misstroddes så genomgående i detta tidevarv, den intellektuella och abstrakta dogmatikens makt var så övermäktig, att alla dessa uttalanden dock i det hela konvergera mot en och samma uppfattning, mot en teknik och en doktrin. Enhetligheten märkes redan av stämningen och andan i dessa skilda konstnärers anföranden. Man finner hos dem varken den naiva antikberusning och den blodfulla och fantastiska subjektivitet, som utmärka den italienska renässansens konstnärsskrifter, eller 1700-talets ateljéton, vilken redan fått det moderna konstnärskapets slang, full av tekniska termer och paradoxer, och genomsyrad, mer än parterna vanligen själva märka, av litterära reminiscenser. De äro ett släkte för sig,

dessa 1600-talets franska konstnärer, i sin medvetenhet och sitt allvar, rörande sig avmätt och yttrande sig i långa perioder och med abstrakta ord, som undfly det konkreta och drastiska. Såsom de målats av tidens porträttörer, i mörka dräkter, lockiga peruker, vackra och förbindligt framåtlutade ställningar, ser man dem sitta i konungens höga tavelsal i Louvren, där sammankomsterna gemenligen höllos, lyssnande till talaren, som demonstrerade en målning av Poussin eller Rafael med ett allvar som en Sorbonnelärd sin bibelvers.

Det, som först är att göra med dessa konferenser, är att inställa dem på sin plats i utvecklingsföljden av tidevarvets teoretiska aktstycken. Redan i konferenserna från 1667 finna vi den akademiska konstdoktrinen i allt väsentligt färdig, och stora flertalet av de föredrag, vilka här skola studeras, stamma från åren 1667–1672(4). Vi finna sålunda, att konsten funnit sina teoretiska formler samtidigt, ja, tidigare än litteraturen. Abbé d'Aubignacs »Pratique de théâtre«, periodens mest betydande dramaturgi, utkom 1657, Boileaus »l'Art poétique« och hans översättning av Longinus' avhandling om det sublima 1674. Före tillkomsten av den konstlära, som redan funnit uttryck i konferenserna från 1660-talets senare år, finnas blott två mästare att tänka på såsom den akademiska doktrinens möjliga lärare: Descartes och Corneille. Att konstnärerna själva icke spillt sin tid på den store tänkarens verk, behöver knappt påpekas. I vilken mån hans åskådning medelbart kunnat påverka dem, beror av den grad av inverkan på den allmänna opinionen och tidens andliga atmosfär, som man tillskriver hans filosofi. Det är en tvistefråga. Medan Émile Krantz i sitt skarpsinniga arbete »Essai sur l'esthétique de Descartes« velat göra hela den franska klassiska litteraturen absolut beroende av den store förnuftsläraren, förneka andra, som Brunetière, allt sammanhang. Klart är, att ett stort filosofiskt system på en gång är ett symptom av en tidsriktning och en bestämmande faktor i dess

utveckling. Tidevarvets allmänna intellektualism får i Descartes sitt största och mest sublima uttryck. Kraften i hans åskådning har på det område, om vilket här är fråga, dock näppeligen kunnat vara annat än en verkan på avstånd, ehuruväl Descartes' förnuftskult, hans metodiska grundsatser och det evidensens kriterium, av vilket han begagnade sig som tankens prövosten, lika väl – naturligtvis med den överflyttning av principerna, som ett olika verksamhetsfält betingar – återfinnas i den akademiska estetiken som hos Boileau. Det enda hos Descartes, som möjligen mer direkt kunnat påverka våra konstnärers resonemang, är hans fysiologiska framställning av förloppen inom människokroppen.

Men det måste ihågkommas, att i detta avseende var Descartes mest det förgångnas son och behöll ännu skolastikens kroppsmytologi med olika »lifsandars« rörelser och strider.

Helt annat är förhållandet med Corneille, vilkens inflytande på tidpunkten 1640–1670 knappt kan skattas nog högt. Han var den store skalden, vilkens stycken voro av tidens eget kött och blod, och vilkens tirader alla poetiskt mottagliga kunde utantill. Men icke blott detta – i teoretiskt avseende var hans eget skaldeliv, kan man säga, en regelns tragedi. I sin »Cid« hade han ännu med ungdomens djärvhet och sin skaldefantasis makt sökt hävda inbillningens, känslans och äventyrets rätt. Men den franska akademiens kritik över »Cid« kom, och senare sökte, som bekant, Corneille både praktiskt och teoretiskt med den viljekraft, som utmärkte hans stora själ, och den förmåga av advokatyr, som låg den normandiske juristen i blodet, ackommodera sig själv med den aristoteliska teorien, sådan den genom renässansens tiotusen utläggare utbildats. För eftervärlden står detta som en stor skalds tragiska nederlag, för samtiden stod det säkerligen som en rättmätig förnuftets och laglydnadens seger. Teatern blev eget nog den värld, där intellektualismens och ordningens herravälde först triumferade. Artisterna i

målar- och skulptörakademien referera också ofta till enhetslagarna – särskilt till jämförelse med kompositionens principer. När de tala om, att ett uttryck eller en åtbörd betecknar »une belle âme«, är det Corneilleska alexandriner, som susa i deras minnen; och från hans skådespel är det också, de lånat detta till det spetsfundiga stegrade intresse för att illustrera moralpsykologiska tillstånd, som de återfunno hos Corneilles store själafrände och landsman, den franska konstens mästare, Poussin. Man betrakte t. ex. följande skildring, med vilken Le Brun analyserar ett par figurer på Poussins berömda »Mannan i öknen« (Louvre n:r 709). Det är en ung kvinna, som på en gång giver sin åldrade moder bröstet att dia och smeker sitt barn till ro. »D'un côté elle voit dans une extrême défaillance celle qui lui a donné le jour, et de l'autre celui qu'elle a mis au monde lui demande une nourriture qui lui appartient et qu'elle lui dérobe en la donnant à une autre. Ainsi le devoir et la piété la pressent également« (Jouin s. 57). Man har sagt, att »l'admiration« var den Corneilleska diktningens huvudsyfte – dess verkan ville också helst klassicitetens franska konst ernå. (Möjligen hava akademisterna från abbé d'Aubignac kunnat få idén till sina talrika jämförelser mellan ett dramatiskt verk och en tavla.)

Detta är allmänna intryck. Konferensernas författare hava dock också ägt mera speciella källor, ur vilka de hämtat argument, synpunkter och material. Från antiken Vitruvius och möjligen den äldre Plinius' historiska notiser om gamla konstverk, från den italienska renässansen Serlio och Vignola, båda översatta till franskan och studerade även utom arkitektkretsar. Starkare intryck hava dock de franska artisterna rönt av Leo Battista Alberti, vilkens märkliga »De pictura« ofta översatts till italienska och i italiensk tolkning tryckts även i Frankrike. Men det arbete, som här intager en särställning och som utan fråga måste kallas den akademiska doktrinens viktigaste källa, är Lionardo da Vincis berömda målarbok. Den först tryckta upp-

lagan av »Trattato della pittura« utgavs, som bekant, i Paris 1651 av Raphaël Dufresne. Upplagan var gjord efter tvenne bristfälliga och ofullständiga manuskript, men fick i viss mån en officiell fransk karaktär därigenom, att hjälpteckningarna voro av tvenne kända franska konstnärer, Poussin och Errard. Omedelbart därefter utkom arbetet i en god fransk översättning av Fréard de Chambray (1651). Ända till slutet av 1700-talet ägde man i tryck icke mer av det stora, utomordentligt rika och mångsidiga verket, men även i sin ofullständighet måste det imponera genom sin enastående blandning av filosofisk överlägsenhet och alltid levande empiri. Så mycket större intryck måste denna bok göra på 1600-talet, som dess huvudtendens alldeles motsvarade den franska klassicitetens anda. Lionardos grundaxiom i målarboken var ju nämligen, att målarkonsten är en vetenskap. Den allmänna benägenhet för en mekanisk världsåskådning, som med filosofien och naturvetenskapen bryter fram under 1600-talet, ägde denne föregångarnas föregångare i lika hög grad som Galilei och Descartes. Liksom Spinoza ville more geometrico analysera och demonstrera sin etik, ville Lionardo behandla målarkonsten. Men Lionardos underbara själ hade lika mycken blick för kvalitet som för kvantitet, för det levande fallets konkreta rikedom som för regelns normativa abstraktion. Individualist, förstod han det individuella och dess gränslösa betydelse i konsten. Hans kärlek till världen omfattade det karaktäristiska och det groteska, kontrastens vikt för konstens efterbildning av världen. Här skilde sig principiellt akademiens – det sköna och typiska urvalets – konstlära från Lionardo. Men från hans arbete stamma dock en mängd tekniska detaljer och sinnrika verklighetsiakttagelser, som återgå i konferenserna.

Av franska konstteoretiska källskrifter finnas högst få att nämna. 1500-talets försök i denna riktning av Philibert de l'Orme, Jean Cousin och andra voro rent facktekniska och dessutom

glömda. Från själva 1600-talet funnos knappast mer än tvenne inhemska verk, ur vilka konstteoretiska lärdomar och exempel kunde hämtas. Det var Abraham Bosses 1649 utkomna bok »Sentiments sur la distinction des manières de peinture, dessin et gravure«, och målaren Dufresnoys 1668 offentliggjorda lärodikt »De arte graphica«, flera gånger översatt. Den franska tolkningen av Roger de Piles är märklig på grund av den värme, med vilken översättaren talar koloritens sak i till poemet lagda anmärkningar (1668). Samma år skrevo Perrault sitt poem över målarkonsten, som förhärligar Le Brun, och Molière sin lilla, märkvärdigt klassiskt ortodoxa lärodikt över samma ämne till förhärligande av Le Bruns rival Pierre Mignard, »La Gloire du Val-de-Grâce«, tryckt 1669. Bosses skrift är av dessa den mest värdefulla, författad av en spirituell man och en god konstnär. Också för honom är det intellektuella den konstnärliga skapelsens conditio sine qua non – hederstiteln för en artist »savant«, d.v.s. besittningen av klart medvetande om konstens regler och läror. Någon genomtänkt och systematiserad konstuppfattning finns varken hos Bosse eller Dufresnoy, och den förres många goda vinkar hava sannolikt ingen betydelse haft på grund av personliga omständigheter. Han var den förbittrade och hatade schismatikern från den akademiska enheten.

Efter detta är det tid att övergå till en framställning av själva den akademiska konstläran och samtidigt söka visa, hur den, trots all den varma och allvarsamma nitälskan om konsten och konstnärens kall, om vilken den bär vittne, dock ledde till en schematisk och ensidig pedagogik och därför i åtta fall av tio också till en konventionell och abstrakt konst.

Den fransk-klassiska konstteorien hade liksom den fransk-klassiska diktningen till yttersta princip den vidaste, mest fruktbärande av alla – naturen. Men liksom Boileau i sin »l'Art poétique«, och ännu bestämdare och konsekventare än han, förvanskade den akademiska konstläran sin grundlag genom att

giva själva begreppet natur en ytterligt begränsad och förknappad betydelse och genom att för det praktiska efterföljandet av naturavbildningens princip uppställa en ledtråd, vilken förde till motsatsen emot grundaxiomet.

Hos Boileau funnos ställen, som kunde försvara och som faktiskt hos honom själv och andra lett till oförställd naturavbildning, med konstens lyftning uteslutande sedd i avspeglingens friskhet och illusion.

Il n'est pas de serpent ni de monstre odieux
Qui, par l'art imité, ne puisse plaire aux yeux:
D'un pinceau délicat l'artifice agréable
Du plus affreux objet fait un objet aimable.

Akademiens konstteoretici kännas ej vid denna aristoteliska lärosats med dess fond av antik livskärlek. Det, som enligt dem enbart skulle studeras och följas, var »la belle nature« (»le beau naturel«), och därmed voro alla områden av verkligheten, som högst kunde kallas pittoreska eller karaktäristiska, uteslutna och på sin höjd användbara i och för kontrastverkan; och genom den ytterligare begränsning, som inlades i definitionen av »la belle nature«, blev bildkonstens sfär än mera kringskuren. Ty vad mena dessa kritici med »le beau naturel«? Svaret hittas kortast och klarast på ett ställe hos Testelin (s. 40), där naturen förklaras skön, när den företer en ändamålsenlig fullkomning med rätta proportioner och förnuftigt samband, och föremålen bliva konstnärligt sköna, rätt efterbildade i ett förnuftigt urval. Det var naturen i den allmänneliga väsentlighet, till vilken den mediterande människotanken sammanfattar och ordnar dess virrvarr av fenomen, som man ensam ansåg skön och värd att skänka konstens förevigande. Det var därför, som allt det enskilda och individuella, det tillfälliga och regellösa, det nyckfulla och ofullgångna, allt stoff, som kvällt över eller opponerat emot den plan, vilkens matematiska schema man såg under företeel-

serna, utströks såsom betydelselöst. Till och med den skapare, vilken av alla i tidevarvet stod det levande livet närmast och som har naturen att tacka för allt, proklamerade för måleriet en dylik konstlära – Molière i »La Gloire du Val-de-Grâce«:

Le grand choix du beau vrai, de la belle nature,
Sur les restes exquis de l'antique sculpture,
Qui, prenant d'un sujet la brillante beauté,
En savoit séparer la faible vérité,
Et formant de plusieurs une beauté parfaite,
Nous *corrige par l'art* la nature qu'on traite.

Så ersattes sanningens principiellt erkända gestaltningsnorm med sannolikhetens.

»Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable«, heter det i Boileaus bekanta rad. Redan flera år innan den hunnit till offentligheten, förklarade Sébastien Bourdon i sitt intressanta föredrag över »ljuset« (9 februari 1669) detsamma. »Huru trogen en konstnärlig efterbildning av en sak, som man sett i naturen, är, söker man fåfängt att få någon att tro på dess sanning, om den i sin egendomlighet (singularité) alltför mycket avlägsnar sig från det sannolika. Det är en av konstens viktigaste regler att aldrig överdriva, och följaktligen kan man ej efterbilda naturen, när den förfallit till detta fel.« Liknande yttranden förekomma ofta i dessa akademiska konferenser – t. ex. i Nocrets över Veroneses »Pilgrimerna i Emaus«, 1 okt. 1667 (Félibien s. 64) m. fl. Sannolikhetens betydelse av konstnärlig och väsentlig sanning var alltifrån Corneille en av den klassiska estetikens hörnstenar, om ock begreppet hos olika teoretici uppträdde med vissa skiftningar (man jämföre t. ex. Jules Lemaître: »Corneille«, H. von Steins ypperliga »Die Entstehung der neueren Ästhetik« och Lansons »La critique de Boileau« i hans kända monografi).

Det skulle leda för långt att i detalj uppvisa, hur den franska

klassiciteten genom sin abstraherande ensidighet här förvanskade en i botten oavvislig princip för allt omdiktande och avbildande av naturen – det konstnärliga urvalets lag. Tylika visst som den modernt naturalistiska konstriktning, vilken satte allt i samma plan och gav allt samma grad av betydelsefullhet och sålunda också samma rätt till konstnärlig reproduktion – en från naturvetenskaperna hämtad falsk analogi – visat sig konstnärligt omöjlig, lika visst kvarstår möjligheten för artisten, att genom stegring av motivet till symbolisk vikt och genom ett konstnärligt behandlingssätt, som gör det avbildade draget i högre mening representativt, giva allt den väsentlighet, som är konstens förutsättning. Men klassiciteten utgick här från det filosoferande förnuftet och såg med sina cartesianska ögon utom detta och dess verksamhet blott likgiltig automatism. – Själva landskapet, naturen, fattad i den moderna alldagsmeningen, spelar ej någon stor roll i dessa konstnärers tankar. Det är sant, de tala enstaka gånger om »l'irrégularité champêtre«, om skönheten i de livlösa tingen, »les choses inanimées«, och i »les bizarres productions d'une terre inculte«, om flyktiga färgspelens effekter. Men dylikt kan dock blott användas för en tavla, sedan det omsatts till en förnuftig, vald och sovrad enhet. Landskapet är för denna tankegång i botten intet annat än en skådebana för de uppträdande, träd, växter och blommor blott kulisser och andra teaterrekvisita; och med ordet natur menar den klassiska konsten liksom den klassiska dikten människan, studerad i de individuella exemplaren blott för att nå fram till yttre och inre typik. Hur högt dikten även med detta abstraherande program nådde under le grand siècle, veta vi alla av Pascals och La Rochefoucaulds aforismer, av Racines sorgespel och Bossuets predikningar. När den franskklassiska konsten så sällan kan förete något jämförligt, härrör det mindre av bristen på konstnärliga genier än på konstläran. Ty i stället för att självständigt med mejsel och pensel förverkliga »le beau naturel«

och mot naturens kaos använda som konstnärligt »varde ljus!« det egna filosoferande förnuftet, pekade akademien ständigt på traditionen. Med den ringa tillit till den individuella förmågan, som var tidevarvets egendomlighet, misstrodde man sin blick och sin tanke. Uppfattningen av vad som var skönt, heter det upprepade gånger i dessa föredrag och diskussioner, fick ej stödjas på »enskilda meningar«, utan på de mest upplystas allmänna åsikt (»le sentiment universel des esprits les plus éclairés et l'approbation la plus générale«). Renässansens läror hade hårdnat till en dogmatisk tro på riktigheten av antikens och antikefterföljarnas konst, en tro, som det var nästan förmätet att våga sätta i tvivel. Åskådningssättet var rent teologiskt. Man resonerade som om en allmängiltig konstnärlig uppenbarelse en gång för alla skänkts åt jorden med verken från Hellas och Rom. Det var en kättersk dårskap att inbilla sig kunna komma närmare mot ideal människoframställning. Praktiska bekvämlighetssynpunkter, vilka i stället för mödosamt naturstudium och därpå vilande formbildning pekade på de befintliga lösningarna, bidrogo ej obetydligt till samma riktning. Så blevo en rad av antika skulpturverk och en rad bilder i färg och sten i samma anda från renässansen konstnärliga prototyper, vilka gåvo korrektiv på naturens egen riktighet. Hela klassicitetens konst vart utom i ett par enstaka fack (framför allt porträttet) lärd, redan i sin princip konventionell och i sin praxis eklektisk.

Härmed hava vi nått fram till den andra huvudfaktorn i denna klassiska konstkritik, den faktor, som i verkligheten betydde mest för konstutövningen, vad man kan kalla »den artistiska mönstertraditionen«.

Först och sist betraktades naturligtvis antiken som den bildande konstens guldålder. Då endast föga av det gamla måleriet bevarats, nöjde man sig med att betrakta Apelles och Zeuxis såsom mytiska mästare och profeter i och för konstanekdotisk tillämpning. Det vart skulpturen – och naturligtvis den enda då

kända, senantika, i Rom uppgrävda plastiken – vilken blev bestämmande. Antiker i original och avgjutningar hade alltifrån Frans I:s tid förts till Frankrike, och under studieåren i Italien hade så gott som alla utövande artister systematiskt studerat de gamla konstverken. Man kan sålunda utan överdrift säga, att den antika mejselkonstens då kända verk voro välbekanta för de franska skulptörerna och målarna. Vill man framhäva dem, som främst voro kanoniskt vördade, äro Laokoongruppen, Borghesiske »Fäktaren«, »Apollo di Belvedere« och »Venus Medici« särskilt att nämna, i all synnerhet de två första – »Laokoon«, om vilken Obstal (2 juli 1667), Anguier (2 aug. 1670) och troligen flere hållit panegyriker i akademien, såsom det högsta uttrycket för människans kamp och tragik, »Fäktaren«, det mest välproportionerade uttrycket för den mänskliga gestaltens fysiska kraftutveckling (Testelin s. 15). De av barocken så älskade kolossalverken, exempelvis »Hercules Farnese«, fann akademien officiellt vara överdrivna (Jouin s. 173). Inom renässansplastiken nämnes ingen före Michelangelo, och han räknades aldrig såsom mönstergill skulptör. Bland de senare italienska bildhuggarna är den relativt harmoniske och antikiserande Algardi utan fråga den mest hyllade, liksom han faktiskt, att döma av franska konstnärsbiografier, synes hava personligen mycket påverkat de galliska konstnärerna. (Praktiskt te sig här intrycken för den italienska barockskulpturen annorlunda; som vi veta införde Puget den Berniniska måleriska formgivningen i sin mest lidelsefulla och patetiska gestalt.)

Men det var ej blott bildhuggarna, som studerade dessa arbeten, utan lika mycket målarna, framför allt drivna därtill av Poussins exempel. I akademiens teckningsskola intog teckning efter antiken en viktigare roll än efter levande modell. Antikerna giva bättre och varaktigare tillfälle till studium av »passionens uttryck i människokroppen« (Jouin s. 20). Sébastien Bourdon i sitt anförande över antikstudiet (5 juli 1670) är ej nöjd

med, att lärjungarna så mycket tecknat efter antikerna, att de kunna rita upp dem korrekt ur minnet – han vill att de skola äga deras proportioner i tanken som en multiplikationstabell med siffror och tal. Han hänvisar därför till Poussins metod att uppmäta bilderna. Bourdon hade givit sin egen lärjunge, målaren Mosnier, i uppdrag att göra nya och noggranna mätningar. Denne hade verkställt dem samman med Poussin, och »denne hedersman«, som Bourdon uttrycker sig, »hade ehuru utsliten af arbete och år« biträtt Mosnier och så ännu på gravens rand visat sin antikförgudning. Efter dessa mått kunde sedan den studerande konstnären ständigt rätta och förändra sin teckning, och, såsom Bourdon uttrycker sig, komma till proportioner, som »voro rätta och utan godtycke«. Testelin redogör närmare i sin konferens över proportionerna (2 okt. 1678) för dessa mätningar med gradmåttet taget från en tredjedel av ansiktet, som uppmättes från hårroten till hakan i tre »näslängder«. Han giver i en medföljande tabell, som troligen cirkulerat vid den akademiska undervisningen, detaljerade proportionsföreskrifter för alla kroppsdelar. (Olika metoder och mått lämnades för dylika uppmätningar av Alberti och å andra sidan av Cennini och Lionardo, m. fl. – se Ludwig kommentar till Leonardo s. 234). Skulptören kunde helt enkelt mäta med mått och passare. Men då detta blev alltmer komplicerat för målarna med deras förkortningar, till vilka de skulle använt ett i fyrkantiga rutor perspektiviskt indelat plan, måste de hava sina mått i ögat. Naturligtvis kunde dessa mått modifieras efter de olika gestalterna, som skulle framställas. Antiken bjöd ju också flera olika typer – Apollo för en gud eller hjälte, »Den unge Faunen«, för obildat folk »vilka som bönder hava tjocka huvuden, korta halsar, höfter, axlar och alla lägre partier satta och tunga«. Kvinnotypen med mindre eller starkare betonande av det feminina fann man i »Diana från Efesos« (Louvren) och »Venus Medici«. Konstnärliga förlagsblad med uppmätta anti-

ker voro heller icke sällsynta. Det behöver ej påpekas, till vilken schematisk människoframställning en sådan undervisning och ett så slaviskt lärjungeskap till några givna verk nödvändigtvis måste leda. Lionardo hade också, liksom anande denna art av schematism i framställandet av de mänskliga proportionerna, uttryckligen hänvisat till ständigt förnyat studium av de individuella proportionerna. »Car il se peut faire qu'un homme soit proportionné, quoy que gros et court, ou haut et fort deschargé, ou d'une taille moyenne: et ceux qui n'ont point d'égard à cette diuersité de proportions semblent former toutes leurs figures en un mesme moulle: ce qui est fort à reprendre.« (Chambray chap. XXI. Ludwig s. 68).

Om grundvalen för klassicitetens människoframställningar var denna bestämda krets av antiker, hade målarna naturligtvis ytterligare mönster och förebilder ur renässansens måleri. Dock var antalet av fullt godkända och officiellt hyllade italienska målare långt mindre och ensidigare än en modern människa kan tänka sig. Principiellt erkänd var blott »l'École de Rome«. Den florentinska skolan ansågs föråldrad och en smula gotisk – medeltiden var naturligtvis idel barbari – med sina människors muskelbetonade kroppar (och ändock stod denna skola, som det visats av Primaticcios starka inflytande i Frankrike, långt mer i samband med verkligt franskt konstlynnes böjelse för sinnlig elegans), den venetianska eller l'École de Lombardie, såsom akademisterna brukade kalla all norditaliensk konst, ej efterföljansvärd mer än för det rent koloristiska. Däremot sattes naturligtvis Bologneserskolans eklekticism högt. Går man till själva mästarna, finner man ingen enda auktoriserad före Rafael. De primitiva spela ingen som helst roll. Perugino nämnes som Urbino-mästarens lärare, Lionardo hyllas övervägande som teoretiker, utan ett spår av begrepp om hans konstnärskaps storhet. Den »gudomlige Rafael« är den ojämförlige moderne Apelles, som i sin fullkomlighet visat penselns under. Han är det konst-

närliga skönhetsidealets ofelbare målare, som framställt naturen i sin väsentlighet i sina bilder, lika sköna genom anordning, teckning och färg (Rafaels koloristiska brister förklaras alltid genom årens åverkan eller för stafflimålningarna genom freskoteknikens olämplighet för duken). Hans stanzer och kartonger äro historiemålningens ouppnådda mönster. Var tavla av hans hand i Louvren dyrkas med knäböjande förtjusning. Michelangelo ingiver däremot mycket svala känslor. Den under hans inverkan stående delen av den gamla Fontainebleauskolan, Rosso och dennes elever, framför allt Fréminet, voro grundligt antikverade och Sixtinerprofetens egen konst oförstådd i sin sublimitet. Outgivet är olyckligtvis det föredrag, Michel Anguier höll över hans »Yttersta dom« 1678, men de spridda omdömen man hör fällas över hans verk äro utan värme. För både Fréard de Chambray och Dufresnoy är han bisarr, extravagant och oskön. Bland andra högrenässansens mästare hyllas Tizian som färgernas suveräne tolk, men under uttrycklig reservation mot hans teckning och verklighetstrohet. Han är för akademisterna osann i sin subjektiva färgglöd, som vill utsmycka naturen, medan Rafael alltid är den objektivt uppfattade naturens konstförståndiga sanningsvittne. Veronese studeras såsom komponist, målerisk festarrangör, vilkens förnäma prakt anslog besläktade ackord hos Ludvig XIV:s prunklystna artister, men hans obesvärade sätt att porträttera profant folk i moderna kostymer bland de heliga personerna stötte akademisternas stränga religiösa decorum. Av senare mästare erkändes naturligtvis Bolognesermästarna, Carraccierna, medan Caravaggios lidelsefulla och mörka stil fördömdes. Som efterföljansvärda lärare betraktades vidare Domenichino och Guido Reni. Men framför allt var det dock den store landsmannen i Rom, Poussin, vilken sammanfattade alla konstnärliga ansträngningar efter Rafael. Le Brun går i en konferens därhän, att Poussin förenar i sig alla de gåvor, som man beundrar spridda hos de olika italienska stor-

heterna. Andelysmästaren ägnas en formlig kult; hans verk utläggas med skolastikens beundrande spetsfundighet. Det är ett crimen læsæ att göra den skyggaste anmärkning mot hans arbeten. I verkligheten var det en avgjord väsenskillnad mellan hans allvarsdjupa och inåtvända konstnärskap och den Le Brunska skolans ytliga och briljanta måleri, skillnaden mellan en djup, filosofisk elegiker och retoriska deklamatörer, vilkas konst blott eftersträvade effektfull vältalighet genom användandet av en given och utifrån lärd topik. Men det var konsekvent att i teorien sätta upp just Poussins konst som den klaraste förebilden. Ty den förverkligade själva huvudstyckena i klassicitetens konstnärliga troslära – framställningen av den sköna naturen efter antikens ledning.

Sådan var den mönstertradition, till vilkens verk klassiciteten ej blott ville ansluta sig som en levande fortsättning, men vilken den ofta nöjde sig med att osjälvständigt mer eller mindre virtuosmässigt efterlikna. Vill man hava bevis för att sakförhållandena här icke pressats eller överdrivits, studere man vid sidan av dessa akademiska konferenser andra samtida aktstycken, vilka belysa konstnärernas utvecklingsgång och arbetssätt, framför allt brevväxlingen mellan direktörerna för franska akademien i Rom och konstministern i Paris. Man finner, att fransmännen vid Tibern driva sina konststudier efter alldeles samma principer. Alltid är det främst antikens kanoniska verk och sedan samma rad av bestämda, auktoriserade renässansmålare, som studeras och kopieras. Den franska akademien föreföll också det Berniniska Rom ortodox och gammaldags. Går man igenom bouppteckningarna efter döda konstnärer, alltid är det samma mästares verk i kopior och efterbildningar, vilka pryda deras boningar och ateljéer, verk, vilka Audranernas och andras gravstickel populariserade. Det är också med något av samma naiva stolthet, varmed renässansens ämnessvenner triumferade, när deras verk hos kännare gällt för antiker, som dock en

konstnär av Mignards rang berättar, att en av hans tavlor sålts som en Guido Reni. Denna konstnärliga mönstertraditions makt var ända fram till århundradets slut obestridd.

Om konstnären sålunda i sin totaluppfattning av människokroppen i fråga om proportioner och formgivning var bunden av en akademisk kanon, kunde man vänta att finna något nytt och självständigt i tolkningen av de själiska och kroppsliga uttrycken för olika affekter och känslor. Det patetiska och passionerat upprörda hade allt ifrån Michelangelo tillhört barockstilens kännemärken, men egendomligt för den franska klassicitetens moralpsykologiska intresse torde den nästan pinsamt bestämda karaktäristik vara, som Poussin införde i sina verk. Varje figur, ända till komparserna, representerade hos honom bestämda psykologiska avspeglingar av tavlans huvudmotiv och det skildrade förloppet. Här fanns en klav given till nytt studium av människoliv. Men också detta motverkades av en akademisk kanon. Attityderna beskrevos, systematiserades och förallmänliggjordes till ett system. Klichéer upprättades för alla de mänskliga känslotillståndens miner och åtbördsspel. I stället för livets evigt föränderliga, kalejdoskopiskt växlande tecken fick man ett system av stelnade grimaser och stereotypa masker. Som ett språk, inlärt i grammatikens regler, skulle ansiktsuttryckets och gestikulationens språk läras i en rad fysionomiska föreskrifter, och under detta grammatiska studium glömdes texten med dess outtömliga ordskatt och tallösa kombinationer.

Här är inflytandet av författaren till »Les passions de l'âme« sannolikt. Det är populärcartesiansk fysiologi och psykologi, som ligga bakom akademisternas uppfattning av lidelserna och deras inverkan på människokroppen. Passionen födes som rörelse i den sensitiva delen av själen. Den fortplantas genom nerverna av »les esprits animaux«, som finnas i hjärnans håligheter, och sprides så till de olika kroppsdelarna etc. Sanningen i

att var sinnesrörelse brukar åtföljas av bestämda ansiktsuttryck och åtbörder gav anledning till försök att systematiskt sammanställa och rubricera dessa olika yttringar. Redan antiken älskade att framhäva sammanhanget mellan människans etiska sidor och hennes yttre och ville fixera sinnesstämningarnas fysiska uttryck. Med renässansen upptogos dessa studier på nytt, och i della Porta finna vi en föregångare till Lavater. Hans berömda 1586 utkomna skrift »De humana physiognomonia« har varit den viktigaste källa, ur vilken akademisterna hämtat sina typiska skildringar av människans anletsdrag och passionernas uttryck. Ämnet blev ett älsklingsfält för konstnärernas spekulation – och en mängd föredrag i akademien rörde sig härom. Av Le Brun finnes ännu i behåll och är omtryckt i Jouins monografi över konstnären en konferens över »l'Expression des passions«, först utgiven 1698 av E. Picart, medan däremot målarens föredrag »Sur la physionomie de l'homme dans ses rapports avec celle des animaux«, till vilket han ritat en mängd figurer, är försvunnet så när som på ett kort referat från tiden. Michel Anguier höll 1675 en outgiven konferens om »Diverses expressions de la colère«, och de flesta talare, som dessa lördagar hava uppträtt, hava vidrört samma frågor och bidragit till att kodifiera den typiska uppfattning av sinnesrörelsernas uttryck, som är koncentrerad i Testelins skildring av »l'Expression générale et particulière« med dess lustiga tabell.

Det var i främsta rummet ögonbrynen, som hade betydelse för denna fysionomilära. »De äro den del av ansiktet«, heter det hos Le Brun, »där passionerna röja sig tydligast. När de lyfta sig upp mot hjärnan åskådliggöra de alla ljuva böjelser, när de sänkas mot hjärtat alla grymma och vilda känslor.« Detta är blott begynnelsen. Sedan beskrivas alla tänkbara sätt att rynka ögonbrynen såsom formler för olika känsloutbrott. Som ett exempel på, hur långt man gick i denna diagnos över ansiktets minspel, kan anföras Le Bruns skildring av den gryende

kärlekens anletsuttryck (»l'amour simple«). »Denna passions uttryck«, skriver han, »äro mycket enkla och ljuva. Pannan blir slät och glatt, ögonbrynen en smula böjda mot den sida av ögonen, där pupillerna stå, huvudet är framåtböjt mot det föremål, som vållar tycket. Ögonen kunna vara halvöppna, vitögat blänker, och pupillen, som är lätt vänd mot den älskade, är höjd och en smula skimrande. Näsan visar ingen förändring, lika litet som de övriga partierna av ansiktet, som blott är fyllt av livsandar, som värma och livgiva det, så att färgen blir livligare och rödare isynnerhet på kinderna och läpparna. Munnen bör vara en smula öppen, mungiporna litet lyfta, läpparna synas fuktiga och denna fuktighet är förorsakad av en ånga, som stiger från hjärtat.«

Vad liknar en dylik skildring mest, den lärde Diaiforus' utläggningar eller kanske madame de Scudérys psykologiska djupsinnigheter i »Clélie«? På samma vis äro ofta sinnesrörelser beskrivna och sedan också illustrerade med bilder till en sorts fysionomisk Carte du Tendre. Det behöver ej ens påpekas, till vilken schematism dylika föreskrifter skulle leda. Tiden förbisåg ej blott den individuella gestikulationens oändlighet, men hade aldrig en tanke på, att ansiktsuttryck och åtbördsspel växla och hava olika betydelse under olika tidskiften och civilisationer – något som just konsten bättre än allt annat kan lära. Ännu mera absurd förefaller denna uppfattning en modern människa, som fått ögat öppet för det naturvetenskapliga sammanhanget mellan känslan och åtbörderna, sådant det t. ex. studerats i Darwins kända »The Expressions of the emotions« och andra sådana verk.

Jag har nu visat, hur den franska klassicitetens konstteori från sina principiella krav på sanning oundvikligt blev till en konst i andra, tredje hand. Blottad som teorien var på det kanske för all konstalstring mest fruktsamma begreppet: fantasi – lika litet som Boileau tala akademisterna om »l'imagination« – uppfat-

tades faktiskt konstnärens skapelseakt närmast såsom en förståndsmässig lösning av ett teorem. Teoremet är givet i naturen, men lösningen måste ske efter förut lösta propositioner, för att det nya teoremet skall få allmängiltig och nödvändig innebörd.

Från denna grundläggande del av klassicitetens konståskådning kommer man till den speciella – uppfattningen av själva tekniken. Det är intressant att studera, i vilken mån akademisterna bestyrka eller modifiera sin allmänna uppfattning, när de från mera allmänna grundsatser gå över till själva den praktiska proceduren, där de som drivna yrkesmän med skäl kunde väntas bjuda på fördomsfriare iakttagelser och råd. Trots alla de förträffliga detaljanmärkningar, som här överflöda, och enstaka uttalanden, vilka också tillmäta den individuella skapartanken en större frihet att handla, »selon la disposition et la force de son génie et dans toute la liberté de ses progrès, de ses conceptions et de son esprit«, stå dock, som vi skola se, också teorierna för »le faire« i det närmaste samband med totalåskådningen.

Närmast den allmänna konståskådningen och därför först att skärskåda är den konstnärliga kompositionen eller vad tiden kallade »l'ordonnance«. Det var tidevarvets stora talang. Den sköna dispositionens lugn adlar varje sida och varje konstverk från Ludvig XIV:s tid med en känsla för över- och underordning, som ständigt giver en bild av le grand siècles djupa inre enhet och organisation. Krav på enhet och skönt sammanhang mellan huvud- och bimotiv bilda också kärnpunkterna i akademiens kompositionslära. I analogi med teatern förordas uttryckligen tre enheter – »à savoir: ce qui arrive en un seul temps, ce que la vue peut découvrir d'une seule œillade et ce qui se peut représenter dans l'espace d'un tableau«. Om också här talaren (troligen Le Brun, resumé av Testelin) fallit för lusten att tillspetsa en jämförelse till det paradoxala, är det dock den franska klassicitetens kompositionsuppfattning, som här talar. Den vil-

le, att varje konstverk skulle styras av en princip och giva en miniatyrbild av Frankrike: »lex una sub uno«. Ett motiv skulle dominera det hela, och ehuru kontrasten inom det givna ämnet var en estetisk grundlag, kunde intet förekomma tiden mer meningslöst, än att, som t. ex. flamländskt måleri älskade, sidoordna sinsemellan oberoende motiv, och med en anakorets cell förbinda ett folkuppfyllt fisktorg eller att i bakgrunden bortom Maria och ängeln med bebådelseliljan låta blicken skymta en gata fylld av promenerande. (Som höjden av gotisk naivitet och osmaklighet skulle det kompositionssätt naturligtvis förefalla akademisterna, som lät åskådarna se på en och samma duk flera till tiden olika faser av en och samma handling.) Intet togs med, som ej på något vis bidrog till att utlägga ämnets sanning och förtydliga dess innehåll; intet fick heller komma med, som i ton och anda tycktes strida mot huvudhandlingens stämning. Le Brun citerar här som vanligt Poussin. Denne brukade med en bild, hämtad från antiken, säga, att det fanns olika konstnärliga »modi«, vilka alla hade sina bestämda uttrycksmedel. All blandning av upphöjda och förtroliga drag förbjöds av den klassiska diktens pomp och allvar. På samma sätt fick man ej i konsten införa vardagliga och små detaljer i stora historiska framställningar (som det t. ex. gjordes av Bassano och Breughel). Intet ansågs mer okonstnärligt än att draga uppmärksamheten från t. ex. en lidande martyr genom att leda blicken till bödelsdrängarna och deras skämt.

Så blev kompositionen närmast en djupare regissörkonst. En tavla tänkes som ett dramatiskt uppträde på en tilja, och för grupperingen finns en given artistisk mise-en-scène, som Le Brun utlägger i sin konferens över Poussins »Mannan i öknen«. Man bestämmer först kulisserna, d. v. s. naturinramning, omgivning och totalstämning med hänsyn till den episod, som skall utspelas – det kallas »composition du lieu«. Sedan placeras figurerna – »la disposition des figures« – så att protagonis-

terna komma i perspektivets mest centrala och i ögonen fallande punkt. Deras roll som bärare av själva huvudmotivet betonas genom den starkaste ljus- och färgstyrkan. Kring dem ordnas sedan ensemblen i olika grupper, »les nœuds«, vilka hopflätas, kontrastera och försmälta med huvudhandlingen.

Däremot vill akademien ej vara med om att inskriva kompositionen inom givna geometriska figurer. Man hade nämligen redan iakttagit, att flera italienska målare brukade dylika som ledning för uppbyggandet av sina grupper – t. ex. den triangulära eller pyramidala uppställningen i Rafaels madonnor med Jesus och Johannes o. s. v. En talare (Jean Baptiste de Champaigne: »Sur la Madeleine de Guide Fontaine« s. 141) i franska akademien fastslog som idealnorm för en komposition människohuvudets form – en lustig och ytterlig konsekvens av hela riktningens intellektuella konstlära. Men akademien, av vilkens medlemmar så många sysslade med stora historiemålningar, ansåg att rätvinkliga kubiska grundformer vore att föredraga (om man ville hava några bestämda ytförhållanden), och hänvisade till »Skolan i Athen« såsom mönsterverk. Den franska klassiciteten älskade ju också i allmänhet rätvinkliga och rektangulära former vid disposition för rum, trädgårdsanläggningar, väggindelningar o. s. v. Sedan höjdtavlan efter mönstret av Michelangelos »Yttersta dom« antikverats med den Fréminetska riktningen, hade med Poussin bredd-dimensionen åter blivit förhärskande såsom den naturligaste för måleriet. Tavlorna voro kvadratiska och rektangulära, ofta med de storleksmått, som krävdes för framställning av människor i kroppsstorlek eller något därunder.

Skolans kompositionslära blev ett troget utslag av dess allmänna böjelse för filosoferande konst. Livets sällsamma sammanträffanden, historiens möten, gripande i sin nyckfullhet, stiliserades och förvandlades till »tableaux vivants«, i vilka alla figurer illustrerade en given tanke. Grupperingens hovstil, an-

ordningens genomtänkthet och festliga och sköna rytmik prägla tidens konst. Utmönstringen av de små detaljerna, de upprepade och åtlydda föreskrifterna att komponera i stora massor med framhävda plan och sinnrikt sammanflätade grupper gåvo onekligen hela tidevarvets konstalstring ett uttryck av stolt betydenhet. Men frånvaron av alla accessoarer, som ej voro rena attribut, förläna tavlorna en egendomlig kyla. Denna konsts människor tyckas leva i ett abstrakt rum, utan det samband med ting och omgivning, som giver intryck av realitetens värma. Fordran på överskådlighet i kompositionen stängde slutligen alla rum och landskap. Ej mer fick man, som ständigt hos Claude och Poussin, fjärrblickar för drömmen. På samma vis bortföll den rikedom av detaljer, vilkas successiva upptäckande i en målning är en sorts fantasiretelse. Till och med de stora bataljmålningarna av Le Brun, i vilka dock slagfältets vimmel skulle skildras, äro ordnade och beräknade som rena paradstycken.

Från kompositionen komma vi till behandlingen av de rent tekniska sidorna i måleriet: teckning, clair-obscur och färg. Det är utan fråga på detta område, som den akademiska konstteorien visar sig starkast, med den oavvisliga fordran på skicklighet i yrket, vilken alltifrån sextonhundratalet i Frankrike grundlagt den tekniska traditionen och gjort Paris till Roms arvtagerska som världens främsta konsthärd. Det är knappast överdrivet att här tillskriva akademiens pedagogik en avgörande roll. Naturligtvis är det omöjligt att i en framställning som denna gå in i den rena fackdetaljen – några ord, visande noggrannheten, allvaret och kanske också begränsningen av de akademiska principerna, torde vara tillräckligt.

Som conditio sine qua non för all konst betecknades naturligtvis teckningen (»le dessin«). Utan den noggrannaste kännedom om linjen (»le trait«) är ingen konst möjlig. Med den åskådning, som de franska målarna ärvt från Italien och som Vasari populariserat, betraktades »le trait« som alla konsters

gemensamme fader (»il disegno è l'invenzione, il padre e la madre di tutte questi arti«. Vasari, ed. Milanesi I, s. 399), och teckningen sålunda som dess källa. Ingres' bekanta slagord »le dessin est la probité de l'art« var som talat ur Le Bruns hjärta. Själv outtröttlig om också ej skarp tecknare, tänkande i linjer långt mer än i färg, uppfattade han kontureringen som givande intrycket av kroppsformen (»la circonscription des lignes donne la connaissance de la véritable forme des corps«).

Emellertid fanns det inom franskt konstliv dock en liten krets av färgens opponenter. Deras ledare var Jacques Blanchard († 1638). Hans enda större och bekanta duk, »La Charité« i Louvren, visar att hedersnamnet tillkom honom mer på grund av god vilja än förmåga att skapa en kolorit efter venetianskt mönster. Han dog dessutom trettioåtta år gammal utan att efterlämna något stort antal verk. Hans brorson och lärjunge, Louis-Gabriel Blanchard (vilkens egen produktion är lika svår att få en djupare föreställning om), blev i akademien förespråkare för färgen, och dess inflytande växte med inflytandet från Rubens. År 1671–72 rådde inom akademien en formlig strid om teckningens eller färgens företrädesrätt, motsvarande striden om kvietismen inom teologien. Också här gällde det en sorts renlärighetsfråga. Orsaken till kampens uppflammande var ett uttalande över Tizian, i vilket Philippe de Champaigne, glömsk av sitt flamländska upphov och driven av den jansenistiska spiritualism, som mer och mer fyllt hans liv och hans konst med ett stort men asketiskt allvar, förklarade, att de, som valt färgen till sitt främsta studium, satte kroppen framför själen. Den yngre Blanchard svarade med icke mindre än trettiotvå teser, lärorika och märkliga. Liksom alltid när koloritens målsmän i Frankrike tagit till orda, måste han gå tillbaka till en definition av måleriet såsom en självständig konst, skild från skulpturen, en definition, som i andra länder vore självklar och onödig. Det är som hörde man Delacroix och

kanske ännu mer Manet tala, när Blanchard definierar måleriet »såsom en konst, vilken genom form och färger på en platt yta efterliknar alla synbara föremål«, och när han framhäver, att »en målare just är målare, därigenom att han använder färger, som äro i stånd att tjusa ögonen och efterlikna naturen«. I denna uppfattning står han ganska ensam. De flesta akademisterna sätta måleriets uppgift i analogi med skulpturens: att skapa levande form och meddela illusion av kroppslig rundhet. Det är också kärnan i svaromålet på hans teser av Jean Baptiste Champaigne och Le Brun, vartill de lägga åtskilliga funderingar om att färgen i naturen blott är en »accidens« och sålunda blott kan äga en sekundär betydelse i konsten, ett bevis på deras abstrakta lust att tillämpa på konsten filosofiska och kunskapsteoretiska distinktioner. Koloriten hade allt framgent sina enstaka stridsmän, men i den akademiska doktrinen och pedagogiken intog den alltid en underordnad plats.

Grundläggande för hela den akademiska undervisningen blev sålunda teckningen efter antikerna och efter levande modell. Det var en ofta diskuterad fråga, vilket för begynnaren vore att föredraga: verkligheten eller statyerna. Om det förra gav respekt för sanningen, precision och noggrannhet, medförde det ej sällan en böjelse för det oväsentliga och lilla, en oförmåga att fatta formen i stort, som kunde göra den blivande konstnären till det, som enligt akademisterna var det sämsta av allt, en servil verklighetskopist. Därför föredrogs gemenligen antiken, vilken meddelade den »stora smaken«. Att teckningen efter antikerna borde föregå den efter naturen gällde, som man ser av Vasari, även Italien. Hur avgörande antikerna voro för kännedomen om proportionsförhållandena, är redan ovan visat, och det tillråddes att ständigt »korrigera« naturen efter de ideala mönster, som antiken danat vid uppställandet av sina kanoniska kroppsbildningar. Eljest skulle konstnären ej spara någon möda för att tillägna sig en korrekt och fri teckning – anatomi,

fysiologi, perspektivlära voro här hjälpredor. Den metodiska gången för utveckling i teckning är väl densamma, som sedermera i århundraden inom konstskolor varit gällande. För kuriositetens skull kan nämnas, att akademien förordade för all teckning och avbildning den metod, som användes vid kopiering av bilder i förstorad eller förminskad skala: att indela planet i geometriska fyrkanter. (Detta var ett arv från de gamla italienska målarskolorna, förordades av Cennini, Alberti och i somliga fall även av Lionardo.) Men medan denna rutning vid kopiering och elementär efterbildning gjordes i verkligheten, förbjöds senare detta såsom förslappande för konstnärssinnet. Men ögat skulle dock beständigt vänjas vid att se världen genom »un carrelage idéal qui est comme regarder les objets au travers d'un vitrage«, för att kunna framhålla den rätta skalan och linjernas inbördes proportion. Utom modeller och antiker användes till ledning för teckningen av draperier små vaxmodeller, medan mannekänger av trä, ehuru förordade av enstaka målare, som t. ex. Louis Bologne, officiellt ogillades av akademien, därför att de gåvo ett torrt, livlöst och tunt mantelfall. Skelett och så kallade écorché förekommo även vid anatomiundervisningen (Anguier, Konferens 3 sept. 1672).

Efter teckningen betraktades det såsom det viktigaste för den studerande konstnären att lära sig i grund förstå ljus- och skuggbehandlingens hemligheter, att kunna bemästra clair-obscurens konst. För oss moderna människor vill i allmänna språkbruket begreppet clair-obscur gärna beteckna en speciell art av framställningskonst, den, vilkens mästare Rembrandt är. Det behöver knappt påpekas, att inom akademien detta uttryck alltid gives den långt elementärare och mer omfattande betydelse, med vilken det nyttjades i Italien, alltifrån dess vetenskaplige grundläggare Lionardo. I själva verket är vad akademisterna på detta område säga intet annat än en ren genklang från den store föregångaren. Hela terminologien, enskilda regler och iakttagel-

ser, liksom själva grunddogmen, allt är känt ifrån hans verk. Man läse blott samtidigt de respektive utläggningarna i hans traktat och Bourdons föredrag »Sur la lumière« (1669) samt Testelins »Sur le clair-obscur« (1678).

Underförstådd alltsedan Lionardos tid och därför kanske blott undantagsvis påpekad, var clair-obscurens roll som formgivande och modellerande. Ty först genom konstskickligt handhavande av ljusets och skuggornas spel är det målaren givet att skänka sin ytkonsts bilder illusionen av att vara fristående och runda. Men om denna primärtekniks sanning ej behövde framhävas, talade akademisterna så mycket oftare om andra tekniska mål, för vilka ljus- och skuggbehandlingar voro nödvändiga. Så för den perspektiviska föreställningen, då den avtagande belysningen över ett landskap visade avståndet. Ljusstrålen, som kastas över en figur, utmärker, att han placerats på rätt punkt i rummet. Ej mindre ofta tala föredragen om ljusets centraliserande betydelse för en komposition, i det klarheten genast samlar beskådarens uppmärksamhet på verkets huvudfigur eller på handlingens mittpunkt. Mindre än man kunnat vänta däremot syssla de med själva åskådliggörandet av ljusets och skuggornas eget liv i den yttre naturen eller i ett slutet rum. Detta berodde naturligtvis på, att människoframställningen så övervägande föresvävade alla konstnärerna. Bourdon ensam tänker i första hand på landskapsskildring, också i detta hänseende den närmaste eleven till Poussin. I sitt föredrag om ljuset söker han indela ljusverkningarna i sex grupper efter de olika tidpunkterna: gryningen, soluppgången, morgonen, middagen, eftermiddagen och solnedgången, och giva en typik för de olika effekter, som utmärkte de olika motiven. Men även här övergår tanken snart från själva naturstudiet med dess belysningsskiftningar till människoframställning – landskapen bliva blott ramar för växlande arter av scener, passande för dagens olika tider – och ehuru föreläsaren citerar Paul Bril, Bassano och Claude, har

han ej mycket av intresse att säga om clair-obscur ur landskapsmålarens specifika synpunkt. Ty som rena bihang citeras t. ex. ur Lionardo sådana råd som att undvika den omöjliga kampen med naturen och därför t. ex. aldrig direkt måla ljuskällorna, men föreställa, att de ligga framför tavlan och upplysa dess förgrund, eller att likaledes undvika sådana starka och lodräta belysningar, som förtunna och förflyktiga föremålens färg och konsistens. Ett kapitel för sig, som ofta diskuterades, var frågan om ljus- och färgreflexer. Man älskade att med en liknelse från Lionardo säga att ljuset tillbakakastades som en boll från föremålen och förde med sig färg, när det studsade. En hel diskussion i ämnet finnes efter Nicolas Mignards föredrag om Rafaels »Heliga Familj«.

En av åhörarna klandrade Rafaels duk, därför att där ej funnos några färgreflexer. Mignard svarade härpå, gillad av akademien, att detta snarare vore en fördel, i det att dylika reflexer förminska reliefens skärpa och kompositionens reda och att man som allmän princip borde fasthålla att ej införa i bilder ljus, som minskade centralupplysningens kraft och försvagade modelleringen. Denna uppfattning hängde naturligtvis samman med äldre målares allmänna olust för att utplåna eller ens förringa det konstitutionella i lokalfärgerna och deras avgjorda smak för att låta ljuset ligga utbrett över stora partier, obrutet av smärre slagskuggor.

Som redan är sagt, undanträngdes koloritens betydelse av klassicitetens teori, och först de två stora övergångsmästarna till 1700-talet – Lemoyne och Largillière – skulle i sina skolor åter principmässigt och hänfört hävda dess betydelse. Färgen betraktas framför allt såsom formgivande och formförtydligande – och detta åskådningssätt delas i teori och praktik av all äldre italiensk konst utom den venetianska och Correggio. Så även i våra dagar av teoretici, som utgå från den äldre renässansens måleri (se t. ex. H. Ludwig »Über die Grundsätze der

Ölmalerei und das Verfahren der Classischen Meister«). Liksom i fråga om clair-obscuren betonas färgskalans betydelse för perspektiv och komposition, i det till- och avtagande färgstyrka bidrager att förklara förhållanden och gruppering av föremål och personer i rummet. En stark, hög färg bör användas för att utmärka kompositionens centrala element. Vad akademien eljest särskilt framhävde som värt att lära har den hämtat från Tizian: kontrastens och övergångens verkan. Från honom lärdes de dunkla toner, som omslöto och skuggade hans karnation och förstärkte dess friskhet. Från Tizian lärdes också det harmoniska utbredandet av färgskalan, så att »i figurernas extremiteter alltid spelade in en smula av den färg, som tjänade dem till bakgrund« och det aldrig tilläts att en stark färg med ett slag föll över till annan, »aldrig så grönt direkt till blått, eller grönt till gult«. Övergångarna förmedlades genom en kedja av skuggande mellantoner »en sorte que les couleurs vives ne tranchent pas sur celles qui ont autant de vivacité, ou qui sont autant éclairées, observant toujours cette maxime, qui lui a été particulière, de faire de grandes masses de brun et de grandes masses de clair« (Jou in s. 9).

Intressanta äro enstaka försök att tränga in i färgernas inre betydelse. Man höre t. ex. Bourdons förklaring på de färger, i vilka Poussin klätt Kristus i en ryktbar tavla, »De blinda i Jericho« (konferens från 1667). »Alldenstund gult och vitt främst ingå i luften, är det dessa färger Poussin givit Kristi dräkt, emedan de stå mildast mot karnationen och likväl äro bland de livligaste och tydligaste. Hans purpurmantel höjer mycket glansen av hans dräkt, men stämmer också väl ihop med den, ty dess färg, sammansatt av rött och blått, är i släkt med ljus och luft. Således passa dessa alldeles ljusa och himmelska färger fullkomligt den, som bär dem och är tavlans högsta och viktigaste föremål.«

En sådan känsla av färgens lyrik förekommer icke ofta i dessa

konferenser (Bourdon gör över huvud taget intrycket av en fin och smidig intelligens). Men även här stod den instinktiva och sedan i system satta motviljan mot stämningens och konstnärens subjektivitet hindrande i vägen för en fördjupad uppfattning.

*

Härmed är redogörelsen för den franska klassicitetens konstlära, sådan den formulerades i de akademiska konferenserna, avslutad. Det skulle visserligen återstå att orda om åtskilliga tekniska detaljer, i vilka man dels återfinner lån från Lionardos gränslöst rika empiri, dels också intressanta rön och lärospån från tidens ateljéer. Men alla dessa smådrag låta näppeligen ordna sig under några ledande synpunkter, och de höra i själva verket mer till den tekniska praktiken och pedagogiken än till den egentliga konstläran, av vilken i det ovanstående det väsentliga torde vara framhävt. En sista fråga inställer sig till avslutning: frågan om denna konstläras inflytande på periodens levande produktion. Härvidlag är då först och sist att ihågkomma, att en tids konstalstring alltid är fullare och rikare än dess teori. Alltid skall det lyckliga ögonblicket, temperamentets av ingen kapson dock alldeles tämda väsen, den heta skaparstundens glömska av all yttre föreskrift göra konstens verk fylligare, nyckfullare och mer individuella än lärans recept. Det är naturligen också fallet inom Frankrikes klassiska konst. Men en blick på dess alstring visar dock, vilken ödesdiger makt en falsk och abstraherande konstlära kan utöva. Detta synes redan av fåtalet av de arter, som den dåtida konsten egentligen odlade.

Då det lilla sededraget knappast ens tåldes som detalj, inses det lätt, att den vanliga livsbilden, sådan konstnären när som helst kunde möta densamma, icke hade någon sympati att vänta av tidens smak. Tavlor ur verkligheten, genreartade framställningar – »Bambochader«, som de på konstspråket benämndes efter Pieter van Laar, i Rom kallad Bamboccio – förakta-

des. Den pittoreska riktningen ur Caravaggios skola hade gått ur modet, och bröderna Le Nains så äkta franska och gripande folklivsbilder fingo ingen efterföljd. Landskapsmåleriet, som dock i Poussin ägde en klassiker, levde som en utlöpning av dennes inflytande hos Bourdon, Stella, men mest hos fransmän, verkande långt borta från Paris. Det finns knappast hos en enda av de stora klassiska diktarna (utom hos La Fontaine) ett verkligt stycke natur, levande sitt eget liv, med artbestämda träd och orört av kultur – icke underligt, att landskapet också i måleriet mer och mer blott och bart blir bakgrund, och en bakgrund, i vilken egentligen blott icke-fransmän, som Van der Meulen, inlägga rymdens och den fria luftens poesi. Kvar står sålunda egentligen blott historie- och porträttmåleriet. Historietavlan – med ämne ur myt, sägen och hävd, kristen eller antik – var konstalstringens skötebarn. Men finns det, sedan legendens naivitet dött med den franska religionsmålningens Benjamin, Lesueur, och historiens episka fläkt dött med Poussin, ett enda franskt verk av stor innebörd? Jouvenets »Underbara Fiskafänge« kan kallas ett lyckligt kast. Sådana kunna nämnas flera, men det stora draget av historisk fantasi och religiös andakt saknas i de flesta av dessa oräkneliga profana och heliga kompositioner. Man vacklade mellan dekorativa »tableaux vivants« – annorlunda kunna knappt Le Bruns målningar betecknas – och en akademisk plikttrohet, som blev korrekt och ansträngd i sin vetenskapliga anstrykning. Sébastien Bourdon hänvisar religiösa målare icke blott till bibeln, men till Josephus. Längst i teologisk noggrannhet gick Philippe de Champaignes jansenistiskt samvetsömma konst. Han predikar den striktaste bibeltrogna observans. »Omskärelsen« får t.ex. icke framställas i templet i Marias närvaro av den grunden, att barnaföderskor enligt Mose lag först på 40:de dagen efter födelsen få lämna hemmet, men omskärelsen skulle ske på den 8:de; alltså måste scenen ske hemma, icke i templet. Konstnären förlorade

gestaltningens frihet, och de möjligheter, som det arkeologiska och den orientaliska lokalkoloriten erbjödo, voro ännu icke upptäckta och skulle dessutom förbjudas av den abstrakta konstläran.

Sålunda återstår blott porträttet, där tidsålderns målare åstadkommit mästerverk, jämförliga med vilken periods som helst. Det gäller icke blott ceremonibilden, vilken med Rigauds »Ludvig XIV« och Philippe de Champaignes »Richelieu« nått den högst tänkbara grandezza, men även den verkliga, djupa, innerliga människoframställningen. Teoriens abstraktioner undanträngdes här genom beröringen med den naturens rika och hemlighetsfulla signatur, som vart individuellt ansikte äger; och periodens starka känsla för psykologisk karaktäristik bidrog till verkens djup och fullkomning. Philippe de Champaigne främst, men även Sébastien Bourdon, Claude Lefebvre och andra hava utfört rent mästerliga porträtt av en grandios och förnäm själfullhet.

Vad skulpturen angår, synes aldrig en så bestämd dogmatik utbildats. I varje fall finns föga därom publicerat, och en stor skola av plastici – Puget och hans elever – stodo på sitt vis utanför akademien. Utom porträttbilden, i vilken männen med mejseln blevo stora på samma grund som de med penseln, utmärkte sig tidevarvets franska skulptur framför allt för dekorativ samverkan med naturen – såsom den i detta hänseende oöverträffade parkskulpturen i Versailles visar. Men för den skicklighet, med vilken den är komponerad med hänsyn till omgivningen, har dock den akademiska konstläran icke några principuttalanden.

En enda man är det, som verkligen kan sägas hava förkroppsligat den åskådning, om vilken här talats, Poussin, ur vilkens verk den också rent av abstraherats. Men hos honom var denna åskådning icke kodex, system, bokstav, utan ande, kött och blod. Den siste av renässansens stora artister, med en världsunder-

gångs svårmod i sin själ, sökte han, med allt vad vilja, lärdom, filosofisk eftertanke och medveten strävan kunde åstadkomma, fånga hela utvecklingens resultat. Så lyckades han också skapa en värld av ett storartat, tungsint allvar, heroisk, fast tillkommen under solnedgångens tecken. Ty i konsten är allt möjligt, även att i sig själva farliga, ja falska principer i en stor själ kunna åstadkomma märkliga och mäktiga verk.

Carl von Linné

Stenbrohult

Klockan ett på natten mellan söndagen den tolfte och måndagen den trettonde maj (den 22–23 nya stilen) år 1707 lade den äldsta av de kloka hustrur från grannbygden, som biträtt fru Christina Brodersonia vid hennes livsfarliga barnsbörd, en förstfödd son i armarna på hennes man, komminister Nils Linnæus. Högtidligt böjde den unge prästen sitt huvud mot pilten, log mot de bruna ögonen, i vilka han igenkände sina egna, och lade åter försiktigt ner barnet i nattstugans stora inbyggda säng bredvid den bleka, brutna modern. I eldskenet från spiseln pysslade kvinnorna med badvatten och linne, ivrigt och under många försiktighetsmått. De lade en blank vit silverdaler i badbaljans lögde för att barnet skulle bliva rikt, de knöto ett psalmboksblad i dess lindor för att skydda det mot trolleri och onda tydor och smusslade ett stycke stål ner i vaggan till hägn mot bortbytning. De hade många ordningar, hjälpande mot sjukdom och lyten. Den unge prästmannen skakade på huvudet åt vidskepelsen, men också han visste, att det var en farans tid för ett litet barn mellan den naturliga och andliga födelsen, innan det genom dopet erhållit del av frälsningsverket och änglarnas beskydd. Själv gick han in i sätesstugan för att i almanackan märka sonens födelsestund och iakttaga dess tecken. Med vårblåsten, som susande drog fram över torvtaket, föll ett stritt regn. Lövsprickningen var nästan över, björkarna och lönnarna stodo med gröna fladdrande blad, buskar och gräs grönskade kring Råshult. I backsluttningens skogsdunge nedanför kaplansbostället utropade göken redan sommaren. Nils Linnæus erinrade sig den nyss tilländalupna söndagens högmässotext, över vilken hans hustrus gamle fader predikat i Stenbrohults kyrka. Det hette där i det högtidliga kapitlet, sextonde Johannes: »När kvinnan skall föda barn, är hon bedröfvad, ty hennes stund är

kommen, men när hon födt barnet, kommer hon icke mer ihåg sin nöd, ty hon gläds att en människa är född till världen.« Så hade också Nils Linnæus' kvinna nyss med en knäckt röst sagt sig genom sonen vara ersatt för all sin pina, och att dagens predikotext innehållit just dessa ord, förekom den unge fadern som ett varsel av hög betydelsefullhet. Han slog eld och antecknade vid den i natten fläktande ljuslågan sonens födelsetimma. Tecknen voro: månen stod i vattumannens tecken, solen hade på söndagen trätt in i Tvillingarnas tecken; där stod också Saturn.

Sex dagar räckte för det nyfödda barnet vådans och osäkerhetens tid, då trollen, näcken och vättarna när som helst kunde skada och röva det, om det icke noga värnades med eld, stål och Guds ord. Men den sjunde, söndagen den nittonde, skedde dopet. Då kommo faddrarna på morgonen för att i högtidligt tåg hämta barnet till kyrkan. Det var herr Sigfrid Londerberg och Nils Linnæus' fränka hustru Lisken Lindelia, gudmoder och bärgumma, Maria Brodersonia, moderns femtonåriga syster, och för övrigt fem bönder och fyra hustrur av socknens bästa folk. De kommo i Värends praktfulla helgdagskläder: männen i röda livstycken eller svarta vadmalströjor med bruna kanter, vita skjortor, vilkas breda stickade kragar lyste över skuldrorna, och livbälten med kupiga mässingsspännen, kvinnorna i Bländas stolta svenska amasondräkt av röd klädeskolt och vit nattkappa, en röd lista hängande till fälttecken från gördeln och därtill allt silvergarnityr: kraglänkar, kedjor och bröstmaljor. Det glänste och glödde av smycken och färgrikt tyg i komministergårdens torftiga, av de små fönstren sparsamt upplysta stugor. Tärd och blek klädde fru Christina med matta, avmagrade händer barnet i kristningsmössan och den vita kristningsdräkten och lämnade det till gudmodern, i det hon i dennas öra, så lågmält hon förmådde, viskade det namn gossen skulle bära. Ty det är farligt nämna odöpt barns namn. Noga fullgörande de många föreskrifterna – ty på bärkvinnans väsen och omsorg

hänger mycket av barnets framtida öde och lynne – lyfte gudmodern pilten i sin famn och satte sig i spetsen för tåget till kyrkan. När de trädde ut på skogsvägen, sken sommaren i den klara söndagsmorgonen över ängarna och lundarna kring den glimmande Möckelns låga, alkransade stränder, där i söder den skånska bokskogen alldeles nylövad brann med en grön eld.

Inne i Stenbrohults kyrka började gudstjänsten, och mitt i densamma, när episteln lästs, men före evangeliet, vattenöstes och döptes gossen av dopfadern, hans egen morfader, kyrkoherden Samuel Brodersonius. Den saktmodige gråhårsmannen gjorde korstecknet över ansikte och bröst på det av naturen orena och under fördömelsen stadda barnet och intog det i församlingen med namnet Carl efter konungen och efter Nils Linnæus' morbroder, den lärde prästen Carl Tiliander i Lekaryd, som var död sedan flera år. Ty i en släkt bör ej två levande bära samma namn – då dör eller vantrives den ena. Den namnlöse erhöll namnet Carl Linnæus.

*

Stenbrohults socken utgör själva sänkningen av det småländska höglandet mot Skåne. Dess nordligaste del gränsar till Agunnaryds karga högtrakt av marig barrskog, ljunghed och ödslig myrmark, dess sydligaste sticker på andra sidan Möckeln en bit in i Skåne. Så bildar Stenbrohults socken övergången mellan den svenska fattigdomens och den svenska rikedomens Sverige, och dess natur företer växling, blandning av båda. I norr det genuinaste av allt svenskt, barrhöjd och hage i enslig, hög luft, det Sverige, vilkets frukt är rönndruvan, där de småväxta äppelträden kring de torftiga grå bondstugorna lämna vildapelns sura armod, det Sverige, som vars blomma i den yppersta av alla svenska naturskildringar satts vildtörnet med sin svaga, men hemlighetsfullt fina doft, sitt kyska och vilda behag – i söder Skånes bokskog med sin »ljungfördrifvande skugga«, boksko-

gen med sin germanska, men osvenska romantik och med en ängsvegetation, så sydländskt rik, att vårtiden där påskliljan anträffas vild. Den stenbundna marken röjer utlöparvägen från Smålands bergiga inlandsåsar, och de små oregelbundna åkerstyckena, omgivna av ängsmark, tala den strävsamma mödans och det i anletets svett vunna brödets allvarliga språk. Men där landskapet gör den sista sänkningen mot Möckelns vattenyta, blir nejden mjukare och frodigare med blomrika fält, på vilka växa grupper av lummiga lövträd, och just i denna del av socknen är det Linné fötts och fått barndomshem. Södra Råshult, där han föddes, ligger längre upp i landet, på en skogig backsluttning, Stenbrohult, som han hela livet kallade sitt ljuva »Natale« och tänkte på som fästepunkten vid jorden och tillvaron, nere vid själva Möckeln, där den stora sjön med sina många öar – bygdesägnen räknar 365 – bildar en bukt, innesluten av Taxås' framskjutande bergsklint och Möckelsnäs' från andra sidan mötande lantunga. Fästelikt låg här på en avsats över Möckeln Stenbrohults, efter 1611 års danska skövling, av sten och trä återuppbyggda kyrka och längre ner prästgården med sina stugor och lador, allt omgivet av öppet och odlat land, med fri blick över frodiga åkrar och fält, den breda sjöytan och de låga, gröna stränderna.

Om ej en växt, helt vuxen ur socknens mark, stammade Linnés släkt dock från bygden. På gränsen mellan Stenbrohults och Vittaryds socknar stod ännu den urgamla, trekluvna jättelind, som var släktens vårdträd, boningen för dess skyddsande. De gamla bondefamiljerna ägde sådana träd, som för de enskilda motsvarade, vad de heliga offerlundarna voro för bygdelagets eller byns gemensamma kultliv. Ygdrasil har kallats hela människohemmets vårdträd, och uråldrig heden tradition lät, trots katolicism och reformation, dryckesoffer av mjölk och öl gjutas över rötterna på resliga askar och lindar. Efter linden på sockengränsen togo Linnæiska släktens medlemmar namn, när

de trädde ur bonderäckans halvt kollektiva hop och fingo de bildades medvetna individualitet, när den i svensk odling vanliga och betydelsefulla övergången från allmogeledet till prästlängden försiggick. Så hade sannolikt de båda bröderna Lindelius gjort, som blevo lektorer och kyrkoherdar i Småland, så gjorde säkert bröderna Tiliander, också kyrkoherdar i Småland, samt Linnés egen fader, Nils Ingemarsson Linnæus, när han lämnade rusthållarstugans hem för att läsa till präst. På manssidan nådde Linné så strax upp till bondestammen, på spinnsidan hade redan funnits flera släktled av läskarlar och teologer. Morfar, morfars far och dennes svärfar hade alla tre suttit som kyrkoherdar i Stenbrohult. Med många, djupt gående rottrådar var sålunda Linné fästad i sin småländska hembygds jord, han är äkta svensk, och hans snille, som mycket av Sveriges yppersta, förädlad frukt från svensk allmogegren.

Nils Linnæus, hans fader, hade »vid pingsttiden på sitt sjätte år« begynt läsa i svensk bok och på sitt sjunde i latinsk. Ur dennes egen korta och styva levnadsteckning skymtar den fattige bondedjäknens och teologens enkla livshistoria – lång, hård strid för examina och prästbildningen, under stryk och umbärande vid nådebröd eller genom preceptorat och konditionerande surt förvärvad nödtorft, sedan prästgällens lugna existens och genom giftermål underlättade befordring. Så brukade de fattiga svenska teologerna tjäna för Rakel, blott alltför ofta finnande henne i skepnad av en uråldrig prästänka med ty åtföljande pastorat. Nils Linnæus, vilken med en seg smålännings tålighet bestått tretton års skolgång i Växjö och fyra års konditionerande som teologie studiosus, hade bättre tur. När han äntligen 1705 blev komminister i Stenbrohult, äktade han sin förman kyrkoherdens dotter, och hon var vacker och sjutton år. I själva verket förete makarnas bilder, sådana vi äga dem av någon vandrande konterfejares enkla hand, ett par motsatser. Nils Linnæus har en bondes livfulla, men grova drag, med det stora

håret under kalotten och det yviga skägget över prästkragarna. Han pekar på bibeln och dödskallen, de oundvikliga prästsymbolerna, men de bruna ögonen se klipskt och livfullt ut i världen. Gent emot mannen förefaller den unga frun som en aristokrat med rena, regelbundna drag och i sin praktfulla värendska högtidsdräkt, brudkrona på huvudet, silverbälte kring midjan och en blomma i högra handen.

Södra Råshults komministerboställe, där Linné föddes, hade då liksom nu närmast en oansenlig bondgårds utseende och inredning, där det låg uppe på en skogsbacke, omslutet av löv- och fruktträd. Ett par släta hus med torvtak, enkla, av små lågt sittande fönster svagt upplysta rum, några anspråkslösa stallar och lador kring en brunn med gammal lång vattenvinda av trä, det hela givande fullgod grund till det motto, Linné gärna satte över sitt levnadslopp: potest e casa vir magnus exire. Dock här dröjde föräldrarna blott till början av 1709, då Nils Linnæus, genom en apostolisk arvsföljd, efter sin svärfader erhöll det länge i Brodersoniska familjen ärftliga pastoratet. Stenbrohult med kyrka och prästgård tedde sig större och förnämligare, helst sedan Nils Linnæus blivit dess ledare. Han var mycket »sorgfällig om Guds hus«, men tydligen icke heller vårdslös om sitt eget, from man, men med smålänningens sunda sinne också för denna världens goda. Kyrkan blev förvandlad genom hans nit. Taket spändes och rödfärgades, orgeln och sakristian fullbordades, och man anskaffade med hjälp av traktens uppsatta och adliga män ljuskrona och altartavla. Men prästgården blev icke mindre förvandlad, och här bidrog han med egna medel till förkovringen. En klassisk skildring i Samuel Ödmanns beskrivning av det Wieselska prosthemmet i det närbelägna Wislanda låter oss lära känna dess prägel. Tyen anteckning styrker, att Stenbrohults prästgård hade snarlikt utseende.

»Byggnaden var«, skriver Ödmann, »uppförd på 1650-talet af den tidens timmer; står ännu och är förmodligen, näst den

lada i hvilken Gustaf Vasa tröskat, det äldsta trähus i Sverige. Den bestod af två stora stugor, af hvilka den ena hade fem kamrar. Gästsalen, som hade små fönster på tre sidor, var rymlig och ljus, med bjelklag inuti och bar ofvanpå sig ett stort loft med sparrtak. Främst i salen emellan fenstren hängde en spegel, minst sex qvarter i fyrkant. Glaset var icke större än ett octavblad och satt djupt i fonden af en stor utgående ram. Detta glas smickrade icke åskådaren. En blond såg sig der brunett och en brunett fann sig svartbrun. Det vittnade, att folieringskonsten låg i sin linda, då det förfärdigades. Men ramen hade på sin tid varit ett konstverk.

– – –

En alldeles ofantlig träkista, stor som en skälig spannmålslår, intog i salen ett ansenligt rum. Den var ett slags skafferi och innefattade hvarjehanda för bordet brukeliga nödtorfter. Man såg der stora honungskrukor, burkar med insyltade och inlagda frukter; lingon och hjortron, kokade med honung; vattenlingon utan sött, som nyttjades till stek med sitt vatten; gurkor inlagda med kirsbärslöf; päron med senap; rödbetor med mycket kummin; portulakstjelkar med ättika o.s.v., hvilket allt utgjorde fordna prästhusens högtidliga undfägnader. Allt var der till hands, att från kistan sättas på bordet, och serverades på talrikar af glas. I denna kista förvarades ock uti särskilda lådor forntidens läckerheter till damers undfägnad: gorå, tunrå, dels platta, dels hoprullade såsom cigarer, äggskålar kupiga såsom thefat, med mera dylikt, som i alla välbeställda prästhus borde finnas i förråd och ofta förvarades hela år, från ena brölloppet eller barnsölet till det andra. Denna kista ansågs icke vara en vanprydnad för en gästsal, ehuru af gröfsta bondarbete.

– – –

Det andra stora rummet i Sätesbyggningen förde det modesta namnet af hvardagsstuga. Der spisade Probsten med sina barn och tjenstefolket, dock vid särskilda bord. Man läste gemensamt till och från bords, och tillfälle gafs dervid att öfver tjenstefolkets seder hafva nödig uppsigt. Förnämsta husgerådet var ett stort ovalt bord, öfverdraget med en passande oxhud, i kanten fästad med messingständrickor, som tillika fasthöllo en röd bordkappa rundt omkring ovalen. Denna duk var outslitelig. På tjenstefolkets bord voro långa diskbräder i stället för talrikar. Dessa bräder upphängdes, tillika med bordet, på en spik.

I samma rum lågo Probstens döttrar och husets pigor, så att öfver dessas nattseder icke saknades uppsyn. Der förrättades ock husets arbeten, så att rummet om vintern var garneradt med spinnråckar och om sommaren med väfstolar.«

Om livet i prästgården lämnar följande skildring en föreställning.

»Husets göromål hade en oafbruten gång, såsom drifna af ett vattenverk. Hvar och en hade sin befattning och hvarje befattning sin tid. Kl. 4 på morgonen ringde en väckare första revellions. Kort derpå gaf Probstens klocksträng den andra, och inom 10 minuter var allt i rörelse. Frukosten, föregående afton afmätt för hvarje person i huset, utdelades, drängarne hördes strax på logen och sju spinnråckar surrade omkring en stor spiseld, som af yngsta pigan borde underhållas med tjärstickor, dem drängarne varje afton tillredde och inburo. För att icke öfverraskas af sömnen vid spinnråckarnes söfvande sorl, söngos morgonpsalmer; men så snart adventstiden ingick, förvandlades desse till Julpsalmer, som fortsattes hela dagen jemte arbetet. Alla söngos ur minnet och upprepades immerfort. Efter slutad aftonmåltid förrättades gemensam bön; huset var strax i ro, och all eld släckt. I öfrigt fanns allt, äfven det minsta, på sitt ställe; hvarje nyckel på sin spik, och man kunde i mörkret finna det man sökte, utan misstag om platsen.

Ordning, arbetsamhet och stillhet voro från förra tider här så rotfästade, att allt utgjorde ett urverk utan lod. Dock hade detta hus sina vissa nöjen, som bibehöllo ålderns stämpel och förtjena sin beskrifning. Julen var det förnämsta.«

Som en vagn på två rullande hjul skred så tiden fram. Det ena hjulet var fest året, helgens och högtidernas, andaktens och lekens, de bibliska ordens och de gamla brukens, det andra bondepraktikans, månadsarbetenas, hälsans och sjukdomens, de goda och onda bemärkelsedagarnas. Båda hjulen hade ekrar från de vidast skilda tidrymder och luftstreck, från hedendom och kristendom, urnordisk hembygd och fjärran orient, från vidskepelse och vetenskap. Fest året begynte första söndagen i advent. »Fröjda dig, du Christi brud«, ljöd det hemlighetsfullt från ur dvala vaknande sibyllor och profeter. Hoppet om frälsarens tillkommelse sken som en lykta genom decembermörkret och lät människorna hitta vägen till jul. Tyjulen var det väldiga midvintersbålet, till vilket alla tiders och platsers tradition och tro givit bränslet. Julenatten var icke blott den bibliska idyllens, med guldstjärnan glänsande över krubban i Betlehem, tills klangen av »en jungfru födde ett barn i dag« fyllde vinternatten, men också den urgamla skräckens och dödens, då Oden i stormen red på sin svarta, silverskodda häst, då allt trolltyg var löst och lurade i skogarna, då spökena tvagde sig med badstugans för dem enkom lämnade lav och lögde och de döda i kyrkorna vid vita ljus höllo sin ljudlösa dödsmässa. Som två silkestrådar i en och samma frans tvinnades i julen hedet och kristet samman. Hemmet levde med hela skilda släktleds drömliv, som förvandlade allt i bruk och vanor till bild och tecken. Julfesten omslöt fullständigt tillvaron med mat och dryck, lek och allvar, livshopp och dödsångest. En underbar saga, på vilken man icke önskar komma till slutet, diktad dag för dag vidare över nyår och tre konungars lekfest till Knutsdagens motvilligt satta punkt. Redan i ett gammalt välkänt barnrim räckte jul

och påska varandra handen i högtidernas ringdans, och genom den eljest efter reformationen allt mer förbleknande fastlagen kändes påskens närmande. Fastlagssöndagen begynte Kristi pinohistoria predikas. Efter palmsöndagen föll syndabetraktelsens stillhet över landet. Musik tystnade, buller och bång förbjöds. Med dymmelveckan, den stilla veckan, gick den nya högtidsperioden in. Vi se den företedda dubbelheten av hedet och kristet, av naturkult och bibel med offrets mysterium som föreningslänk. Minnen av dagjämningens offer, av vårbrytningens smärta vid frigörelsen, oro inför alla jäsande och lösta krafter förenade sig med passionens lidelse- och frälsningsdrama. Dymmelveckan var den farligaste av årets veckor. Då redo trollpackorna på kvastar och spadar till Blåkulla, skrapande metallen av kyrkklockorna till sin svartkonst. Med kors, som i Egypti land, tecknades dörrarna; åker och stall måste hägnas med stål. Ve den, som gick uppe och ut i natten eller blott efter solnedgång lät röken stiga ur skorsten. På skärtorsdagens natt hade satan ett årsgille i Häckelfjäll. Men med långfredagen tog den kristna lidelsehistorien helt makten över sinnena och försänkte dem under fasta och självtukt i ruelsens allvar. Därmed var också festdramats spännpunkt över. På påskafton sjöngs »Nu är kommen vår påskefröjd«, och i glädje över Kristi uppståndelse dansade själva solen påskedagsmorgon. Den kyrkliga årsfesten kom senare, den fredliga, ljusa pingsten, en förklaringens och förnyelsens högtid, då en helig anda göts över jord och hjärtan, och kyrkorna höljdes med löv och liljor, så som det diktats av den yppersta av Stenbrohults stiftsherrar, Tegnér, i »Nattvardsbarnen«, om ock själva konfirmationsakten tillhör senare tid. Midsommar däremot, den sista av de stora högtiderna, julens motpol, hade religionen knappast kunnat döpa och omkläda. Den förblev en blomningens och sommarens fest, i vilken allt talade om elementariskt ursprung, eldarna, som tändes i lundar och på gärden, midsommarstångens stora gröna spira och all-

tings helgande med jordens frivilliga gåvor av gräs och lövkvistar: människans och boskapens boningar såväl som hennes händers verk på åkrarna.

Parallellt med detta högtidsår gick för lantmannen emellertid ett annat, meteorologiskt och astronomiskt, bondepraktikans, för vilken molnen var en stor teckenbok, i vilken man av stjärnbildernas vandring på himmeln, månens kretslopp mellan ny och nedan, luftens väder och nattens dagg kunde lära känna världens inre fördolda liv och det hemlighetsfulla sambandet mellan processerna under naturens skal och inom de levande varelsernas kroppar. Den spådde väderlek och årsväxt, gav märken för allt betydelsefullt i tillvaron, såning, plöjning och bärgning, de rätta ögonblicken att fälla träd och köra hem timmer, att slakta och röka kött, att sköta kreatur och fiskedon, att slå åder och ingå äktenskap. Allt rörande stuga, ägor, kost, klädnad, handel och vandel, välbefinnande och sjukdom fanns här förtecknat i denna tideräkning, vilande – som varje profetisk insikt i det fördolda och framtida – på »den helige andes uppenbarelse«, men också på erfarenhet av »naturliga Stiernkikare och andra gamla förståndiga män«. Det vill säga: astrologi, skrock, bygdesägen samt den släktets tidlösa erfarenhet, som ständigt upprepas och förnyas. För denna tideräkning gällde det att juleafton efterse, från vilket håll vädret blåste, att noga iakttaga om juldagsmorgonen uppgick solklar, snötöcknig eller med rött sken över fästet för att få veta om året, som stundade, skulle varda gott eller tyngt av pest och örlog. De tolv juldagarna bestämde de kommande månadernas art och väsen, och denna tideräkning hade sina egna betydelsefulla dagar utan samband med fest- och kyrkoåret.

S:t Clemens will oss winteren gifwa,
S:t Päder will oss wåren indrifwa,
Sommar förer S:t Urban
Men hösten S:t Simphorian

heter det för att inprägla, när »solen vände i stenbocken« och vintern började, och vid vilka tider och konstellationer den »ljufliga våren«, sommaren och »den kiärkomna hösten« taga sin begynnelse. Många andra dagar hade också högsta vikt och väsentlighet: S:t Paulus den 25 januari, då solen lyste för god äring, den nyckfulla Perpetua den 2 mars, Vårfrudagen i fastlagen, vilkens frostnatt bådar ytterligare fyrtio och vilkens sol lovar mer snö efter än förut, Tiburts dag, den första sommardagen med det därpå följande »kråknedanet«, då all växtlighet står stilla, korsveckan vid ingången av maj, den trolösa veckan med sitt regnande, och tallösa andra, för många att nämna. Vid dem alla knötos läror och minnesord, rön och regler om folk och fä, och dessa märkesdagar gjorde arbetsmånadernas enformighet fylld av spänning, retelse och betydelsefullhet. Tiden själv spann odlarens tillvaro med alla dess skiften och företeelser, själva pulseringen i jordens och människokroppens liv, i ett magiskt, mellan stjärnor och planeter gående, världsnät. Över året kunde som rubrik sättas den titel, som redan gavs den äldsta av diktningar över jordens och jordarbetets allvarliga och sträva poesi: verk och dagar.

Till detta provinsiellt utpräglade liv i en avlägsen bygd av gammaldags svensk odling var det Nils Linnæus' son föddes. Dess art av luthersk prästgård och småländskt lantmannahem gav atmosfären, i vilken han växte upp och som från början bestämde hans själsliv. Prästhärstamningen och uppväxten i ett svenskt prästhem märkes alltid hos Linné som en biblisk grundton i hans väsen, en skälvande religiös världsuppfattning. Det, som kan kallas lutheranismens kärna, det personligt kända och fasthållna barnaförhållandet till Gud, fyllde hans bröst från ungdomsåren och blev småningom en med själva hans organism hopvuxen tro på det egna kallet. Sällan har en forskare utanför religionslärarnas, sektbildarnas och de rena mystikernas krets haft en så levande känsla av att vara ett Herrans red-

skap, utvalt för hans ändamål och lett av hans hand, »separat beskyddat«, som Ibsen en gång med sin bittra och djupa ironi kallat det. Så blev Linné den siste av de stora teologiska naturbetraktarna och säkert den naivaste och frommaste sedan medeltiden. Men ännu mer än tänkesättet röjer uttryckssättet själens medfödda disposition och barndomsintryckens makt. Bibelspråket är Linnés naturliga tungomål, som han använder såväl i det förtroliga brevet som i sina utförda skrifter. Blott han känner sig gripen, hänförd eller svårmodig, får stilen genast psalmistens eller profetens tonfall.

Men bondeättlingen, lantbarnet framträder icke mindre i Linnés människa och verk. I hela århundradet, ja, sannolikt i hela svenska litteraturen finns ingen skriftställare, som iakttagit och meddelat så otroligt mycket om svenskt bygdeliv från alla landsändar och med sådan sakkännedom och åskådlighet talat om dess naturbeskaffenhet, hushållning, existensförhållanden och seder. Jordbrukets och kreatursskötselns egendomligheter i norr och söder, de skilda landskapens verktyg och redskap, sockenskrock och sedvänjor, intet har han förgätit, allt tycks han hava känt från barndomen, sett och varit med om. Denna kärleksfulla vördnad för verkligheten, detta outsläckliga intresse för allt konkret i tillvaron är icke ensamt lantbarnets privilegium utan snarare en geniets företrädesrätt i allmänhet, och vi återfinna den med den högsta grad av universalitet hos stads- och borgarbarnet Goethe. All historisk och individuell kultur faller så gott som utanför Linnés intressesfär, så mycket lidelsefullare och mer hänfört omfattar han allt i naturen och lantlivets kollektiva odling. Som barn har han säkert gått bakom plogen, varit hemma i stall och mjölkkammare, sett kvinnorna varpa till väv under gamla ord och signerier, i brygghuset hört karlarna med dryckesropet »hej lustigt« lägga den av hemvuxen humle beredda jästen i den forsande vörten och iakttagit alla de handgrepp, med vilka de många brödsorterna av råg, korn

och havre – när icke nödbröd av råghalm eller bark måste tillgripas – bakades och gräddades. Ty om detta och allt dylikt har Linné sedan skrivit och talat upprepade gånger med den förtroligaste kännedom och allvar – som t. ex. över nödbröd – hela små traktater. Men jordbrukets konst, lantarbetenas teknik, husfliten och slöjden, dräkterna och bruken, de voro för honom mer än kuriositeter och nyttigheter, de företrädde en särskild kultur, anonym som mycket av släktets dyrbaraste gåvor, men viktig och vördnadsvärd genom ålder, arv och allmännelig betydelse. Den man, som just genom en skildring av Linnés egen hembygd hos oss klassiskt tecknat en dylik torvans och folkets kultur, Hyltén-Cavallius, kallar också Linné vår förste etnograf. Han var det systematiskt i en tid, då studiet än ej begynt (buntar av strödda etnografiska anteckningar ligga bland hans handskrifter i London), och förvånande framsynt tecknar han en på hans tid ännu ofödd, men blivande vetenskaps – folklorens – program. I »Öländska och Gothländska resan« heter det: »Emellertid är märkvärdigt med desse och flere vidskepelser, huru de blifvit bibehållne af nationen ifrån urminnes tider och hedenhögs. En del får man igen hos poëter straxt efter eller före Christi tid; en del äro lämningar ifrån hedendomen i Sverige, en del ifrån påfviska tiden; en del äro med konst upptäckte, att förekomma något annat. Jag håller före att det skulle vara ett artigt argument, om någon af vidskepelse ville göra en ansenlig samling och visa hvarifrån hvar och en först kommit.« Allt det skrock, Linné här tänkte på, hade han själv levat sig in i som barn. Om det i kyrkoherdens bokkammare var bibelkrönikor och parabler, som främst berättades, talades det överallt annorstädes, vid väv och spinnrock, i stall, kök och fähus, om näcken, hur han, den trolske förvandlingsmästaren, lockar ute vid Möckelns strand i gestalt av vita lamm eller röd ko, och hur havsfrun därute i vattenbrynet tvättar sin byk, hur skogsnuvan, fager framtill, men baktill ihålig som ett tråg i

skogsgömslet förför och föröder vandraren, som följer henne, hur vättarna i natten dansa kring gröna bloss på tuvorna. Eller det berättades de i denna bältespännartrakt och krigiska gränstrakt gängse historiska sägnerna om kung Alle på Alletorp och hur Blända, Värends Judith och Penthesilea, med sina bondkvinnor befriade bygden från de danska härjarna under Taxe och Höd. Blott ett par stenkast från prästgården låg Taxnäs, där ett fallande klippblock dödade Taxe, då han sov av sig ruset av det tunga småländska ölet. Alla höjder och fält voro minnesrika, ända upp till ljungheden mellan Alvesta och Gottåsa, där Bråvalla stora sagoslag en gång stått.

Allt detta har Linné ihågkommit, skrivit om i sina reseskildringar, talat om till och med i högtidliga orationer från rektorskatedern i Uppsala och inför hovet. Medan språk och tänkesätt eljest i Sverige med upplysningstidens allt mer växande inflytande blevo internationellt glatta, förnuftstorra och abstrakta, bevarar Linné bygdens fantastik, dess dialektala must och ursprunglighet. Säkert hade han som ung – fast så tidiga uppteckningar sannolikt ej finnas – också med klappande hjärta hört någon av de typiska Värendssagorna om smålandspojken, som drog ut i världen och genom sin tro och oförskräckthet vann trollens dyrgripar, prinsessan och halva konungariket. Hos honom själv fanns i ungdomen något av samme tilltagsne, klarögde bondgosse med segerhuva. Djärvt drog han ut i världen, i tillit till sig själv, och vann dyrgriparna, äran och härligheten. Men sitt upphov glömde han aldrig, och i svårmodets stunder, inför den store andlige arbetarens nödtvungna överansträngning och självförtäring, kunde han längta tillbaka till bondestammen och obemärkthetens liv i »ett landtligt obscurum«. Den rastlösa tankens verktyg, pennan, så fjäderlätt den vägde, slet mer sin man än spade, yxa eller lie. Från bokkammarens och tankemödans ålderdom längtade han till förfädernas jämna, naturen närstående existens mellan bibel och bondepraktika.

Allting i Linnés lynne och begåvning växer fram ur jorden och släkten organiskt och logiskt – hans botaniska genialitet är snillets storartade tillgodogörande och förökning av ett arv. Kärleken till naturen och särskilt växtvärlden hade länge funnits i familjen. Nils Linnæus' morbroder och gynnare, Sven Tiliander, hade som huspredikant hos svenske generalguvernören över Bremen och Verden studerat tysk hortikultur och hemkommen till Småland vid sin prästgård i Pjetteryd anlagt en märkvärdig trädgård, till vilken tyska odlare skickade förut i Sverige ej planterade växter. Hos honom hade Nils Linnæus bott under sina första år vid boken och här fattats av en lidelse för blommor och trädgårdsskötsel, som oförsvagad skulle räcka genom hela hans liv. I Växjö och Lund fortsatte han att idka botaniska studier, så gott sig göra lät i en tid, då någon ordnad naturvetenskaplig undervisning knappast förekom varken i skola eller universitet. Han skaffade sig ett »herbarium vivum« av ett femtiotal växter – något då ovanligt – och det första han företog som komminister i Råshult var att anlägga en vacker trädgård. Han meddelade sin unga hustru, som »förut knappt sett någon enda trädgård«, sin blomsterkärlek, och den tycks sedan hava blivit ett poetiskt band mellan makarna. Samuel Linnæus, deras yngre son, berättar, att den hösten, modern burit Carl under sitt hjärta, förde henne fadern ofta omkring i trädgården, gav henne årstidens blommor och »gjorde henne längtande« efter våren och dess blomsterskörd, ett drag skapat för legenden. Den unge Almqvist nämner också i »Amorina« denna »prædestinatio florifera«. Med blommor pryddes den nyföddes vagga, blommor blevo hans leksaker, och »när gossen var olåtlig och på intet annat sätt blidkas kunde, tystnade han, så snart man gaf honom en blomma i handen«. I Stenbrohult återupptog Nils Linnæus i ännu större utsträckning sin blomsterodling, så att den blev den största och märkvärdigaste i Småland. I den erhöll sonen sitt eget kvarter, »med ett stånd af

allt i trädgården«. Av utländska örter funnos här gott ett par hundra – vintern 1732 förtecknade Linné dem under titeln »Adonis Stenbrohultensis« – fruktträd, köks- och prydnadsväxter.

I denna trädgård lärde fadern sin son det han själv visste i sin älsklingsvetenskap, därvid läggande särskild vikt på örtnamnen. Namnets nästan mystiska betydelse, en folklig och religiös idé, fortlevde alltsedan också med nästan mystisk makt hos den store naturforskaren. De latinska namnen voro alltid för honom vetenskapens begynnelse, de svenska av en sagolik tjusning, som ständigt lät honom med folkvisosamlarens intresse upptecknа alla trakters svenska örtnamn. Stenbrohults trädgård »inflammerade med modersmjölken hans håg med en outsläcklig kärlek till örter«. Logiskt, som när yrkesmålarens son i verkstaden växer upp till artist, blev här trädgårdsmästarens son botanicus. Ett fantasifullt barn glömmer sällan barndomshemmets minnen och behag, om också livet sedan skänker större rikedom. Även sedan Linné vandrat i Leydens och Oxfords stora anläggningar och i Uppsala fått sitt eget berömda blomsterrike, hängde han kärleksfullt fast vid täpporna i Stenbrohult. När han sista gången kom åter dit och gick över den av elden förstörda trädgården, sade han vemodigt: »Här låg fordom Troja.«

Men utanför prästgårdsträdgården växte med ovanlig yppighet den vilda svenska floran, en obegränsad värld för upptäckter. Hur kärleksfullt gossens samliv med varje handsbredd av denna jord varit, det lära oss, bättre än allt annat, de talrika och minutiösa artbestämningarna från hembygden i alla hans botaniska arbeten. Så uppräknar han i sin »Öländska och Gothländska resa« de rara örter, som växte i sjön Möckeln ej långt från landet, »Ilagräset, som stod i fåhushohlan; Hydrocotyle vid södra hage; Rodiola vid Stigit; Scheuchzeria vid Maen; Elatine vid stränderna; Jungermannia hypophyllum vid kvarnbäcken med stamina nog tydelige denna tiden, aldrig tillförne

af någon märkte«. Och en annan gång uppehåller han sig särskilt vid det sällsynta Braxengräset, Isoëtes, »som är en af de raraste europeiska växter, som förnöjt de starkaste botanister i England«. Linnés växttopografi omfattar stora delar av Sverige, men i Stenbrohults socken går den steg för steg över området, vittnande om års förtjusta kringdrivande och iakttagande.

Linnés barndom inföll under en tragisk tid av svensk historia – den olyckliga sluthälften av Karl XII:s Alexandersaga och sammanstörtandet av den svenska storhetstiden. Om också socknen, numera ej längre gränstrakt, icke led av krigsplågan i den grad som i gamla dagar under Dackefejden och snapphanetågen, märktes dock olyckorna väl genom pålagor, dyr tid och talrika dödsbud från långt från hemmen stupade sockenbor. Dock i prästgården synes livet hava gått sin jämna gång med husliga omsorger, bekymmer och fröjder, medan familjen tillväxte. För gossen var kriget en torr sägen ur fjärran, verkligheten hemmets och årstidernas liv, och med naturens oberörda, självtillräckliga, regelbundna och eviga existens, icke med den nyckfulla och laglösa människohistorien, var det hans själ sedermera alltjämt ville gå i takt. Sju år brukade i gamla levnadsregler barndomen räknas. I enlighet därmed började Linnés undervisning 1714, och hösten detta år måste han lämna Stenbrohult och med sin informator fara till Växjö. Men under hela sin skol- och gymnasietid i stiftsstaden torde han vanligtvis hava tillbragt ferierna hemma, och detsamma gjorde han som ung student somrarna 1727 och 1728. Men efter den tiden drog honom levnadsbanan långt från hemmet, vilket han sedermera blott återsåg såsom – det är hans egna ord – »en förbiflygande vildgås eller sträckfågel«. Än kom bror Carl som en kär, långväga gäst och julade i familjeringen, som 1731 och 1732 efter lapska resan, än på korta besök under sina resor, vilkas planer gärna lades över det gamla hemmet. Men familjetraditionen kunde han icke längre följa på samma vis som förr. För-

ändrade och åldrade fann han vid besöken föräldrarna, och de stora händelserna på Stenbrohult timade utan honom. Den dagen hans »käresta och fromma« moder avled, gick han ovetande därom, men i sällsamt djup melankoli i Uppsala. Uttröttad av svåra barnsängar och omsorger avled hon i juni 1733 och lämnade i prästgården sin man »som en högst bedröfvad och ensam fågel på taket«. Fadern fick glädjen uppleva, hur sonen blev världsberömd, och hur det frö, han själv av sin egen naturkärlek nedlagt i dennes bröst, växt upp till ett mäktigt träd. Men även vid faderns sista långa sjukdom var Linné frånvarande. På sjukbädden sade Nils Linnæus icke ett ord om trädgården, sedan han den sista hälsodagen i den gjort en sista vandring. Kanske tyckte han sig, för att vara en ordets tjänare, hava skänkt den för mycket av sitt hjärta och ville nu ägna det odelat åt beredelsen. När han tog farväl av sina barn, lämnades äldste sonens plats tom vid sängen, och det första och sista den gamle sade efter välsignelserna till de närvarande var: Carl är borta. Nils Linnæus avled Kristi himmelsfärdsdag 1748. Ungefär ett år därefter besökte Linné för sista gången Stenbrohult. Då var allt där förändrat, nytt hus rest, sedan en eldsvåda 1746 förstört det gamla barndomshemmet och en stor del av trädgården, och båda föräldrarna lågo i jorden. Vemodigt gick han de gamla vägarna och tog den 6 augusti 1749 ett sista farväl. »Blomstren, mina ungdoms leksyskon vid Stenbrohult jämte Mökelns stränder, böd jag nu fara väl«, skriver han och uppräknar åter de sällsynta örterna och deras från barndomen kända bostäder: den lilla Cornus herbacea, som »fägnade honom mycket«, Ilagräset, som ännu »hölt sig i fähushohlan, Serpillum, som min fader planterat på de skarpne backar vid väderqvarne-backen« m. fl. Men Stenbrohults namn och minne levde fortfarande kvar som en varje vår grönskande tuva i hans hågkomst. Ännu i brev från 1763 prisar den berömde gamle arkiatern syskonen lyckliga, som fått bo kvar på fädernas jord, me-

dan han kastats i fjärran som en främling. På en av de tallösa lappar, å vilka han i höga ålderdomen antecknade sina ensamma tankar, har han med gubbens skälvande, kanske slagrörda hand under rubriken Nostalgia skrivit ordet: Stenbrohult.

Växjö*

En septemberdag 1714 for Carl Linnæus i sällskap med sin förste preceptor, den tjuguårige bondsonen, men nyblivne gymnasisten Johan Telander, för vilken han alltsedan februari månad läst i skolkammaren på Stenbrohult, in genom Växjö tullport. Den gamla domkyrkostaden med Sankt Sigfrid, Smålands apostel, till skyddspatron och dennes tre heliga systersöners huvuden i sitt vapen torde hava företett anor och minnen från åldrig medeltida kultur. Men de upprepade vådeldar, som berövat de svenska trästäderna den ålderns adel och historiska kolorit, som även anspråkslösa stadssamhällen annorstädes besitta, hade ovanligt hårt gått fram över Växjö. 1516, 1611, 1658 och slutligen 1690 hade staden mer eller mindre grundligt härjats av förödande eldsvådor, efter vilka inbyggarna »i oförmögenhet och ringa villkor« blott genom särskilda förmåner och skattefriheter förmått repa sig. Nu låg den fattigt och oredigt byggd, med ett slingrande virrvarr av låga gavelhus mellan sin sjö och sina gröna skogskullar, delad av Guldsmedsbäcken, som av ålder skilde staden i en borgerlig och en andlig hälft, sällan dragande riktigt jämnt. Borgarna i väster sågo snett på de lärda, vilka sedan gammalt åtnjöto frihet från kontribution och borgerlig tunga, och blott motvilligt gjorde de vad de måste för ecklesiastikstaten. Men vad Växjö ägde lysande och av gammal berömmelse, det fanns dock i öster kring katedralen och biskopssätet. En stad, som är aldrig så obetydlig, men äger en gammal dom, har i verkligheten och i minnet en silhuett, som lever genom tiderna.

Men i katedralens skugga stod på gammalt vis det efter 1690 års brand, tack vare ej obetydliga anslag från Karl XI:s och

* Brottstycke ur ett större kapitel, som bar titeln »Växjö och Lund«.

Karl XII:s regeringar, återuppbyggda skolhuset, rymmande inom sina tjocka murar med de djupa fönstersmygarna hela läroverket, från nedersta begynnelsen till det översta trappsteget, abiturientringen, trampolinen för det stora hoppet till universitetet.

Med klappande hjärta betraktade nog den sjuårige gossen från Stenbrohult detta lärda fängelse, för vilket han nu i Växjö skulle beredas. Stadslivet innebar redan för lantbarnet, med dess ärvda och utvecklade hophörighet med torvan och naturen, ett smärtsamt avstängande, och det hårda undervisningsväsendet plågade, kränkte det livliga barnet, som tidigt skulle visa den genialiska begåvningens ömtåliga individualitet. Fyllt av bitterhet verkar vad Linné i hågkomster och anteckningar sagt om sitt skolliv. »Med stryk« lärde honom den förste preceptorn att läsa, och samma traktering fortgick, sedan han 1716 inskrivits i »nederlexan«, trivialskolans tredje klass. »Rude läromästare med lika rude method gåfwo barnen [den] håg för vetenskapen, att håren måste resas på deras hufvud«, så att han själv »fick fasa för studier«.

Detta har kallats överdrift av Linnés superlativa sinne. Men endast skönmålaren förnekar det barbari, som låg över det dåtida skolväsendet. Riset betraktades icke blott som det viktigaste pedagogiska redskapet, det hade ännu kvar en sorts teologisk mission, grundad på det lutherska föreställningssätt, som mångenstädes lät föräldrarna aga de nyfödda barnen före dopet, i akt och mening att utdriva djävulen och arvsynden. De stora övergångspersonligheterna mellan karolinska tiden och partitidevarvet begynna redan motståndet mot skolornas omänsklighet och lärarnas färlor. Jesper Svedberg kan icke kallas en klemig man, och dock ivrar han ständigt för en mildare och faderligare anda i de av gråt och stryk genljudande skolklasserna. »Mångt ärlig mans barn hafver haft större tunga och bedröfveligare plågor än menniskiors oskäliga kreatur. Är dock en men-

niska! Är dock ett barn! Är dock ett Guds barn!« Ju längre man når in i 1700-talet, dess tydligare göra sig dessa klagomål hörda. Det finns numer knappast en självbiografi eller memoar, i vilken icke skolornas och isynnerhet de ansvarslösa enskilda informatorernas hårdhet ägnas protestens harmfulla ord. Människorättigheternas århundrade hade äntligen grytt och i det också barnets länge fullkomligt under fötterna trampade rätt.

Mellan 1716–1723 vistades Carl Linnæus i trivialskolan, mellan 1723 till våren 1727 på gymnasiet. Detta livs faser och händelser känna vi genom Samuel Ödmanns klassiska skildring från Växjö läroverk. Icke mindre än fem vintrar tillbragte Carl Linnæus i storskolans sal, där fyra klasser arbetade på en gång under ett buller, värre än »på den stormigaste sockenstämma eller den liderligaste krog«. Det var en mardröm av »jämmer och oreda: latin, katekes, glosor och stryk«. Därpå levde han två år i ringarna, gymnasie förgård. Läsåret hade alltid samma enformiga gång. – En vacker augustimorgon på S:t Bartholomei dag begynte terminen, sedan blott avbruten av marknadsloven. Veckorna gingo sakta till advent, skolans ljus lyste allt sömnigare från katedrarna, men när det var som mörkast, kom Lucieafton med stjärna och lyktor, invigande helg och ferier. Vårterminen begynte kyndelsmässodagen – den andra februari – och varade till Johannesafton. Var arbetsvecka gick i sin tur lika enformigt efter schemat, slutande med lördagens räfst för hela veckans synder. Brottslingarna sjöngo »Misskundlig Gud, låt nådens sol upprinna«. Claviger, den skolgosse, som var rectors lictor, inbar risen, och med »stryk och ris in på bara kroppen« skedde vedergällningen efter gammal sträng straffbalk. Då man passerat den märkvärdiga trappan till gymnasiet, tedde sig livet knappast angenämare. Pennalismen levde oblidkeligt kvar, och för »translaterna«, de nyblivna gymnasisterna, var åtminstone första året en fullkomlig skärseld. Sedan kom

äntligen större frihet och tecken av att djäknen i ullstrumporna och skinnbyxorna började skjuta upp till yngling.

En redogörelse för det inre skollivet och arten av dess undervisning skulle här vara på sin plats, om det gällt en blivande teolog eller präst, en humanistisk vetenskapsman eller diktare. Vad man kan anmärka mot tidens benhårda och formalistiska skolbildning, i vilken kristendomskunskap och döda språk togo mer än brorslotten, enhetlig och massiv var den, ett tungt skyddspansar för en blivande kyrkans eller statens ämbetsman, en rustning för var och en, som skulle i råd och dåd upprätthålla det gammalsvenskt lutherska Sveriges traditioner. Men för en blivande naturvetenskapsman, en det exakta vetandets forskare och förnyare, var en sådan bildning mer en börda än en hjälp. Vad kunde för Carl Linnæus sådana undervisningens grundlagar som Tiderus' latinska grammatik, Hoffenreffers dogmatik eller Weisses flinthårda logik vara? Den särskilda begåvningens instinktiva självbevarelsedrift gjorde honom till en dålig lärjunge, som sparade arbetskraft och mottaglighet för sina egna älsklingsfack. Vad lärde han dessutom under den mödosamma resan till Parnassen genom Växjö läroverkshus? Grundlig latinkunskap var säkert dess bästa frukt. Mycket klassisk, efter skolfuxideal, blev visserligen och lyckligtvis icke hans latinska stil, på vilken han genast tryckte sin egen prägel, med Vulgatan snarare än Cicero till förebild, men den vart dock i hans hand ett lydigt redskap, som icke blott kunde uppenbara för världen hans vetenskapliga idéer, utan också hans väsens folkliga och profetiska originalitet. Men latinstudiet blev också av annan betydelse för hans själsliv. Det gav honom den humanistiska bildning, han besatt, de filosofiska tankar, som icke strömmade till honom ur naturen eller bibeln, och dessutom en estetisk föreställningsvärld, vars skimmer av lekfull, mytologisk fantastik på naivt rokokovis ofta som med ett stänk av guldstoft förgyllt hans vetenskap.

Linné som diktare

Känslan av att något skaldiskt fanns i Linnés väsen har ej undgått betraktarna av hans levnadssaga, från vilken all forskarmöda och vetenskaplighet icke kunde förjaga doften av pastoral, och här och var i lovtal och äreminnen har nog också det säreget poetiska i hans stil och uttryckssätt vidrörts. Men från dylikt är steget långt till det påståendet, att den store naturforskaren var en verklig skald. Han var det icke därför, att han ett par gånger i högtidliga ögonblick skrivit vers. Den dikt, han vid avskedet från sin trolovade före sin europeiska resa författade och kallade »En älskandes Vale«, höjer sig knappast över det slags fästmanspoesi, som även de mest prosaiska människor någon gång kunnat åstadkomma, och de par diktfragment, som han med redan domnande hand nedskrivit bland sina Nemesisanteckningar, giva väl i rytmens oroliga synkopering ett levande uttryck för hans religiösa oro, men äga eljest föga, tydande på den verklige skaldens hand. Men Linné är som prosaskriftställare en diktare, i vilkens framställning psalmistens upphöjdhet växlar med idyllikerns naturglädje och sagoberättarens fantasilek. Han är en diktare, som vår litteraturhistoria i den egenskapen borde skänka ett hedersnamn, därför att allt vad han skrivit – utom det rent fackvetenskapliga – bär prägeln av en framställningskonst, som är hans och endast hans, och som i detta sekel i fråga om flödande omedelbarhet och blickens på en gång skaldiskt hänryckta och levande sätt att se endast kan jämföras med Bellmans.

I. HYMNFÖRFATTAREN

Berättelsen om Linnés barndom och skolgång lär oss, att han som ung och uppväxande visat sig föga dragen till humaniora. Själv påstår han ofta att han var en slät grammaticus utan fallen-

het för språk. Att han dock verkligen trängt in i Roms tungomål och diktning, därom vittna hans egna skrifter på ett latin, som visserligen ej har stor klassicitet, men en anmärkningsvärd uttrycksfullhet, samt de talrika citat, han direkt eller anspelningsvis gör från de gamla poeterna. Endast sällan röja dock hans skrifter i stil och uttryckssätt inflytandet från den antika litteratur, vilkens spår eljest skönjas överallt i tidens vittra prosa. Hans poetiska uppfattning har en annan källa: bibeln. Ättling av präster på fäderne och möderne, uppvuxen i ett ensligt, småländskt prästhem, har Linné från barnsben levat sig in lika mycket i bibelns och särskilt gamla testamentets tankar som i dess anda och bokstav. Han har med ett ord insupit hela dess poesi.

Att böckernas bok också är en poetisk urkund, återstoden av ett folks diktning, har ju mänskligheten ej så länge haft klart för sig. Linné var redan en äldre man, då teorien först vetenskapligt framställdes i Lowths 1753 utgivna avhandling »De sacra Poësi Hoebraeorum«, och det första målmedvetna uttrycket fick tanken i Herders genialiska »Vom Geist der Ebräischen Poesie« 1783, alltså efter Linnés död. I Linnés egen barndom, karolinernas fromma och rättrogna Sverige, var bibeln säkerligen ännu familjens och individens första och sista tröstare, ledare och rättesnöre, men dess poetiska sida uppskattades helt visst endast av ett mindretal. Att döma av litteraturen synes åtminstone känslan för bibelpoesien och bibeltonen hava dött ut med de manhaftiga och fromma karolinerna. Bland skalderna torde den mäktige dödsdiktaren Carl Johan Lohman vara den siste, hos vilken en stark genklang av bibelpoesien höres. Han är också född på 1600-talet. Redan Dalin, som kom till världen ett år efter Linné, började det bibelparodiska skämtet, och gycklet med bibliska uttryck och gestalter hörde från 1750-talets slut till allmänna samtalstonen och det övliga glammet vid pokalerna. Så väljer den barnafromme Bellman bibelparodien till

inramning för sin världskarikatyr. Linné är av alla seklets män den ende store skriftställare, som tänker bibliskt, känner bibliskt och skriver bibliskt. Hans namn hittas icke i den svenska psalmboken, men hans lovsånger på rytmisk prosa tillhöra det vackraste, naturreligionens århundrade framkallat av religiöst skaldskap.

Hur hopvuxen med hans hjärta bibeltonen var, visa redan hans ungdoms brev. Mitt i en skrivelse till det dåvarande Uppsalas Harpagon, den gamle kuriöse läkaren Lars Roberg, går han så i skildringen av sin lapska resa ofrivilligt över i gammaltestamentariskt patos:

Jag har fallit ned från berg en half fjerdingsväg i ett fall och slapp ändå med lifvet.
Jag har varit, där vattnet minat under snön, och man mig med tåg måst uppdraga.
Jag har måst stå mål för lappen, som inte plägar slå fel.
Jag har lupit i farlighet på västerhafvet i vågorne o. s. v.

Detta är skrivet 1732 i Torne Lappmark.

Då Linné ett par år därefter, 1734, kom upp från ett besök i Falu gruva, detta »Plutos svarta rike«, där hans ungdomliga solsjäl »längtat otroligt efter ljus och grönska«, skrev han en formlig liten biblisk tackhymn till Skaparen, som

i Lappska fjällen låtit oss komma så högt opp,
i Falu grufva låtit oss komma så djupt neder,
i Lappska fjällen visat mig dag utan natt,
i Falu grufva visat mig natt utan dag o. s. v.

Dylika enskilda känsloutbrott skulle icke uppehålla oss, om icke Linné sedermera som naturforskare och naturbeskrivare, så fort han riktigt greps av ämnet, anslog samma ton. Man tage fram de delar av Vetenskapsakademiens »Tal och Handlingar«, i vilka ligga glömda och förbisedda en hel serie skrifter av hans

hand, som enligt min mening tillhöra det vackraste och mest originella, seklets svenska prosa äger. Redan i sitt tal 1739, då han nedlade presidiet för samfundets första verksamhetsår, det på sin tid ryktbara talet om »Märkvärdigheter uti Insecterna«, hittar man flera bibliska hymner, särskilt en högstämd om människan. Dess hänförda lovprisande av människoandens kraft kännetecknar 1700-talets rationalism och naturvetenskapens första gyllene tid, men tonen har en om psaltarens lovsånger erinrande flykt:

> Vi hafvom ej fått den styrka som Elefanten, men vettet lärt tämja den starkaste.
> Vi hafvom ej fått framfötter att grafva genom jorden som Mullvaden, men eftertanken lärt genomgrafva hårda hälleberget.
> Vi hafvom ej fått fenor och spof som Fiskarne, dock har vår hjärna lärt oss simma till bägge Indierna.
> Vi hafvom ej fått vingar som Foglarne, dock har uträkningen lärt oss taga ner foglen utur Skyen.
> Vi hafva ej fått ögon skarpa som en Lo, men omtanken lärt genom tuben se fläckar i planeterne och genom microscopen se ådror i lusen.

Denna bibliska klang är förhärskande hos Linné, när han gör de stora överblickarna över världens andar och liksom talar från naturförkunnelsens Tabor. Redan året efter detta tal, 1740, följer i Handlingarna en uppsats: »Doctor Linnæi Tancker om Grunden till Oeconomica genom Naturkunnigheten och Physiquen«. Titeln lovar icke något särskilt poetiskt. Den lilla skriften vill lära svenska män att bättre tillgodogöra sig fosterlandets naturliga tillgångar. Den begynner därför med en framställning av de tre naturrikena, liknande hymner över elementen, som tillhöra de poetiska ritualerna från folkens och diktens barndom. Man höre Linnés hymn om stenriket.

Hvad är som icke är falt för silfver och gull?
Och säljes icke för detsamma både städer och land?
Fördrifves icke därmed både hunger och dyr tid?
Kläder icke det menniskan som präktigast?
Förtäres dock ej af något element?
Gör det icke all ting till slafvar?
Och där det fattas, fattas icke allt?
Är väl någon metall i världen nödigare än jernet?

Ville nationer, som kunna umbära alla metaller, ja, både silfver och gull, hafva detta nödigt?

Det kan i hast nedtaga de högsta och tjockaste träd, som svårligen annars skulle kullkastas.

Det kan genomgrafva hårda hälleberget och med flintan utpocka elden.

Hvad är starkare än Salpeter, som gör Krutets styrka? Det kan kasta de största skepp i luften, med ett ord göra ingenting oöfvervinneligt.

Göres icke det klaraste glaset af sten, genom hvilket vi få koxa in i Månen, se fläckar i Solen och ögon i ostmalet.

Silstenen kan fria hafsvattnet från sin sälta och ett orent vatten göra sött.

All svart mylla är producerad av förmultnade växter och djur, och menniskan blir åter till jord efter döden.

Petrificatie bevittna om syndafloden, och om allting tege, skulle stenarne tala.

Jag kallar detta tal dikt eller talpoesi i biblisk mening, ty det är skrivet i rytmisk prosa, som just genom den art av satsparaller, vilken utmärker den gammaltestamentariska diktningen, närmar sig till strofbildning och vers. I denna Linnés prosahymnik återfinnes samma ton och stil som i bibeln, med språk efter språk följande på varandra som harposlag, utan utvärtes förbindning. Även hos Linné finns det lidelsefullt springande i form och tanke, som låter vart stycke liksom taga ny sats vid målet, de patetiska frågorna och upprepningarna, liksom vid åkallan och besvärjande med lyfta händer. Det är för övrigt eget att

se, hur den bibliska känslan tager loven av vetenskapsmannen. Ekonomen begynner borgerligt med att skildra stenrikets och metallernas oumbärlighet för människan, han talar om salpeter och förstoringsglas. Men hänförelsen rycker honom med. Människan och hennes samfund försvinna till sist inför det kosmiskas storhet. Glömmande den skillnad han själv alltid fasthållit mellan organiskt och oorganiskt, upprepar han österlandets gamla och trötta visdom om livets kretslopp från mull till mull. Hans hymn om stenriket slutar icke med de metaller, vilka kännetecknа människosläktets poetiska eller historiska åldrar, utan med petrifikat och stenar. De äro vittnesbörden om jordens egen historia, och på dem, de högtidliga dokumenten ur naturens egen urkundsbok, följande världens utvecklingssaga, tillämpar han den gamla bibliska hyperbeln från Lukas (och före honom från Habakuk): om allt tege skulle stenarna tala.

Denna rytmiska prosa är sålunda en tillämpning av bibelstilen, i släkt med den, som man – på ett annat område – finner i den gamla folkliga profetian om bemärkelsetecken och viktiga dagar, kommande händelser, hotande olyckor och världens undergång. Dylika profetior funnos i marknadstryck och bifogade kalendrar och andaktsböcker. Gamla profeter med isgrå lockar och skägg siade om »Werldens sista Ende«, som Hieronymus i 1690 års psalmbok, och vem hade icke hört »De Tolff Sibyllors Spådom«, de tolv sibyllor med sina underliga namn, Delphica och Hellespontica, unga i rosenkransar och gyllenduk och gamla i bondaktig vadmal. Eller »Sanctæ Brigittas Prophetiae«, där Sankta Brita själv spådde om tid och evighet och världens undergång. Trollskrifter av detta slag hade säkert funnits i Linnés barndomshem och berört hans fantasi. Man ihågkomme att knappast någon dåtida bildad svensk så som han levat sig in i allmogens föreställningsvärld. Dess bilder och uttryckssätt flöda ständigt ur hans penna. Själv anför han också en gång – mitt i ett rektorstal – en dylik berömd folklig profe-

tia, »Stenen i Grönan Dal«. Så låg en tillämpning av bibelstilens rytmiska prosa, profetians högtidliga uttryckssätt, Linné, prästsonen och naturbarnet, nära. Själv kände han sig som en folkets son, genom Herrens nåd upphöjd till naturens profet, som fått koxa in i gudomlighetens hemliga rådkammare, och som hymner strömmade hänryckningen över naturen ur hans själ.

II. FABELDIKTAREN

Herder skriver på ett ställe:

»När Gud förde djuren till Adam, för att han skulle se, hur han skulle kalla dem, satte han människan i Fabelns skola. För att kunna beteckna ett djur med ett namn, måste han känna dess karaktär och instinkt, och bådadera lärde han ur djurets handlingar och lefnadssätt.«

Linné, vilken som namngivare åt gräs och kreatur väl kan kallas den andre Adam, fördes av naturen själv i fabelns skola, och som en fabelberättare, som en sagodiktare är det också han ser på och talar om blommor och djur. Utom i de rent fackmässiga beskrivningarna och diagnoserna på latin nämner Linné nästan aldrig ett djur eller en planta utan tillägg av ett epitet, ett verb eller en hel liten episod, som lyfter iakttagelserna in i diktens och berättelsens glittrande och spelande atmosfär. Man höre ett exempel:

> Spindlarne lägga mellan grenarne sina matematiska nät. Bokmalen, den lilla bokbindaren, confiskerar allt. Gräshoppan spelar och klirpar för sin käresta. Loppan gör luftsprång, knäpparen gör caprioler, aftonmyggen dansar hoppdans öfver kärren. En fogel hördes skria med en ovanlig och häftig röst, som hade han varit i dödens klor, men det var intet annat än en liten bofink, som hade en stor fjäril i munnen och ropade hem sina barn till måltid.

Dylikt är i vår tid så alldagligt som möjligt, utslitet genom den poetiserande sagotonens allmännelighet, men i Linnés tidevarv strålade det av daggig nyhet. Rokokons behag gjuter ännu sin täckhet över dessa lekfulla småvändningar, och med en älskvärd sinnrikhet går ej sällan naturiakttagelsen över i poesi. »Man har allmänt trott« – skriver t. ex. Linné om lysmaskarna – »att honorna gingo med sina lyktor att visa sina män vägen och låna dem eld, men vår store Entomologus Herr Cammarherre de Geer har funnit, att dessa honor metamorphoseras och afklädas sin hud, samt att de lysa både före och efter förvandlingen, eller både då de äro skråpukor, puppor och kräk, hvaraf tyckes slutas, att denna eld icke är någon kärlekseld, ty en sådan brinner aldrig hos barn, som ännu icke äga olja.«

Med sitt fina slut liknar ett sådant stycke en liten orientalisk parabel av någon gammal österländsk naiv och vis idylliker. Samma överflyttning till dikt giver Linné flerstädes – som man kan förstå – skildringarna av sina älsklingar: växterna. På sin lapska resa ser han i ett kärr Erica palustris, klockljungen. »Då jag henne såg, föll mig före Andromeda. Så att om Poeten just satt sig före, mystice, att beskrifva henne, hade hon aldrig bättre träffats.« Han utför jämförelsen. Liksom den fjättrade jungfrun står blomman på kärrets tuva med bleka kinder och av sorg lutat huvud, och paddor och grodor hota henne. En fantasibild från Ovidius vaknar i botanistens fantasi, och klockljungen i det norrländska träsket förvandlas till en liten poetisk naturmyt.

Till största delen äro dessa exempel tagna ur Linnés resor, alltså ur osystematiska, för en större läsekrets beräknade verk, men skildringssättet återfinnes även i de specifika vetenskapliga rönen i Vetenskapsakademiens Handlingar. Även de, som behandla de mest nyktra ämnen, kunna rymma oväntat mycket av sagoton och naturpoesi. I uppsatsen om »Renarnas brömskulor i Lappland« är t. ex. styngflugans och renens »sym- och anti-

pathie«, som Linné kallar det, framställd med en novellists värme och intresse för ett fall av psykologisk attraktion och repulsion. »Flugan«, heter det, »däremot längtar så innerligen efter den, som för henne rymmer och flyr, att hon ingen ro eller lisa kan äga de få dagar hon lefver sin frodigaste lefnad. Hon glömmer bort både mat och vila, far hela dagen, i fult och vackert väder efter sin kära vän« o.s.v. På samma vis betraktar Linné myrorna ett par regniga augustidagar 1740, då han på sig själv, den evigt rastlöse, tillämpat Salomos råd till den sysslolöse att betrakta myrorna. Han ser på dem med något av samma poetiska blick, varmed Maeterlinck i våra dagar sett på insekternas andra statbildare, bien. Stacken är intet förvirrat Babels-torn, utan ett samhälle, fullt jämförligt med människornas i planmässig mekanism, och där blinda instinkter driva och dana lika märkvärdigt som människornas seende krafter. »Använder hela menigheten i myrstacken all sin flit att göra höga och hvälfda gångar, att Hanar och Honor, som snart skola fira sin bröllopsfest inne i dem, få frie från hårdt väder och brännande solen hafva fritt spel att där i lättja och kättja roa sig. Då sker, att Hanarne blifva Fäder, Honorna Mödrar, men de aflägga äggen och lämna dem till slafvarne att sköta – – Sedan de således smakat ondt och godt, måste Far och Mor resa ut att beskåda den värld, de aldrig tillförene sett, flyga då ut i bästa och vackraste sommaroset, utan att tänka på vägen tillbakas, då okunnige om all fara, såsom en liten fogel den nyss flugit ur nästet, ej vetandes hvarest de skola hamna, följa vädret och lyckan.« Men denna exkursion från hemstaden blir dödsfärden för dem, som fyllt sin uppgift, och i stacken fostras en ny släkt för tillvarons ont och gott. Icke sant, den store naturforskaren får en nästan Andersensk ton?

Först då Linné passerat sitt livs middagshöjd, vid 1750-talets mitt, förändras kanske något hans stil. Den lyriska samhörigheten med naturens driftliv övergår till naturtänkarens stilla

beskådande. På 1750-talet slutade Linné sina resor. Djur och växter, som han förut spanat, spårat och studerat som en jägare i deras egen värld, betraktade han nu överflyttade i sin botaniska trädgård. Hänryckningen över naturen är oförminskad, men yttrar sig som en vis, ibland vemodig humor. Den lyriske berättaren blir en moraliserande skildrare. I sitt rektorstal »Deliciae Naturae«, hållet 1772, då han redan var en gubbe i de »kalla åren«, som han säger, gör han på nytt en överblick över naturens riken, icke längre som en förkunnande hymnolog, utan som en åldrad naturens grand oncle, berättande dess sagor: »Mammalia, däggdjuren är fotfolk, aves, foglarne rytteri, amphibierne, ett fult, ohyggeligt, nakot folk till fots«… Men mitt i boken gör den gamle indelningen av växtriket till en sinnrik allegori över samhällshierarkien och dess klasser, varvid det t. ex. om gräsen heter: »I sin simpla dräkt utgöra de allmogen, de äro de mesta och skatta mest, böja sig bäst, ehuru de dagligen trampas och plågas.«

En mild ironi med skälmaktiga sidoblickar på människolivet kännetecknar dessa naturbilder från Linnés senare år, t. ex. beskrivningen av markattan Diana i Vetenskapsakademiens Handlingar 1754, begynnande med de betecknande orden: »Apesläktet är säkert det allra vidlyftigaste släkte ibland alla fyrfotade djur, så att man ser äfven bland djuren att de fåvitska göra största antalet.« »Som Diana är en hona, tål hon mycket väl mankönet, men icke så qvinnkönet.« Hon låter gärna gossar klappa sig, »men om fruntimmer inställa sig, besynnerligen då manfolk äro tillstädes, hoppar hon som oftast på dem och biter dem.« Skildringen blir så intagande och lekfull, att man tänker på rokokons djurstycken med deras skalkaktiga karikatyr av människolivet och behagfulla framhävande av djurhumorn. (Markattan är ju också rokokons älsklingsdjur, som till tiden hade all grimasens och oblyghetens frändskap.) En scen med Diana och en påfågelhona erinrar slående om Oudry, tidens

finaste djurmålare. Linnés framställningskonst, vilken ofta bäres av en fläkt ur Genesis, kan så annorstädes få det sirliga lekhumöret hos en dörrmålning i ett rokokokabinett.

Hela originaliteten i detta skildringssätt synes kanske tydligast genom en sammanställning med den ende i Linnés samtid, som var en honom jämbördig medtävlare både såsom forskare och naturbeskrivare: Buffon. Att antagonism rådde dem emellan, vet var och en, som känner deras skrifter. Genklangen härav fortlevde ännu hos deras lärjungar, intill dess eftervärlden – som Isidore Geoffroy S:t Hilaire i den ryktbara inledningen till sitt stora arbete »De organiska rikenas allmänna Naturhistoria« – ställt dem sida om sida som den moderna naturhistoriens tvenne portalgestalter.

I själva verket är det också knappast möjligt att finna som stormästare på samma fält två så polariskt motsatta naturer. Buffon hade en antik tänkares stora och fasta själ. Naturens eget opersonliga och mäktiga majestät vilar över hans livs verk, hans »Histoire Naturelle«, i vilket hela hans existens runnit ut som en ståtlig flod i en djup sjö. Legenden berättar, att Buffon skrev sina av klassisk retorik burna sidor galaklädd, i siden och spetsmanschetter. Det är en legend, men Buffons stil är verkligen paradklädd och ceremoniös. Det tycks mig, som hans djurbilder erinrade om Rigauds porträtt av prinsar och ädlingar. Hans av antiteser och omskrivningar svassande framställningar av lejonet, tigern eller leoparden likna de antika hävdatecknarnas konstfullt svarvade karaktäristiker av härförare och statsmän.

Linné var aldrig galaklädd i sin stil, icke ens då han, iförd rektorsinsignierna, stod i universitetskatedern och talade inför majestäter, stater och kårer. Vilken annan än han skulle vid ett sådant tillfälle formulerat tanken, att om vetenskap ej odlas i ett land, hemfaller det åt vidskepelse, på följande vis:

Ja, skogsnufvor skulle gömma sig i alla buskar,
Gastar spöka i alla mörka vrår.
Tomtgubbar, Vättar, Näckar och andra Lucifers
anhang lefva med oss som gråkattor,
samt vidskepelse, hexeri, signeri svärma omkring
oss som mygg.

Liksom Linné hela livet behöll något av sin småländska brytning, bevarade han sin starka och okonstlade ursprunglighet. Hans ingivelse är i släkt med den folkliga inspirationen.

Lustigt framträda dessa motsatser hos de båda medtävlarna, när man hör dem beskriva ett och samma djur. Man jämföre de utförliga skildringarna båda givit av tvättbjörnen – Buffon i åttonde delen av sin historia, Linné i Vetenskapsakademiens Handlingar. Buffon ser på detta humoristiska och lekfulla djur så, som den högdragne herr de Buffon ser på alla sina modeller, på förnämt avstånd. Utan ett leende beskriver han dess upptåg, dess smak för sötsaker, dess sätt att leka med sin kedja, allt i samma orubbligt värdiga och klassiskt stiliserade prosa.

Linné är inne i sin beskrivning som barnet i en lek och sagoberättaren i en saga. Sjubben blir i hans skildring en upptågsmakare, en Till Ulspegel, en sägnens odygdspåse. »Sjubb umgicks med bekanta barn och hundar, förtroligen, liggandes på ryggen, tillstädjande att de honom under tiden nog luggade utan att stickna på leken, men på slutet, då de voro trötta, blef han mästare och envis som en skärslipare, hängde efter och förföljde dem. Det var omöjligt att fria sig från honom, förr än man hittat 'hans kuse', för hvilken han var pultron, det var svinborst, som han omöjligen tåla kunde. Så snart han kom i ficka eller skåp och man allenast lät honom lukta på en klädesborste eller någon borst af ett svin, cederade han strax sin pretention och retirerade baklänges, som fienden kommit efter honom.«

Det är mellan dessa de två första naturhistorikerna ungefär samma skillnad, synes det mig, som den redan i antiken ofta

framhävda mellan den verkliga historieforskningens tvenne idkare: Herodotos och Thukydides. Buffon ser på naturen som den sistnämnde ateniensiske hävdaskrivaren, med den reflekterande tänkarens och statsmannens öga. Buffon är naturens pragmatiska historiker, beskrivande dess dramer och dess handlande parter – människan och djuren – med konstfull objektivitet och filosofiskt framhävt kausalsammanhang. Linné är naturforskningens Herodot, naturbeskrivningens fader, hos vilken, som hos Herodot, vetenskapen ännu har över sig ett återsken från mytens och sägnens morgonrodnad och framställningen av sig själv äger folkföreställningens fantasimakt.

Men just på grund av detta kan Linné också enstaka gånger giva ett omedvetet skaldiskt uttryck för naturens hemlighetsfulla liv, som Buffon med all sin förnuftsmässighet aldrig når fram till. Sådan är följande storartade teckning av fjällämlarna:

> Vid viss tid, ofta 10 à 20 år emellan, fly de från fjällen skocktals i sådan myckenhet, att den all förundran öfvergår, då de i vissa troppar till tusendetal gå, alla rätt fram såsom en linea. På vägen äta de upp gräset och rötterna, där de gå fram, och som mig är sagdt ynglade ofta på vägen, bärandes en unge i munnen och den andra på ryggen. Deras väg är ifrån fjällen, men hvart de ämna sig, vet jag icke, dock gå de hos oss neder åt hafvet, fast de sällan komma fram utan förskingras, förgås och dödas till största hopen på vägen.
>
> Finna de någon höstack på vägen, gå de icke omkring honom, utan med grafvande och frätande arbeta de sig väg igenom densamma. Ligger dem en stor sten i vägen, den de icke kunna komma öfver, så göra de en halvcirkel omkring honom, dock så att de taga sin räta linea igen.
>
> Möter dem någon sjö, ehuru bred han ock är, bjuda de till att komma öfver honom efter sin linea. Möter dem någon båt på sjön, fly de icke undan utan söka att arbeta sig upp i båten, och tvärs öfver på andra sidan kasta de sig i sjön igen.
>
> Möter dem någon brusande fors, så frukta de icke för honom, allenast det går rätt fram, fast hvar och en skulle sätta lifvet till –.

Jag bekänner, att knappast något på vårt språk givit mig ett så starkt intryck av naturens mystik som denna skildring av fjällämlarna, grävande, frätande, ynglande, stupande på sin rastlösa vandring, drivna av okänd kraft, från okänd utgångspunkt, mot okänt mål. I all sin enkelhet meddelar denna skildring, där genom själva språkrytmen brusar rörelsens rastlöshet och där tanken på den underbara »osynliga linean« återkommer som ett gåtfullt omkväde, den kalla pusten av livsdriftens hemlighetsfullhet och outsläcklighet, rysningen och andakten ifrån det oförklarade och det ändlösa. Jag kan sluta ögonen och i stället för fjällämlarna se folk, stammar och raser på deras aldrig slutande tåg genom öknar och mörker, över hav och land, släkten efter släkten genom seklers sekler, hastande, ynglande, stupande, tändande de snart slocknande lägereldar, som de nämna sina civilisationer, och så åter ut på vandringen mot natten och framtiden utefter den »osynliga linea«, som vi kalla historia –.

III. RESEBESKRIVAREN

I ett presidietal om »utländska resor«, hållet i Vetenskapsakademien 1746, säger den kände arkitekten Hårleman, som var en både inom och utom riket välberest man, följande: »Utaf alla folkslag är oemotsägligen intet något mer begifvet på resor och utfärd än de svenska, hvaruti som uti mycket annat de röja deras härkomst från de genom deras flyttning och härfärd så bekante och namnkunnige gamle Göter.« I själva verket är också vandringshågen ett lika svenskt (och allmänt germanskt) drag som kärleken till fosterbygden, längtan utåt lika stark som hemkänslan vid torvan. Under äldre tider vittna vikingatågen och sedermera kolonialexpeditionerna till andra sidan Östersjön därom i största mått, lika väl som i det lilla de enskildas dock med så många mödor och svårigheter förknippade resor. Stort är i proportion till folkmängden och tillgångarnas ringhet antalet av de svenska män, som uppsökte apostelfurstarnas gravar i Rom

eller de skolastiska lärdomssalarnas Paris, humanismens och reformationens Tyskland.Fullkomligt oförklarliga utan vandringsdriften i blodet vore också den svenska storhetstidens svenska äventyr så långt från hemlandet, med de svenska konungarnas högkvarter i tyska och polska kröningsstäder, bland kosackerna i Ukraina och turkarna i Bender. En ständig strömning av reseliv och vandringsliv brusar genom 1600-talets svenska historia. Det är icke blott krigets artister och hantverkare eller underhandlingens män, som synas stadda i ständig färdsel, utan andliga och lärda, präster och köpmän, alla fara som skottspolar mellan den vintriga hembygden och de ofta mycket avlägsna trakter, som de svenska vapnen förvandlat till fosterlandets utposter. Ortflyttning i stor stil blev en livsbetingelse, och så utvecklades också den egentlige resenärens gestalt. Tager man blott det svenska namn, som näst konungarnas klingar högst, Oxenstjerna, finner man bland dess bärare icke mindre än tvenne rent typiska resenärer, den nästan legendariske Bengt, Resare-Bengt, och Johan, äventyraren och moralisten. Resare-Bengts odyssé gick i den storfantastiska stilen mot morgonlandens sagovärld. I en av de första tryckta resebeskrivningar vår litteratur äger – skeppslöjtnanten Nils Matson Kjöpings – berättar också författaren, att han på muren i ett augustinerkloster i Ispahan funnit inristat följande:

Min Gudh mig godh Ledsaghar är
Om dygden migh i sälskap,
Ty frucktar jag för ingen
I medgång och
Men allestädes går med
Bengt Oxenstierna Svensk Frijherre godh.

Det var den behjärtade gammalsvenske äventyrsfararens bomärke. Om Resare-Bengt levat i våra dagar, hade han blivit upptäckare i obesökta och farliga länder. Johan Oxenstjernas

reseliv är däremot en pittoresk roman genom alla Europas städer, med handlingen flyttad från slottssalen till landstrykarhärbärget, från kyrkan till glädjehuset och spelhålan. Hans »tankar« äro en verklig olla podrida av minnen, sededrag och ordstäv från alla Herrans länder. I våra dagar hade han blivit mönstret för en europeisk turist.

Litteraturen giver blott en svag genklang av allt detta reseliv. Fåtaliga och utan spår av någon litterär hållning äro ännu 1600-talets tryckta svenska reseskildringar – rena skepparhistorier, som den nyss nämnde Nils Matson Kjöpings resa »genom Asia, Africa och många andra Hedniska Konungariken« och västmanlänningen Olof Ericksson Willmans resa till Ostindien och Japan, eller konstlösa relationer av krigare och diplomater, sådana som den blivande överståthållaren Claes Rålambs manhaftiga äventyrsskildring av sin ambassad till storturken. Vid början av 1700-talet uppträder en ny form av resebeskrivning, den lärda resan, verkställd av forskare på olika områden, tyngd av osmält kunskap och avfattad i latiniserad universitetssvenska, utan spår av reselivets fart och friskhet. Sådana äro Olof Rudbecks »Laponia illustrata« från 1701 och den språklärde fältprästen Michael Enemans »Resa i Orienten« 1711–1712 (tryckt först 1889). Så obetydliga, olitterära och utan all egendomlighet äro före Linné alla svenska resebeskrivningar. Man kan därför utan ringaste överdrift säga, att han hos oss grundlade reseskildringens konst. Hur revolutionär, hur snillrikt ny och självständig han i denna egenskap var, det synes bäst genom en hastig blick på den av hans föregångare, som var den enda stora personligheten, och med vilken det faller sig så naturligt att jämföra honom – hans egen lärare, naturvetenskapsmannen Olof Rudbeck den yngre.

Hos Olof Rudbeck verkar allt antikverat och kammarlärt. Redan titeln på hans lapska resa är en halv aln lång, planen är så gigantisk och oformlig, som den endast kan finnas hos fa-

miljen Rudbeck. Den enda utkomna delen skildrar på 79 tätttryckta sidor de två första färdedagarna och hinner från Uppsala till och med Älvkarleby. Det, som hos författaren kunde finnas av poetisk känsla, dränkes i periodernas ordsvall och kaotiska, språkliga hugskott. Tanken är okritisk i sin översvenskhet, som när Rudbeck, för att visa att höga norden ej behöver blygas för en jämförelse med södern, sätter upp en lång lista på svenska bär, som skulle motsvara solländernas sydfrukter. Rudbecks lista har följande utseende:

Stora svarta hallon,
Bruna hallon eller Brunbär,
Snöblå krypande hallon,
Röda hallon,
Hvita hallon,
Stora röda vinbär,
Röda vinbär mindre,
Hvita vinbär,
Svarta vinbär,
Kråkbär o.s.v.

Ehuru Olof Rudbeck d.y. som jägare, djurmålare, botanist och zoolog borde hava varit en naturens son, giver hans resa dock endast intryck av det dammiga bokrummets pedanteri.

Dylika verk är det Linné ersätter med sina resedagböcker, skrivna på halt- och rastställen under färden. Det är en revolution, som när friluftsmålaren flyttade sin blick från ateljén mitt ut i solljuset. Om än också hos honom understundom en skugga av det lärda latinet skönjes genom svenskan, räddas han dock från dess tryck genom sin stils aforistiska korthet och rättframma liv. Hos honom är allt åskådligt, sakligt, levande, iakttagelserna gripna och upptecknade i flykten, intrycken ännu i dag lika friska och strålande, som de mötte Linnés hänryckta ögon och lyriska fantasi.

Den äldsta, livligaste och litteraturhistoriskt intressantaste av dessa Linnés resor är hans »Iter Lapponicum«, tryckt först så sent som 1889 (dessförinnan blott i engelsk, ofullständig upplaga under titeln »Lachesis Lapponica«, London 1811). Om något kan belysa den svenska likgiltigheten för den nationella kulturen, är det att, så vitt jag vet, ingen enda stämma vid detta sena offentliggörande framhävde, hur den svenska litteraturen fått ett mästerverk; ty ett mästerverk av friskhet och genialitet, i sin lyriska ursprunglighet och sin måleriska kraft enastående i samtiden, är denna första Linnéanska resa. Dess dagboksanteckningar begynna med följande rader :

> Reste jag från Uppsala stad den 12 maj 1732 som var en fredag kl. 11 f.m., då jag var 25 år gammal på ett halft dygn när. Nu begynte hela marken fägna sig och le, nu kommer sköna Flora och sofver hos Febus. Nu stod vinterrågen 1 qvarter hög och kornet hade nyligen utvist ett blad. Björken begynte nu spricka ut och alla löfträ visa sina löf, förutom alm och asp.

Hur enkelt – men vem känner icke genom dessa rader första kyssen av vårens svala anda och dess doft av förnyelse? Lika rik på spelande vårdrift som naturen omkring var den snillrike tjugufemåring, som skrev detta och som, en äkta son av det karolinska Sverige, med en erövrares glada mod red ut på upptäcktsfärd, med huvudet fullt av nya tankar, med mikroskopet i sin ränsel och handbössan över sadeln. Några litterära mönster att följa och bilda sig efter ägde icke Linné. Naturligtvis har han före sin avfärd studerat det lilla, som fanns om Lappland och lapparna, och, om han icke kände till Zieglers skildring i dennes gamla skandinaviska beskrivning från 1532, säkerligen rådfrågat Olaus Magnus, men framför allt Schefferus' 1673 tryckta »Lapponia«, i vilken han fann nomadstammens liv tecknat efter de bästa källorna, de handskrivna berättelserna av de i Norrbotten ordinerade prästerna Rehn, Tornæus och Gram. Men

Linnés hela sätt att se var ett annat än föregångarnas. De voro etnografiska beskrivare med prästbildning, seende på lapparna som missionärer och upptecknande deras seder och bruk som kuriositeter, allt i ovig och lärd stil. Linné var lekman och naturforskare med en snillrik intuition, icke blott för naturens liv, utan även för allt människoliv, som stod naturen och det primitiva nära. I hans konstlösa dagboksanteckningar är allt, uppfattning, stil och anda, nytt, kort och livfullt. Hans reseberättelse är en lyriskt vetenskaplig dagbok, genom vilken man allestädes känner rittens hurtiga tempo och friluftslivets glada mod, spelet av den öppna himmelns vindar och moln, doften av åkrar, ängar och skogar.

Det, som i den lapska resan, liksom i Linnés senare reseböcker, först väcker läsarens häpnad, är säkerligen iakttagelsernas och synpunkternas underbara mångfald. Det är icke blott naturvetenskapliga idéer och hugskott, som han strör kring sig med en slösares sorglöshet, hans öga tyckes allestädes närvarande, hans tanke ständigt frågande och förklarande. Han iakttager hur violerna sluta kalkarna för regnet, hur boskapen undviker giftiga örter, sågskärarens bleka hy i röken från vattenfallet, runstenen vid vägen, lärkans drill i luften och snittet på befolkningens dräkter. Han gör anteckningar om fiskedon och åkerredskap, från bakstugor och brygghus, han låter växtnamn och bygdesägner skänka landskapen levande tungomål. Han undersöker det varaktigaste av allt, jordens byggnad och struktur, men glömmer ej heller ögonblickets flyktiga konstellationer på dess yta.

Men denna oerhörda rikedom av sakuppgifter och allt detta vetenskapliga stoff sammanhålles av ett enhetligt stämningsinnehåll. I denna lapska resa, liksom i dess syskonverk, är naturen för första gången i svensk litteratur uppfattad som en värld för sig, motsatt civilisationens, en värld, där människotillvaron med ännu osliten navelsträng hängde fast vid jordens moders-

sköte och där behovens enkelhet skapade en existens, lyckligare och sundare än kulturens och städernas.

1732, sjutton år före Rousseaus första programtal, visar sig Linné starkt fången inom hela denna stämningskrets. En sådan Rousseauism före Rousseau kan helt visst också hittas annorstädes – framför allt i den store naturprofetens eget hemland, Schweiz, vars betydelse som andlig källtrakt för sjuttonhundratalets odling sällan till fyllest betonas. Där hade redan 1725 Bernerpatriciern Beat Ludvig von Muralt förkunnat läran om det ursprungliga lantlivet som människans enda naturliga levnadsform. Men än närmare till ligger det att tänka på Albrecht von Haller, Linnés så närsläktade vän och antagonist.

År 1728, alltså blott fyra år före Linnés lapska resa, gjorde Haller en alldeles motsvarande färd till Jura, Savoyen och Berner Oberland. Ändamålet var också för Haller först och sist naturhistoriskt. Den unge läkaren ville skriva en stor schweizisk flora. Men skalden i honom greps minst lika mycket som vetenskapsmannen av fjälltrakternas majestät och den fläkt av ursprunglig storhet och primitiv poesi, som vilade över dess bebyggare, vilka som ett forntida herdefolk i gammaldags enkelhet och ärbarhet levde bland sina hjordar i bergdalarna. Genom sin stora dikt, »Die Alpen«, blev han fjällets första skald i världsdikten, och de granna retoriska stroferna målade alpvärlden som en säll och sund fristad för en av kulturens smink och förkonstling oberörd, naturligt upphöjd mänsklighet. Det var Linné främmande att giva en känslogång ett dylikt litterärt och deklamatoriskt uttryck. Ej heller såg han sitt Lappland (eller någon natur) i drömskenet från en förgången guldålder, som den abstrakte Haller. Linnés inbillning var i högsta måtto saklig och naiv. Han idealiserar varken bygd eller människor, och naturlivets vedervärdigheter och skuggsidor antecknar han med läkarens och naturbarnets oräddhet för den frånstötande detaljen. Men trots detta kände den lyriske Linné lika mäktigt berg-

världens sublima skönhet, då han förbi den vitgröna fjällsjön Virijaur och det över 1 000 m höga Kaissatnjuonges eviga snö vandrade ner till Norska Lappmarken, som Haller, då han första gången kom upp bland Schweizertinnarnas i solrymden bländande gotik. Linnés anteckningar äro fullkomligt olitterära och summariska, men man känner när man läser dem den vinande fjällvinden och den elementariskt lätta luften, vädrar den oändliga friskheten från gränslösa, otrampade snövidder och hör metallklirret från dessa halvfrusna bergbäckar, om vilkas kalla, »kosteligt pärlande« vatten Linné talar med sådan hänförelse. Linné anar – väl först av alla – fjällklimatets kurativa verkan: att det skulle vara hälsosammare att resa upp hit och dricka snövatten än att ligga uti tjockt väder vid sumpiga surbrunnar; han känner sig själv föryngrad i dess »pura och genomblåsta luft«. Liksom för Haller blir för Linné denna bortom kulturens vändkrets liggande värld civilisationens motpol, och på dess befolkning, lapparna, ser han med samma avundsjuka som på naturens och mänsklighetens flydda barndom eller – kanske rättare och för Linné mer betecknande – med natursonens hemlängtan till det bygdeliv, varifrån han stammade och ur vars jord hans väsens källor runno. Man äger från hans hand rent Rousseauistiska små bekännelser: »En rik bonde«, hette det i hans dietlära, »skulle jag önska mig vara, om jag af barndomen vant mig därvid, men ännu hellre, om ej så kallt vore, att vara en förmögen fjellapp… O I lyckelige landtbor, som ej veta af något annat bättre än hvad Gud och väderleken gör. Och med nöje sitten i ro med sufficient föda och se de stora dragas och träta om brödstycket, som de ej hafva godt af.«

Men starkast framträder detta i själva skildringen av lapparna. Jag undrar om det från så tidigt datum finnes någon framställning av ett naturfolk, gjord så utan allt översitteri, med så levande medkänsla, fast utan skönmålning, och med så stark kärnfrisk kolorit.

Året innan Linné reste i Lappland, 1731, utkom i Paris en berömd lappländsk resa av en berömd författare – Regnards (1681 företagna) »Voyage de Laponie«. För den parisiska komediförfattarens spefulla och föraktliga blick är »det lilla djur, som man kallar lapp, näst apan mest lik människan«. Hur tidens medelsnittssvensk uppfattade lappen, kan man se av en annan resa i dessa trakter – Arvid Ehrenmalms från 1743. Författaren var »extraordinarie kanslist i justitierevisionsexpeditionen« – hans stil har samma karaktär som hans titel, och han betraktar lapparna med den högkyrkliga ämbetsmannens misshag över deras levnadssätt, förblindelse, mörker etc. För Linné är lappen en levande sägen från herdetiden, vars görande och låtande är föremål för hans outsläckliga intresse, och han har redan blicken öppen för den tragik, som svävar över varje naturfolks öde i den hopplösa sammanstötningen med kulturens övermakt och bokstavsväsen. Därtill kommer en utomordentligt stark åskådlighet, höjande den etnografiska notisen till levande bild. Man läse till exempel följande porträtt av en gammal lappgumma: »Jag visste ej, om det var man eller qvinna. Jag tror aldrig att Poeten så afbildat en furia… Man måste tro, att hon var kommen från Styx. Hon såg ut helt liten, ansiktet var helt svartbrunt af rök, ögonen bruna, lysande, ögonbrynen svarta, håret helt becksvart och omkring hufvudet nedslaget. Härpå satt en röd, platt mössa, kjortelen var grå, och i bröstet, som såg ut likt grodskinn, hängde långa, slankande, bruna pattor med messingsmaljor omkring.« Vilken trollpacka ur en skrämmande folksaga! Det är en styrka över Linnés interiörer från kåtorna, en pust över hans arktiska idyller, som kommer Franzéns lappländska tavlor (i »Emili eller en afton i Lappland«) att förefalla fadda och slickade. Man måste, för att få ett motstycke till denna primitiva friskhet och etnografiska färgglöd, gå till den främste av alla Lapplands skildrare – Höckert.

Okänd för alla, utom en liten krets av vetenskapsidkare och

vänner, kunde Linnés »Iter Lapponicum« ej utöva något inflytande. Detsamma gäller flera andra resor, som Linné företog under dessa ungdoms- och utvecklingsår, och som han beskrivit närmast till eget och sina vänners nytta och nöje, och vilka också först i våra dagar kommit ut i tryck. Det är den nästan uteslutande tekniska beskrivningen av hans besök i Bergslagen under midvintern 1733–34, den utomordentligt innehållsrika och litterärt sett högst betydande Dalaresan från högsommaren 1734 och slutligen den utländska resan »Iter ad Exteros«, som dock även den till stor del är fosterländsk, en tur genom Sverige 1735, i det att av berättelsen om Linnés detta år anträdda stora studiefärd på kontinenten tyvärr blott början kommit oss tillhanda. Sannolikt har Linné under dessa »vandrings- och läroår« med alla upplevanden, intryck, studier och all oerhörd alstring icke längre haft tid att föra dagbokens livskonto med dess ungdomliga bokföring av allt sett och känt.

Först långt senare utkommo de trenne Linnéanska reseskildringar, som voro kända och beundrade av hans samtid och som grundlade den svenska resebeskrivningens konst: den »Öländska och Gothländska Resan«, företagen 1741, offentliggjord 1745, »Wästgöta Resan«, företagen 1746, offentliggjord 1747, »Skånska Resan«, företagen 1749 och offentliggjord 1751. Han var då redan bliven en europeisk ryktbarhet, Sveriges vidast kände man. Resorna företog han på riksdagens önskan och med dess anslag för att upprätta ett inventarium av allt »curieust och nyttigt« i landet. Det var – som Jacob Wallenberg skriver – Hans Majestät av örtriket, hertig över krokodiler och havsfruar samt herre till fyrfota djur, fjäderfä och insekter, som gjorde sin Eriksgata, och hans berättelser härom blevo kära för svenska hjärtan.

Framställningssättet är fortfarande detsamma som förut – dagbokens konstlösa notisstil med intryck, rön, naturvetenskapliga beskrivningar och diagnoser, antecknade allt efter som

vandringens iakttagelser och upplevanden föranlett. Sakintresset är överallt det avgörande – det framhåller Linné själv i sina företal. »Skrifarten är mycket enfaldig, hvarföre jag torde blifva hårdt ansedd af många Plinii näktergalar.« Men endast en verklig skald skildrar som han och förmår omedvetet förvandla ett uppradande av sakuppgifter till levande bilder. Linné hade icke blott bevarat sin ynglingaaktiga, ursprungliga och mottagliga själ, han hade också i sitt uttryck den självtillit och den naturlighet, som kännetecknа storheten.

Gången av dessa resor är alltid en och densamma. På våren eller i försommarens början begynner Linné färden och lämnar med en glädje, som återklingar i resornas ingångsord, böckerna och studierummet, för att återvända i augustis mitt, vid skördetiden. Med de första gröna bladen, vårlöken och blåsippan, begynner hans resa i naturen och slutar med de fyllda axens bärgning. Den omfattar sålunda nordens fröjdetid, det nordiska årets högtid, och den nordiska sommaren omsluter alla reseskildringarna med sitt sus och solspel. Den lilla vårskildring, med vilken den första av dessa resor – Ölands-Resan – inledes, är klassisk och får icke saknas i en studie över Linné som diktare, fast den är inryckt i så många böcker. Det är den uppsvenska våren, sådan vi minnas den med saknad från barndomen och tänka på den med vemod som gamla:

> 15 Maji. Stockholm reste vi ifrån i den behageligaste vårtiden, kl. 11 förmiddagen. Solen sken klar och luften var något kulen.
>
> Våren som ej bör mätas efter Calendarium, utan efter climatet och värmen, var så vida kommen att Lönnen utslagit sina blommor, men ej blad, att Björken nyligen utspruckit och blommade som bäst, Alens stiplar voro nyligen utbrustna och Granen hade på sina yttersta qvistar små röda smultronlika knoppar, som voro dess hanblomster, men ännu ej mjölige. Lind, Ek och Asp stodo ännu sofvande i sin vinterdvala. Blommorna vore inga andra än Draba prima, Caltha, Glechoma, Leontodon, Hepatica, Anemone secunda, Oxalis, Adoxa, Salices.

Ibland foglarne hade Göken nyss begynt gucka, och Ladusvalan såg man i dag den första.

Detta anslag vittnar ensamt tillräckligt om den säregna sakliga poesien i Linnés resor. Jämför stycket blott med inledningarna till andra reseberättelser av Linnés efterträdare och lärjungar – t. ex. med början av Carl Hårlemans dagbok från en färd genom Sverige 1749:

»Den 19 maj ifrån Stockholm i vackert väder, men mycket damm, som vid infallande torka ej kan fela.« Alltså först damm och torka! Det är en annan människosorts signatur. Eller läs de första orden av Pehr Kalms Wästgötha Resa tryckt 1746: »Den 6 afreste jag från Upsala. Strax utanför tullporten blef jag varse hur en ko stod och åt upp det ena ståndet efter det andra av Hyoscyamos eller Bolmörten: en ört, som gör menniskorna, hvilka däraf råka äta, lika som rasande och tokiga, ätes likväl begärligt och utan fara af boskapen.« Alltså först fänad och bete! Också en annan människosorts signatur! Behövs det mer för att visa skillnaden mellan den vanliga släta prosan hos våra lantbeskrivare och den naturpoesi, som med sitt friska och spelande stämningsliv sammanhåller de Linnéanska resornas myller av upplysningar och iakttagelser?

I själva verket är Linné den svenska naturens och bygdens förste systematiske skildrare och tolk. Ur hans reseböcker skulle utan svårighet kunna sammanställas en aforistisk skildring av Svea Rikes och dess olika landskaps utseende och väsen. Här hava vi hela landet från de norrländska högfjällen, där han åkt i lappens ackja och sovit mellan renhudarna i kåtan, ner till Sydskånes i bokskogen inbäddade, av rud- och karpdammar omgivna slott, Sverige från dvärgbjörkarnas, fjällripans och viträvens region till valnötsträdets, rådjurens och storkarnas, från den vintervärld, där hungersbrödet bakas av korn och ärter, av tallbark och mossa, ner till det landet Gosen med bovetegröten

och de färska limporna. Eller, om man vill gå över landet i andra riktningen, hela Sverige från Gotska Fåröns sandberg och strandhavre, där spelmannen med säckpipan och drycken vid gästabudet stammade från Ösel på andra sidan Östersjön, från Gotlands sydländska stränder och Ölands hedar till klippkusterna längst västerut, där Linné »botaniserade på hafsbottnen såsom i ett nytt Sverige« och såg befolkningen koka sin fisk på brinnande ljung och lysa upp sina vindblåsta timmerstugor med tran.

Helt visst ägde Linné icke den moderna människans blick för olika arter av utpräglad natur. Alvarens hed kallar han ett »stenigt, olyckligt Arabien« och om Bohus län gör han den reflexionen: »det är otroligt, hvad åtskillnad ett land får, då dess backar blifvit utan skog, nakna klippor, hvaraf landet ser ut som vore det för några år sedan af vattnets afgrund uppstiget.« Men icke en av seklets landskapsmålare skulle hava förstått en dylik natur! Hur konventionell är icke i all sin »djärfhet« själve Joseph Vernet, han som gav rokokons människor en rysning av elementens storhet! Linné känner fjällvärldens skönhet och arktiska poesi. Med fina ord skildrar han det nordsvenska landskapets tungsinthet i mörkningen, »då himlen blir svartblå, vädret blåste från norden, luften var kall och natten kom med hast«, och hur utmärkt han tecknat den uppsvenska våren och dess skygga, ljusa vaknande från vintern, är redan visat. Ehuru den begränsade naturbilden kanske är honom kärast, visar Linné flerstädes ett sinne för fjärrviddens verkan och de stora linjernas skönhet, som i dåtida litteratur – och långt sedan – är sällsynt. Han förordar till exempel uttryckligen för målare det »ogemena perspektivet från Kvälleberga backe i närheten af Växjö, där man ser de gröna och stora skogar nedanföre utsträckta till en vidlyftig horisont och genomskurna med åtskilliga och många vatten, som Helgasjö, Bergundasjö och de många strömmar, som binda dem tillsamman, utom åtskilliga öar och

vikar, som göra dem f l ä c k u g a «. Hur överraskande verkar icke särskilt det sista, för en målare så kära ordet! Men först och sist är dock Linné lantlig idylliker, och hans hjärta strömmar över av förtjusning inför blommande midsommarängar, stilla lundar och speglande sjöar. Allt detta finns i hans egen fosterbygd, och om någon svensk natur har en företrädesrätt till hans kärlek, är det hans »ljufva Natale« vid Möckeln. Över hans barndomshem, Stenbrohult, vilar i Linnés skildring samma stämning av evig pingst som över den härliga inledningen till Tegnérs »Nattvardsbarnen«, också den en eklog från en värendsk kyrkby.

Linnés resor skildra icke blott svenska landskap, utan även deras människor. Det sker i förbigående, utan allt betänkande, och dock bliva dessa flyktiga silhuetter av svenskt bondliv och svenska ansikten i sin enkelhet utomordentligt träffande. Hur präktig är icke t. ex. endast följande lilla interiör från Dalarne: »Här var ett makalöst dundrande i kyrkan af det hvar och en agerade den andres spögubbe eller slogo i bänkarne för hvarandra, då sömnen dem anfäktade, så hårdt att ingen nyss prästvigd landtpräst skulle kunna slå hårdare i predikstolen.« Ser man efter var detta tilldrog sig, är det i Nås, just de svenska Jerusalemsfararnas socken, och Selma Lagerlöf hade av den lilla bilden kunnat göra ett kapitel av sinnrik humor. Men om en sådan scen för tanken till den yppersta av alla levande framställare av svenskt bygdeliv, hittar man strax bredvid i Linnés Dalaresa ett porträtt av en svensk lantpräst, som kunnat vara hjälte i en bondenovell av den, som vid sidan av henne är den svenska folklivsbildens mästare, Almqvist. Det är kaplanen i Lima, Lars Dahle, »en fattig, af världen föraktad, men dock curieux och lärd man med slarviga kläder, innocent physiognomie, fattiga åtbörder och kloke raisonnement«. Ett stycke av ett geni, bortglömt och självförgätet i ett litet ensligt prästgälls armod – vilken svensk typ!

Dessa scener och gestalter förefalla hos Linné lika samhöriga med de olika landsändarna som de djur och plantor, vilka han antecknar. Det är präster, bönder, kloka kvinnor, spågummor, underdoktorer, som tala bygdernas språk. Men ännu mer tala de skilda nejderna med tusende röster genom all den folklore, Linné meddelar. Redan de många märkvärdiga och fantasifulla svenska örtnamn, Linné samlat från bondkvinnornas läppar, skänka ett eko av folkvisa och folksägen, och omisskänneligt och uråldrigt ljuder bygdelivets tungomål genom skrock och signerier, spådomar och huskurer, genom de gamla bruk och vidskepelser, Linné återgiver. Så har i denna första litterära skildring av svensk natur också det svenska folket kommit med, och i suset av gräs och träd höres genklangen från hedendom och medeltid.

Allt detta är nedskrivet i Linnés omedelbara och källfriska språk, som oftast äger bondepraktikans sakliga enkelhet, men också kan få något av rokokons behagfulla stilisering med antika gudanamn och mytiska hänsyftningar. Jordens sträva och tungsinta poesi, sådan den i sträng storhet möter oss i Genesis och antikens fornepos om arbeten och dagar, har under tidernas lopp upplenats och förmildrats. Hos Linné tolkas den med patriarkalisk glädje och vemod under stångpiskperuken, ungefär som i årstidernas oratorium av Linnés musikaliske samtida, fader Haydn. Det heter icke längre »förbannad vare marken«, utan »välsignad vare marken«, men ännu heter det »med bekymmer skall du nära dig på henne i alla dina lifsdagar«. Och för allt svenskt blir detta allvar dock grundtonen, vördnaden för det i anletets svett vunna brödet.

Så är Linné icke blott den förste skildraren och systematikern av Sveriges Flora och Fauna, utan också den förste skildraren av dess natur och – för att återgå till jämförelsen i denna framställnings början – den svenska bygdens och torvans skald, i lika hög grad som Bellman är stadens.

Linné som moralist

I British Museum förvaras ett sönderslaget kolossalhuvud av en hellensk gudinna med stritt, vågigt hår mot en allvarlig panna och ett vidöppet spanande öga. Det är det tragiskt stympade huvudet av den gudinna, hellenerna ärade som den mänskliga harmoniens och den sedliga världsordningens, och vilken sedan ända till våra dagar aldrig saknat anhängare och förkunnare. Det är den förvittrade återstoden av den mest berömda Nemesisbild, Hellas och antiken ägde, Nemesis-statyen i Rhamnus, av Phidias' lärjunge Agorakritos. Genom den gamla litteraturen – framför allt av en skildring hos Pausanias – veta vi, hur denna staty tedde sig, då den hög och okränkt stod i sin tempelcella i den lilla attiska staden.

Hennes både från Afrodites och Artemis' kultsfärer hämtade symboler vittna om förgreningen av hennes dyrkan. En allbekant hellensk sägen om statyn, ögonskenligen uppfunnen för att framhäva dess betydelse som sinnebild, röjer bäst, hur mycket grekerna inlagt i hennes gestalt. Denna sägen berättade, att perserna i första perserkriget medförde till Grekland ett mäktigt marmorblock, avsett till minnesmärke över den stundande segern, men efter Marathon hade hellenerna i stället av samma erövrade block danat Nemesisbilden i Rhamnus. Denna anekdot är först och främst ett patriotiskt självförhärligande av hellenerna som måttfullhetens folk gent emot måttlösa och tygellösa barbarer. Den firar bilden i Rhamnus som den hellenska livsvisdomens palladium och giver vidare liksom en historiskt gripbar illustration av det resultat, vartill det hellenska folkets livsbetrakning lett, ett förkroppsligande av den begränsningens och utjämningens lag, som grekerna sågo i ständig verksamhet genom människolivet och som de kallade Nemesis. Det är också om Nemesis som en sådan levande makt i nationers och en-

skilda människors livsuppfattning, här skall talas, icke om Nemesis som en antik gudinna med tempel och kulthärdar. Tragiskt stympat och förvittrat är det fragment, som finnes kvar av gudinnan i Rhamnus. Men utan stoder eller altare har Nemesis dock levat genom seklerna och nämnes ännu i dag som en mystisk makt av poetens dikt och den folkliga världsåskådningens tunga.

I. NEMESIS

En framstående forskare, filologen Joh. Casper Friedr. Manso, har sökt förklara Nemesis' betydelse genom att göra själva namnet närsläktat med ordet nemos: lag.

Ett koncentriskt system av lagar, omslutande varandra med osynliga ringar, omgiver människan. Innerst i systemet den ring, som är den enskilda människans samvete och som drager hennes väsens gränslinje. Sedan följer den vidsträcktare ring, som är de skrivna och oskrivna lagarnas, samhällets regler, allmänna opinionens bud, dödas och levandes läror, det moraliska medvetandet i den stat, där människan är medlem. Ytterst och vidsträcktast går den ring, med vilken de övermänskliga makterna stängt människans och folkens tillvaro. Nemesis är på en gång vördnaden för detta lagsystem och oviljan mot varje överträdelse av dess rågångar. När vi i den hellenska litteraturen först träffa ordet Nemesis, hos Homeros, betecknar det också både det individuella samvetets och den allmänna uppfattningens tadel. När i »Iliaden« Paris, kvinnorånaren och dekadenten bland Priamos' söner, i stället för att kämpa mot grekerna, leker med purpurtrådarna på sin hustrus slända och lockarna i hennes hår, saknar Helena själv hos sin man känslan för Nemesis, pieteten mot allmänna hedersbegrepp och den egna pliktkänslan. När i »Odysséen« den välartade ynglingen Telemakos – som redan där har drag av den mönstergosse, till vilken Fénélon skulle göra honom – uppmanas att ingripa i sin moders, Pene-

lopes, liv och bedja henne göra sitt val bland friarna, avböjer han detta med hänvisning till Nemesis, människornas klander och sin vördnad som son. Ju mera den grekiska levnadsfilosofien fick till mittpunkt vad hellenerna kallade sofrosyne, måttfullhetens och självbehärskningens dygd, dess mer behövlig blev Nemesis som gränsvakterska vid alla de gränsstenar, vilkas rubbande åstadkom oordning och förvirring. Subjektivt blev Nemesis det ständigt vakande klander i människornas hjärtan – mittemellan skadeglädje och avund, skrev Aristoteles – som fördömer all disproportion och disproportions vållare; objektivt bestrafferskan av alla övergrepp i människors förhållande till högre makter och medmänniskor. Under Nemesis faller den tysta tankens hemliga förhävelse, likaväl som det vilda ögonblickets övermod, triumfens övermått och tyrannens förmätenhet, hjältens glömska av sin svaghet, skönhetens glömska av sin förvissning, till och med obevekligheten i kärlek såsom dåraktigt trots mot släktlivets nödvändiga drift. Hybris, övermodet i alla dess former, är Nemesis' korrelat. Allt liv, enskildas och staters, framrullas efter ett konstrikt och fördolt schema, en tillvarons meter med bestämd växling av höjningar och sänkningar. Upprätthållerskan av dessa taktdelars lagbundna växling, taktslagerskan för tillvarons gudomliga rytm, se där Nemesis.

Ett faller emellertid i ögonen vid denna tydning, som är antikens egen: att begreppet redan äger en slipning, som måste härröra från en framskriden och reflekterad tid. Den prägel av estetisk och etisk läggning, som Nemesis erhöll sedan, har den icke kunnat äga från början. Folkliga livsföreställningar äro icke av så förnuftsenlig beskaffenhet, de stamma ur dunklare och mer upprörda djup av lidelse och erfarenhet. Närmare begreppets upphov och innersta natur nå vi med en befryndad, men dock väsentligen annorlunda utläggning, framställd i den märkligaste av de undersökningar, som finnas över Nemesis i anti-

ken, hos den franske rättslärde S. Tournier. Själva namnet tolkas här i anslutning till en betydelse, som likaledes återfinnes i namnen på andra av Hellas' djupaste mytiska daningar – framför allt i Moira – delningens betydelse. Moira, denna outgrundliga makt, som Zeus själv hörsammar, kalla vi vanligen ödesgudinnan. Närmare bestämt är hon skapelsens höga och hemlighetsfulla lottdragerska, som skiftat och skiftar för alla deras bestämda delar. I ogenomträngligt mörker ligger denna delning; dess grund och mått äro människan lika fördolda. Men tillvarons rastlösa osäkerhet, omkastningarna i alla öden, allt det brant stupande och snabbt bristande i livet lär oss, hur njuggt, hur utan sömsmån utmätt allt mänskligt är. Vad hava saga och historia, de visas läror och skaldernas sånger annat att berätta än just detta? Om vad annat handla de gamla förebildliga berättelserna om Jupiters fyra söner, och är icke Prometeus den osälla skepnaden av människan i hennes trots mot delningens lag och hårt straffade kamp för en rikare andel? Kraften, segern, lyckan, rikedomen äro lockbeten, som draga människorna i övermodets och förblindelsens snaror till fall och undergång. Härskarna svindla, när de med segerkransarna kring sina tinningar stå på konungaborgens tinnar, hjältarna då deras tält fyllas av döda motståndares vapen. »Ser du icke«, säger hos Herodotos den vise Artabanos till Xerxes, »att blixten träffar de högsta taken och tornen?« Historiens fader har till ständigt omkväde i sin hävdateckning läran om all upphöjdhets förödmjukelse och fall, konungars, folks och rikens. Varför denna ständiga förnedring av allt mänskligt? Det är gudarnas avund. Svartsjukt värna de om sina privilegier, sin ro och höghet, sin nektar och ambrosia, och deras hämnd krossar oblidkeligt var människa, som vill överstiga de vanliga måtten. Människornas frihet är husdjurens, som tacksamt skola taga föda, gåva och aga ur sina herrars händer. »Gudarna straffa hvar dödlig, som icke tänker som en dödlig«, säger den av Hellas' etik mest ge-

nomträngde av dess tragöder, Sofokles, och denna gamla sats, återupprepad av en stor, typiskt hellensk själ, breder sig som en klar, men svårmodigt oföränderlig horisont kring den hellenska världen.

Det har med skäl framhävts, att denna tankegång i den hellenska litteraturen hos Herodotos och Sofokles framträder snarare som en allmänt känd, nästan med modersmjölken insupen sanning än som frukt av en personlig uppgörelse med tillvaron, snarare som ett konstaterande av fakta än som en smärtsamt individuell livsåskådning. Men det är svårt att förstå varför framstående forskare – exempelvis dansken A. B. Drachmann – av denna grund vilja förneka en sådan föreställningskedjas pessimistiska natur. En svårmodig visshet blir icke mindre svårmodig, därför att den är viss, ett ont icke bättre, därför att det kallas nödvändigt, och en tankegång icke mindre pessimistisk, därför att den testamenterats i arv från släkt till släkt och gått människorna så i blodet, att de icke längre tänka på att revoltera. Djupsinnigt har Jacob Burckhardt påpekat den grundton av intellektuellt svårmod, i vilken hellenskt själsliv var stämt på bottnen och som på sydländskt vis förenades med ett lätt blods livslust och njutningsglädje. Men denna pessimism i totaluppfattningen av människolivet se vi bäst i läran om delningens hårda lag och om Nemesis som redskap för dess upprätthållande. Ty Nemesis är angiverskan, som väcker icke blott de odödligas straffande rättvisa, utan också deras hämnande avund. Som på jorden mellan de hellenska staterna och borgarna råder en ständig avund (ostracismen har kallats en politisk Nemesis), avundas gudarna de dödliga, och deras verktyg, Nemesis, kallas också själv en avundsjuk gudinna. Till den triumferande och sälla viskar hon: offra, för att besvärja mig, det kostbaraste du äger, som Polykrates offrade sin kungaring. Till det av lycka överfulla bröstet viskar hon: jag nalkas, böj huvudet! Hon är själv besinningens djupa röst. Också framställes gärna Nemesis

på mynt och snidade stenar med handen höjande klädnaden från bröstet. Åtbörden har tolkats olika. Den har kallats en översättning i bild av det urgamla »känn dig själv«, en maning till självprövningens undergivenhet. Den har tolkats i anslutning till det gamla bruket att vid tanken på Nemesis spotta sig själv i barmen, ett uttryck för den ödmjukhet, som i rädsla att utmana övermakten frivilligt och i förväg offrar sin stolthet.

Allt detta olikartade samlar sig i Nemesis' begrepp. Det är personifikationen av samhällets röst och vördnaden för god sed och tradition, likaväl som själens egen dom över sig själv och förtrytelse mot allt, som bringar oreda och förstämning i tillvarons som ett ateniensiskt festspel noggrant samstämda representation. Men denna estetiskt-etiska tydning från en senare och humaniserad tidsålder vilade på en äldre och lidelsefullare folktro, hos vilken Nemesis var ett uttryck av en pessimistisk värdering av människolott och människoliv, en figur, med vilkens hjälp Hellas sökte för sig själv förklara växlingens, det ondas och lidandets orsaker. Inom senantiken bleknade och förvandlades Nemesis. Hon förknippades med en annan gudinnegestalt, Adrasteia, vilkens upphov tyckes knutet till de gamla amsagorna om Zeus' barndom på det mytiska Kreta, men som sedan av filosoferna efter sitt namns språkliga härledning tolkades som en ödesgudinna, den oundvikliga. Så kände Stoas lärjungar henne som den oundkomliga ödeskraften och världsorsaken, och enligt ett nyplatonskt drömmeri satt hon framför nattens klippgrotta och förkunnade till slag på cymbalen gudars och människors lagbud.

Men Nemesis blev genom denna förbindelse snart tänkt som en slump- och ödesgudinna, också hon. I stället för alnen och tygeln fick hon till symbol det rullande hjulet. Det är lätt att se, hur hennes väsen därigenom förflackades och det fina hellenska sammanhanget i hennes betydelse förflyktigades. De för hellenernas finare begreppsdistinktioner otillgängliga romarna upp-

fattade också Nemesis som Fortuna. I den egenskapen erhöll hon, som så många andra resande och i världsstaden gasterande gudomligheter, plats på Capitolium. Som en lyckans gudinna, vilken det icke krävdes någon högsint eller förfinad själ att frukta eller dyrka, nådde hon under kejsartiden bildningsvärldens yttersta gränser – exempelvis Dacien och Britannien – och som sådan var det hon till antikens undergång kändes och dyrkades av en om den ansvarslösa slumpens gunst krypande mänsklighet. –

II. TALIO

Under medeltiden torde Nemesis' namn sällan varit nämnt, ehuruväl det fanns att läsa i mer än en av de latinska skrifter, ur vilka man då hämtade sina bristfälliga kunskaper om antiken. Ej heller passade själva föreställningen denna tidsålder. Vad hade en gränsens och måttets gudinna att göra i en värld, som satte det högsta just i det extatiska överskridandet av vanliga mått och gränser? Vad skulle en det fintspunna sambandets gudinna göra i en värld, där allt tänktes ske genom särskilda nådeakter och var lag var en lag in casu? Ödestron slutligen – den mest schematiska skepnaden av tanken på Nemesis – hade ju avlysts som oförenlig med den gudomliga försynen. Vad man förr kallat Nemesis, blev nu den kristna skickelsen, som i tingen visar spåren av Herrans finger, straffängeln med det mörka vingparet och det flammande svärdet.

I själva verket möter här en annan begreppshärva, som först ersätter och sedermera förknippas med Nemesis, en idé, enklare och allmängiltigare, icke en skapelse av en enstaka, fint organiserad nation, men av människan som sådan och lika ett med henne som det röda blod, vars ropande röst den är. Det är vedergällningens idé. Vi nämna den med rättsordet Talio efter dess mest utpräglade form: likas vedergällning med lika. Termen stammar från romarna, rättens och krigets folk, och före-

kommer redan i de tolv tavlornas lag. Men satsen återfinnes i alla åldrar och väderstreck. Ser man längst tillbaka mot mytens och sägnens fjärran, möter man redan där vedergällningens idé, och som en ändlös fåra, urholkad av det för brödet och rätten kämpande människosläktets blod, går dess röda linje från Kains åker till den åkerteg, där dagens skörd mognar. Ser man ut över den nutida världen, lever vedergällningen, blodshämnden som rättsinstitut hos alla naturfolk, från eskimåerna till eldsländarna, och även inom kulturvärlden skymta mångenstädes dess blodspår. Jag tänker därvidlag mindre på sådana etnografiska kuriositeter från fordom som vendettan på Corsica eller blodshämnden i Montenegro, men på de många återstoder av vedergällningens princip, som fortleva mitt i civilisationens sköte.

När bödeln mot den dödsdömde lyfter bilan med den i dagern blixtrande eggen, är det Talio, en levande illustration till det gamla rättsspråket i Genesis: »Den, som utgjuter människoblod, hans blod skall ock utgjutet varda«, och gamla testamentets ord genljuda ännu genom lagböckernas bestämmelser om dödsstraff. Talio är det, som står kvar i flera länders lagstiftning, när den falske angivaren och menedaren tilldelas samma straff, som hans offer på grund av hans beskyllningar lidit. Talio är lynchningen, massans vilda och egenhändiga vedergällningsprocedur. Talio är det, som lyser fram i de många ordstäv, med vilka folkmeningen vill upprätthålla den för sin livsåskådning dyrbara tron på skulds och straffs hemlighetsfulla samband och överensstämmelse, när prästen anför det bibliska »som man sår, får man uppskära«, när köpmannen säger »betalt, kvitterat«, bonden »som man ropar i skogen, får man svar« eller »den, som gräfver en grop åt andra, faller själf däri«, hantverkaren »sådant läder skall sådan smörja hafva«.

Vill man med exempel se, vilken betydelse vedergällningens idé haft i alla civilisationer, kan man det bäst genom den tyske

juristen L. Günthers vidlyftiga utredning om dess roll i straffrättens historia och filosofi. Man kan där finna alla former av vedergällning, från den primitiva och sagolika, ännu hos naturfolken bevarade, där mördaren dräpes med samma sår, för vilket hans offer förblött, till lagens maskerade och förfinade, och iakttaga hur blodshämndens blinda drift genom vedergällningsläran förvandlas till ett allt mer förfinat rättsinstitut.

Vi börja hos grekerna. »Lycklig den, som lämnar efter sig en son att hämnas sin faders oförrätt och sår«, heter det hos Homeros, och som en oavvislig släktförpliktelse faller hämnden efter en dräpt hans närmare och fjärmare fränder i arv och det ända till kusiner och syskonbarn. Blodshämnden betraktas som mannens hederssak och släktens solidaritetstecken. Gärningen gör här intet till saken. Liv för liv, därest icke de förorättade själva nöja sig med blodspenningen, mansboten, något som hos de egendomskära Homeriska grekerna aldrig ansågs skymfligt. Ajax erinrar ju »Iliadens« mest hetlevrade och obändige hämnare, Achilles, att till och med fader och broder mottaga försoningsbot.

En i det hellenska själslivet djupare ingripande helgd erhöll vedergällningstanken, då den bekom religiös sanktion av den kult, som allt mer blev den i Hellas mest levande och betydelsefulla, kulten av de döda och deras själar. Skrämmande och oemotståndlig ljöd nu maningen till hämnd från släktgravarna, och den på släktinstitutioner byggda hellenska staten förvägrade därför gäldandet av blodskuld med penningar såsom kränkande för de bortgångna, för osynliga statsmedlemmar. Solons lagstiftning sökte i statens intresse reglera den individuella blodshämnden, men ännu i senantiken upprätthöll hellensk legislation i fråga om dråps bestraffning den gamla repressalietanken.

I ljuset från själskulten och den därmed förbundna vedergällningsplikten faller – som den utmärkte forskaren Erwin Rohde visat – en djupare klarhet över den blodshämndens fatalism,

som vilar över grekisk myt och mytdrama, över de blodsdunkla sägnerna om Labdakider och Atrider. Aeschylos, den store tolkaren av det religiösa Hellas' folktro, har i sin »Oresti« framställt detta – med en moralisk övertygelse och en nästan österländsk sublimitet. En tysk jurist och estetiker, som fint analyserat stora diktverks rättsliga innebörd i olika litteraturer, Joseph Kohler, nämner också »Grafofferbärerskorna« vedergällningens höga visa. I den grekiska spekulationen ända till Plato återfinnes också ständigt vedergällningsläran, och denne tänkares tydligt ensamstående protest giver ett indirekt bevis på dess utbredning. Framhävas bör särskilt den egendomliga skiftning läran erhöll inom Pythagoreismen, där den färgades av tänkandet över talen. Pythagoréerna funno egentligen i vedergällningen en moralisk motsvarighet till matematikens likhetsförhållanden, en handlingens harmoni sådan som tonernas. Hur närliggande en sådan tydning av vedergällningstanken måste vara för en matematiker, van vid talens abstrakta och fullständiga symmetri, synes bäst därav, att den ende store moderne tänkare, som på samma gång var en stor matematiker, Leibniz, såsom vi skola se också utvecklar samma tankegång.

Går man över till den romerska världen, stammar ju från den själva ordet talio. Det förekommer också som straffbestämmelse i de tolv tavlornas lag, t. ex. i dess materiella och mest påtagliga form för lemlästning (alltså lem för lem), när käranden ej själv för skadestånd avstår från vedergällningens blodiga tillfredsställelse. En annan förbrytelse, för vilken den gamla romerska rätten också stadgade taliostraff, var mordbrand. Ty även om mordbrännarens brännande å båle hade någon hophörighet med kulten av eldgudinnan Vesta, är det svårt att icke finna talio i detta straff, bestående under hela den romerska rättsskipningen. Sinnrikt har det också anmärkts, att Neros levande facklor – de kristna beskylldes ju att hava anstiftat branden år 64 – är ett världshistoriskt exempel på talio och en bjärt

illustration av den romerska dekadenthärskarens vilda, juridiskt-estetiska fantasilek. För övrigt företer den latinska lagstiftningen den egendomligheten, att talioidéerna, som starkt framträtt under den äldsta utvecklingen, under republiken försvunno, men vid kejsardömets senare ålder åter döko upp igen. Förklaringen ligger säkerligen i den starka orientaliseringen – den besegrade österns, det krossade och föraktade Jerusalems andliga hämnd på Rom.

I själva verket är det ju också till österlandet, som tanken av sig själv går, när vedergällningsläran kommer på tal, och som ur en bergsskymnings tordön sorla för minnet gamla testamentets ord. Minst lika levande som hos judarna har blodshämnden varit hos araberna. Den prisas än i sång och sägn i beduinens tält, men ingenstädes har den formulerats med så lidelsefullt och storartat patos som i Pentateukens rättsbud. Var är talios idé tolkad med så oemotsäglig och oblidkelig lakonism som i den vilda uppräkningen i andra Mosebok: »öga för öga, tand för tand, hand för hand, brännande för brännande, sår för sår, blånad för blånad«. Goël, hämnaren och förlösaren av flutet blod, skall just så slå mandråparen, som denne själv slagit. De bibliska krigskrönikorna exemplifiera detta med gammalepisk och sagoartad enkelhet. Abner, den åldrige, redan segertrötte hövdingen, dräper med ett spjutstyng genom buken hjälteynglingen Asahel, och dennes broder Joab dräper med ett spjutstyng genom buken Abner. Bibelns senare, mer novellistiskt berättade böcker giva motivet en konstfullare hopflätning. Haman blir hängd just i den galge, han rest för Mardochai. Vedergällningen präglas här av den hemlighetsfulla ironi, vi kalla Nemesis.

Visserligen ser man också i gamla testamentet, hur blodshämndens rätt under mer ordnade samhällsförhållanden hos Israel, som annorstädes, mildras och inskränkes. Men förbudet mot blodspenningen, som skulle draga blodskuld över stam-

men och över själva marken, mot vilken de röda dropparna fallit, vittnar om den religiositet, med vilken judarna uppfattade vedergällningen som en gudomlig världsprincip.

Finnes det något begrepp som, sedan judarna blivit en självreflekterande nation, är deras hjärtan kärare än alla andra, är det den straffande rättfärdighetens. Underligt är icke detta, ty i det vedergällningens patos med hopbitna tänder, som överallt sjuder i det gamla testamentet, talar redan landsflyktens och hemlöshetens, de kuvades och rättslösas förtrampade lidelse för rättvisan. Vedergällningens hopp och lust hava givit brinnande bränsle åt drömmarna om Messiasriket, som efter förtryckets och kränkningens tid skulle komma med den eviga rättvisans domsmorgon. Redan visionerna från början av Israels främlingsirring och slaveri hos folken spå dess gryning, och redan i Esras storartade fjärde bok från Titi tid skymtar en mystisk känsla av att judarna just för rättens skull lida orättvisans martyrskap. Från rättens rättslösa folk har läran om vedergällningen gått in i den europeiska civilisationen och västerlandets lagböcker.

Det vill synas som kristendomen här skulle hava bildat motvikt. Ty liksom andra folks, om icke mest livskraftiga, så andligen mest utvecklade lärare, liksom Buddha och Platon, förnekade ju Kristus hela denna åskådning. Men den kristna kyrkan, som fördömde de enskildas vedergällningsrätt, upprätthöll likväl statens. Mattheus, som dock anför den starkaste paradox, som någonsin riktats mot vedergällningstanken, budet att vända vänstra kindbenet till, när man blivit slagen på det högra, har också det om talio så starkt vittnande språket: »med den dom, hvarmed I dömen, skolen I varda dömda, och med det mått, hvarmed I mäten, skall det mätas åt eder.« Dylika satsers oförenlighet ådagalägga meningsbrytningen om denna centrala livsfråga, och i annat sammanhang lägger aposteln ju i Jesu mun det omstridda ord, med vilket teologer och jesuiter genom sek-

ler givit skarprättarens funktion – statens mest uttrycksfulla talio – kristendomens helgd, ordet »den som griper till svärd, skall med svärd förgås«.

I det föregående äro de gamla kulturfolkens meningar om vedergällningstanken skärskådade. Turen kommer nu till de nya germanska folk, som i medeltiden bildade Europas statssystem. Från sin ungdoms- och kamptid kände de naturligtvis som alla naturfolk blodshämndens helgd. Alla de källor, ur vilka vi hämta vår kunskap om deras livsbetraktelser och levnadsvanor, berätta detta från alla nejder – krönikor, krigssånger, hjältedikter och sagor. Ett blodshämndens dåd är den spanske nationalhjältens första vapenbragd, då Cid, ännu gosse, hembär till sin orkeslöse fader hans förorättares, Don Gormaz', huvud, och gå vi från Herkules' stoder till germanvärldens nordligaste utpost, Island, lågar där blodshämnden lika starkt bland isjöklarna. Den gamle Njál bränner sig ju själv inne med sina söner, ehuru han fått lejd, hellre än att överleva dem utan kraft att hämnas. Eddans Gudrun och Nibelungens Kriemhild skria efter blodshämnd som ett par gamar efter åtel, och i frankernas och longobardernas krönikor, hos Gregorius av Tours och Paulus Diaconus, sammanknyter vedergällningens röda tråd släktdramerna.

De urgamla rättsbruken visa också blodshämnden som en allestädes erkänd princip. Men nästan allestädes, och särskilt i den rent germanska världen, visar sig samtidigt en utpräglad tendens till biläggning genom böter, »compositio«. Trots kämpe- och krigararistokratiens protester mot att man skulle bära anförvanters hjärta i pungen, togs skadestånd. Alldeles riktigt säger vår nationalhjälte Frithiof: »Bot tager mannen, när hans fränder falla.« Det uppstod för kroppsskador en fullkomlig, in i det minsta bestämd taxa, icke utan en anstrykning av bister humor. Det germanska öllynnet kan nu en gång icke förneka sig (romersk och hebreisk rätt känna ingen humor – de nöja sig med stil och patos). Dock även sedan uppgörelsen flyttats från

släktens eller de enskildas till statens domvärjo, lyser ofta mer eller mindre tydligt vedergällningens vilda ursprunglighet fram, såsom t. ex. i de lagstiftningar, enligt vilka den dräptes målsägare kunde bliva dödsdomens verkställare.

Talio trängde så från alla håll in i medeltidens samhällsliv, såsom arv av gammal germansk sedvänja, från romersk och mosaisk rätt, vilken senares inflytande på de gamla lagböckerna tydligt skönjes vid återklangen av de bibliska hämndeomkvädena: »öga för öga« eller »lif för lif«. Medeltiden, som älskade alla arter av symbolisk bildskrift och utläggande parallellism, gjorde också gärna straffet till ett varnande teckenspråk över förbrytelsen. Det så ofta förekommande avhuggandet av handen syftade säkert icke blott till missdådarens oskadliggörande, utan antydde även straffets och ogärningens fruktansvärda analogi, att handen, »redskapens redskap«, brottets verktyg framför alla andra, avskars. Tydligast synes sammanhanget i sådana fall som vid mened, när den högra handen, som vilat på den heliga skrift, avhöggs. Den för mordbrand under påverkan av romersk rätt mångenstädes i medeltidens straffbalkar stadgade eldsdöden giver också sitt bevis på talio, liksom det av en Dantesk fantasi präglade straffet för myntförfalskare: att sjudas till döds i en kokande kittel.

Från medeltiden gick vedergällningsidén över till den nya tidens åskådning och straffrätt. Högrenässansens ädelmodiga och humanare livsuppfattning, som i förbrytelsen ville se dårskap och förvillelse och därför också ville giva straffväsendet mänsklig mildhet, nådde aldrig långt utanför humanisternas egna kretsar och dränktes i religionskrigens barbari, i den katolska reaktionens inkvisition och i protestantismens pedagogik med bila och färla. Om ett blev det eljest så söndrade Europa, dess alla stridande svartklädda präster och teologer ense mot 1500-talets slut, och det var om människosläktets ursprungliga och oförbätterliga fördärv, fortplantat med Adams säd, vars ondska

ej den hårdaste tukt kunde driva ur arvsyndens lekamen. En gammal tysk lärd, Jacob Döpler, utgav år 1693 ett stort arbete i två delar, som han kallade »Kropps- och lifsstraffens skådebana«. Det var en kriminalistisk atlas, en straffets världskarta, och titeln kunde tillämpas på hela seklet, ty detta var ett straffets gyllene århundrade med bödlar och professor i outtröttligt arbete. Vedergällningens dogmatik predikades med religiös hänförelse från predikstolar och schavotter, ty gudomen själv betraktades – som en historisk kriminalist, Herz, sagt – såsom yttersta målsägare.

Det är sålunda icke underligt, att talio fortfarande förekom i lagstiftning såväl som i allmän rättsuppfattning. Till och med rättsfilosofiens förste store förnyare under denna tidsrymd, Hugo Grotius, vilkens blick var öppen för samhällets välfärdssyften och vilkens hjärta var värmt av human människokärlek, gör dock vedergällningstanken till den innersta kärnan i sin förklaring av straffets väsen, sådan den framträder i den berömda och ständigt anförda definitionen: »malum passionis quod infligitur ob malum actionis«. Men visserligen tänker Grotius icke detta som en mekanisk avmätning utifrån av brott och straff. Hämnden är Guds, icke människans, men straffet växer som en osviklig följd ur förbrytelsen, dess frö ligger redan i den onda vilja, som fostrar brottet. Ännu hos Leibniz hävdas också, fast på egendomliga grunder, vedergällningsrätten. Det intressantaste stället ifråga finns i Theodicén, evangeliet för tidens världsvisdom. Leibniz förklarar där vedergällningsrätten bero på en »rapport de convenance«, på en lämplig samhörighet, som tillfredsställde icke blott den förfördelade utan också de kloka betraktarna, som vacker musik eller god arkitektur tillfredsställer människor med naturlig smak. Vilken kyligt överlägsen blick röjer icke en sats som denna! Det är en estetisk diplomats syn på en värld av brinnande sinnen och under straffet skälvande kroppar. Vilket behov att i allt finna sin optimism bevisad! När den

högste konstnären avslutade sitt världskonstverk och fann det ganska gott, borde Leibniz hava funnits för att taga upp applåden. Själva tankegången hade Leibniz, liksom jämförelsen just med musiken och arkitekturen, med kontrapunktens och symmetriens konster, hämtat från talens värld. Ekvationens likhetstecken förband brott och straff till en av Gud förutbestämd harmoni.

Denna matematiskt estetiska syn på tillvarons mörkaste allvar, som förefaller mer romansk än tysk, upptogs ej heller av filosofens lärjungar. Det redliga tyska katederförnuftet Chr. Wolff förklarade »talio i och för sig otillåtlig«, och hans och hans skolas bevis härför hava med sina syllogismer utrotat mycket av vedergällningens dogmatik. Men först upplysningsförfattarna i alla länder, vilka avgjort flyttade tyngdpunkten från teorien till verkligheten och vilkas oförgätliga förtjänst är kampen för humaniteten, skilde rättsbetraktelsen från teologien och sköto vedergällningens absoluta lära åt sidan för en relativare, ur individens och samfundets lycka härledd straffuppfattning. De stora upplysningslärarna, som verkat på detta område, från Montesquieu och Voltaire till Beccaria, uppträdde icke blott med segerrik ljus kvickhet mot barbariet »i peruk och talar«, utan sökte reducera hela teorien om talio till en vidskepelse ur det förgångna. Med sin förståndsmässighet hade de säkert alltför ringa känsla för instinktlivets och de ursprungliga lidelsernas betydelse i tillvaron, i sin vackra hänförelse för lyckan och frigörelsen skönmålade de säkert den mänskliga naturen. Ett ögonblick såg det ut, som om vedergällningstanken, rättens jästämne, helt skulle skrivas av. Men dess idé var dock förknippad med mänsklighetens hjärtrötter. Den blev vägd och förklarad icke för lätt av den omutligaste och störste av tidens andliga vågmän. Vedergällningens idé blev hos Kant än en gång rättslärans centrum.

III. LINNÉS NEMESISLÄRA

Nemesisläran är i Linnés liv själva den mognade frukten av hans erfarenhet och hans tänkande över tillvaron. Att bestämt angiva tidpunkten, då denna lära först formade sig i hans själ, torde icke vara möjligt. Men sannolikt är, att den stammar från ungdomsstridernas år. Bland Nemesisanteckningarna har Linné själv inflikat följande personliga bekännelse: »Alt gick olyckligt för mig då jag ärnade hämnas, men ändrade och lämnade alt i Guds händer. Sedan gick alt lyckeligt 1734.« Med dessa ord synes Linné själv antyda, att tanken på en gudomlig Nemesis, upprätthållande rättfärdigheten genom världen, pressat sig fram ur hans egna djupaste upplevanden under hans själskris 1734. Blott genom att med hela sin viljas kraft taga sig samman hade Linné den gången övervunnit sitt begär att själv taga vedergällning på dem, som stodo såsom hämmare och motståndare mot honom och hans livsverk. Men efter denna självövervinnelse kom det frid i hans inre med vissheten om, att den gudomliga vedergällningen vakade över alla tankar och gärningar. Från och med den stunden var sannolikt Nemesis hans husgudinna, och uttryck för en kristligt fatalistisk tro på en gudomlig predestination och rättsledning äro icke sällsynta i hans brev.

Linnés stora andliga kraftutveckling och framgång under de utländska rese- och vandringsåren och de första han tillbragte hemma i Sverige, trängde kanske dessa tankar åt sidan. Han endast arbetade med det glada modet hos den, som lagt sitt öde i en högre makts hand och funnit sin hemliga förhoppning om att vara utvald till ett stort värv bekräftad. Men då striderna för hans vetenskapliga nyvinningar voro över och han i betryggad ställning i Uppsala levde en lärd forskares kontemplativa existens, vaknade åter de gamla tankarna om Herrans hemlighetsfulla förvaltning av alla människoöden. Starkt kommer hans

kristliga fatalism åter till orda t. ex. i ett brev till Abraham Bäck, där han sällsamt sammansmälter Pauli gudshängivenhet och Predikarens skepticism. »Altså beror det icke af någons vilja eller löpande, utan af Guds barmhärtighet. Det är fåfängt bittida stiga opp och sent gå till hvila och äta sitt bröd med sorg, ty Gud gifver oss det, medan vi sofva. Att man är snar, hjelper ej i loppet, att man är klok, hjelper ej till rikedom, att man är snäll, hjelper ej till bergning, att man har ynnest, hjelper ej att man sin tjenst väl förestår, utan alt står till tiden och lyckan.«

Under denna tungsinta stämning, som genom Linnés överansträngning och tidiga sjuklighet allt oftare behärskade honom, togo Nemesisidéerna form av en världsåskådning i hans själ. Redan i »Wästgöta Resan« 1747 talar han offentligen för första gången om Nemesis Divina ifråga om en bonddräng, steglad för ett av dessa tragiska blodskamsbrott, som aldrig synas vilja dö ut bland svenska allmogen. Men öppnare och närmare talar han om Nemesis i ett brev till sin älsklingslärjunge, sin Johannes, botanisten Loefling, skrivet 1753 (vilket år han också i brev till Bäck skämtsamt talar om Nemesis Divina). Med anledning av att Loefling uttryckt sitt hopp att från Spanien få medfölja på en naturvetenskaplig expedition till spanska kolonierna i Amerika, uppmanar Linné honom att hålla detta tyst, »att icke Nemesis måtte spörjat i anledning af det gamla: rara solet magnis rebus inesse fides«. Brevet publicerades av Linné i företalet till Loeflings »Iter Hispanicum«, som han själv efter dennes tidiga död utgav 1757. Ett annat brev av Linné, just med anledning av denna publikation, belyser ytterligare Nemesis-tanken. Linné avböjer Gjörwells utlovade berömmande anmälan. »Om jag säger, at jag är hatare af beröm, så ljuger jag som alla andra: vem hatade sit eget kött? Sjelfkärlighet är grunden til alt godt Men nog känner M. H. vår egen nation. Lude, sade Helena, hos Ovidius, sed occulte. Aldrig kan en fiende i Sverige skada mer än om han någon berömer. Min gyn-

nare kan välfva saken, utan at jag deruti nämnes, det är hans bröllop (Loeflings) som dansas, som nu är extra invidiam.« Alldeles samma tanke vidrör Linné åter i ett brev till Gjörwell från 1760. »Eljest hvad mina saker angår, så ser jag helst att så litet som giörligt är därom taltes, ty det giör altid mera ont än gott och upväcker invidiam, som störtar alt.«

Samtidigt vittnar en liten förtjusande biljett till kaptenen på Wallenbergs galeja, Ekeberg, med tacksägelse för att denne förverkligat en av Linnés ivrigaste botaniska drömmar – att föra till Sverige en levande tebuske – hur Nemesis ständigt var i den gamle forskarens själ. »Sannerligen om det är thé, skall jag giöra herr Captenens namn beständigare än Alexandri Magni. Men jag är säker att de aldrig komma oskadde till Upsala. Ödet står altid emot för stora saker… Käre, tala ej för någon härom, ne audiat nemesis.«

Detta är, som man ser, alldeles den antika uppfattningen av Nemesis och makternas avund. Nemesis och Invidia bilda för Linné ett samhörigt begreppspar. Avunden – vilken man, huvudet högre än mängden, har ej känt den kungliga svenska avundsjukan? – lurar kring all storhet och framgång. Dess hesa korpröst ropar ständigt på Nemesis, vilken – som Leibniz skriver i sin Theodicé – finner behag i att förnedra alla, som äro för lyckliga.

Men dessa halvt skämtsamma yttranden i Linnés brev få en djupare förklaring genom hans nyktrare anteckningar över Nemesis Divina. Kända genom mer eller mindre fullständiga publikationer av Elias och Thore Fries, hava dessa aldrig varit tryckta i sin helhet, men även en upplaga, som medtoge rubb och stubb, skulle icke kunna göra ett enhetligt verk av dessa på 203 oktavsidor nedkastade filosofiska aforismer och reflexioner och de historier och berättelser ur livet, Linné samlat som bevismaterial för sin teori. Ty allt är ytterligt oordnat och fragmentariskt. Infall och reflexioner mer nedkastade på papperen än

verkligt nedskrivna. Mycket tvivelaktigt kan det vara om Linné någonsin tänkt att en gång av alla dessa brottstycken göra ett verk. Sannolikt har han gjort dessa anteckningar till egen uppbyggelse och tillfredsställelse för att styrka sin egen inre övertygelse. Senare har han – som förordet visar – tänkt att samlingen kunde bliva ett andligt testamente till den »ende sonen«, vilken redan som yngling visade sig väl behöva allvarliga fadersråd. Att med bestämdhet säga, när anteckningarna till detta hemliga levnadsprotokoll begynts, är icke lätt. Sannolikt in på 1750-talet – någon tidsallusion senare än av år 1773 torde ej här finnas. I maj 1774 träffades ju också Linné av, vad han själv kallat första dödsposten, ett slaganfall. Sedan har den gamle näppeligen annat än möjligen i ensamhetens dunkla och oklara tankar grubblat över Nemesis.

Det verk, som under studiet av dessa anteckningar skymtar för ögonen, skulle bestå av en allmän del, innehållande de religiöst-filosofiska grundtankarna, och en speciell del, där Linné, trogen sin vana som exakt naturvetenskapsman, med största möjliga antal enskilda fall velat styrka sin ålderdoms system om de mänskliga handlingarna och deras hemlighetsfulla sammanhang.

Redan samlingens titel giver tankegångens kärnpunkt:

> Nemesis Divina, Talio est æqualis retributio, unde reciproca Talio. Autopathia Græcis.

Det är sålunda Nemesis uppfattad som gudomlig vedergällning. På själva titelbladet står en definition av Talio som en fördelning av straff och brott. Men – som Meïr Goldschmitt anmärker – redan i ordet Autopathia skymtar en djupare inre utläggning av det fördolda sambandet mellan människans handlingar, i det autopatheia betyder självverfarenhet, en genom egen prövning vunnen lidandets visshet. På titelbladet står vidare, utom

Linnés ständigt upprepade valspråk, »innocue vivito, numen adest«, följande ställe ur Claudianus:

> Sæpe mihi dubiam traxit sententia mentem curarent Superi terras: an ullus inesset Rector aut incerto fluerent mortalia casu? Abstulit hunc tandem Rufini poena tumultum absolvitque Deos.
>
> Claudianus.

> 'Ofta har min själ tvivlat på om de himmelska bekymrade sig om jorden, om det finns någon styresman eller de dödligas händelser gå på en oviss slump? Men då har alltid tanken på Rufini straff slitit min själsstrid och friat gudarne.'

Samma citat använder egendomligt nog Leibniz i sin Theodicé, när han skildrar den kvalfulla undran, som betraktaren erfar inför det ondas stora och förödande plats i världsförloppet. Hur är den förenlig med en allgod gudomlighet? Det är detta urgamla problem, det ondas och rättvisans, som är utgångspunkten för Linnés tänkande, hur vida än tankeringarna efter hand bliva kring denna fråga, slungad som en hård, splittrande sten ut på livsbetraktelsens stora spegelyta.

Men Linné svarar ej med Leibniz' matematiska sannolikhetsargument och advokatyriska optimism. Redan de stora sagesmän, vilkas ord han ständigt för på tungan, Job, Predikaren och Seneca, vittna om det smärtsamma allvar, med vilket hans impulsiva och lidelsefulla sinne betraktade tillvarons kval och mörker. Någon strängt logisk livsvärdering kan man kanske icke utan konstruktion få fram ur hans anteckningar, som äro stundens hastverk och hava den ögonblickliga stämningens genklang, men så mycket är säkert, att Linné icke i människovärlden fann naturens ändamålsenlighet eller blomvärldens harmoniska lovsång till den högstes pris. En evig disproportion och fåvitskhet tyckas fjättra och snärja människan och hennes samfund. Om människan följde naturens, av Guds egen hand nedskrivna lära, om hon lät sig upplysas av visdomsgnis-

tan inom sig – ty alla haver Gud givit av sitt ljus, fast somliga blivit stora ljus och andra enkla dankar – skulle det henne väl gå. Men som hennes stamfader i köttet, Adam, sträckte sig efter det förbjudna trädets frukt, sträcker hon sig ständigt över det för henne bestämda och gagnerika, och därav uppstår ständigt orättvisa och ofrid. Hon högmodas, fast hennes stolthets bubbla skall brista innan aftonen, hon ävlas, fast dock den arbetaren i vingården, som först kom sista timmen, fick lika dagspenning med den, som strävat allt från gryningen. Hon samlar guld för att samla sorger, hon lever för medmänniskor, och dock stannar vännen blott så länge tunnan rinner. På orättvisa tycks hela hennes samfund uppmurat. »Fattiga bonden släpar hela året, har knapt halmen, att ligga på. Hans matkorg är högt uphängd. Adelsmannen tager ut till sista styfren, barnen måste swälta och hustrun arbeta i herrgården utan mat. Kiöra forer till Stockholm. Creaturen hans utmärglas, hans enda hielp. Hvarföre har ej Gud giort herren till slaf och honom till herre?« – Rosen vissnar och nässlan står yvig, den rikes ägodel avlar av sig till tusenfalt, medan den fattige fråntages sitt lilla, just emedan det är hans enda…

Så ter sig – för att använda en stor modern tänkares uttryck – för Linné »nattutsikten« över människosamhället och dess mörker, som trycker henne med sin ångestfulla oförklarlighet. Och liksom alla, vilka mycket tänkt över det onda, måste även han uti Guds helgedom söka svar. Han ropar:

Ty lyft, min Gud, mig
från stoftet till dig
ett ögneblek opp,
att se, hur Du wänder
all werdenes lopp;
hvad orsaken är
till alt vad som händer
så underligt här.

Som Gud bönhört honom, när han 1734, själv drabbad av orätten, lade sin rätt i Herrans hand, bönhör Herren honom också i hans tvivel och ångest om världsrättfärdigheten. Liksom i naturen får han åter se skymta också i människolivet de hemlighetsfulla fotspåren av den Allvise och Allsmäktige. »Dagutsiktens« klarhet faller över förvirringens och orättvisans bländsken. Han varsnar ledningen av en osynlig, hemlig rättsförvaltning, djupare, säkrare, oblidkeligare än någon jordisk lags – till vilkens domarebord alla oskyldigt lidandes suckar nå, det gjutna blod ropar, och till vilket alla kränkta och förfördelade kunna vädja – en i ordets bokstavliga mening högsta instans. Denna hemliga rättsförvaltning kallar Linné »Nemesis Divina«. Den kan göra den vanliga borgerliga jurisprudensen till sitt verktyg, men gången av dess rättsprocedur är åter ofta förtäckt och fördold. Den lägger straffet, Gudshämnden, som ett frö i bröstet på den, som brutit mot Guds skrivna och oskrivna lag, och låter det av sig själv mogna. Den gör förbrytelsen till ett jäsningsämne, som berusar, så att förbrytaren, drucken av brottets blodsånga, störtar sig själv som en skenande häst i fördärvet. Den låter förbrytelsen smitta som skabb och spetälska, så att förbrytaren icke ensam står skulden för sin ogärning, men fortplantar den till sin omgivning och sina barn. Ty denna gudomliga vedergällning rastar aldrig, förrän brottet bestraffats med alla dess, ensamt av Gud förstådda, följder. Non solvitur peccatum, nisi restituatur patratum, synden fortlever, om icke skulden blivit ersatt. Därför är den brottslige en utstött, en pestslagen, som, hur han strider, för med sig olyckan. »När Gud begynner giöra rächenskap med oss«, skriver Linné, »dör den ena äfter den andra. Nulla calamitas sola. Hus brinner opp, alt olyckas. Nu har Guds hämd komit öfver det huset. Ante obitum nemo beatus; ne Croesus quidem.« Det är en dyster rättens predestination. Därför tala vi också om ödet, när ödet är just »Gudsdomen, mot hvilken intet vad gifves«.

»Då olyckan kommer, hielper hela naturen till, ty Guds willia måste lydas. Alla blifwa den olyckliges fiender. Alla fösa på olyckswagnen. Då kan ej himmel och jord hielpa. Högmod gått förut; giort sig alla till fiender; nulla calamitas sola. Wij måste giöra ris åt oss sjelfwe. Quos perdere vult Jupiter, dementat. 'Ingen wishet, intet förstånd, ingen konst hielper emot Herren.' (Ordspr. XXI: 30.)« Detta sista stycke med sina tankesprång giver hela Linnés Nemesistro – tron på Guds oblidkeliga vedergällning såsom en styrka, en verkande kraft, rastlöst arbetande i det fördolda, snärjande brottslingen i ett nät, till vilket han själv knyter de sista och fångande maskorna.

Att stå utom detta förbrytelsens och straffets osynliga nät är en ständig bön att bedja Guds barmhärtighet om; och som vår hjälp finns – utom lydnaden för hans bud – endast saktmodigheten, ödmjukheten, uppoffringen av den egna stoltheten och hämnden: »Låt oss smyga och ej stånga oss genom werlden, modo ne audiat Nemesis.«

Den speciella delen utgöres som bekant av en massa drag ur historien och det samtida livet, som skola bestyrka Linnés teorier. Vi lämna de historiska sammanställningarna alldeles åt sitt värde. Liksom så många andra dylika skola de inprägla sanningen av Schillers bekanta »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht«. Liksom så många andra handskas de tämligen ovarsamt med hävdens i sig själv ofta så osäkra och svårtydda fakta. Dock gör Linné – som en ännu levande efterföljare – Aug. Strindberg – en analogilek över tider och evigheter, med sublim likgiltighet för sådana små tidsskillnader som ett och annat sekel. Han säger sig med exempel ur den romerska kejsarhistorien visa, att endast de goda fingo dö sotdöden (Cæsar själv är därför också klokt lämnad ur räkningen), medan de onda alla mördades, och desslikes.

Ett helt annat intresse äger den massa av berättelser Linné samlat om Nemesis med exempel från 1700-talets Sverige. Det

är vår svenska frihetstid, sedd än i det offentliga, än i det hemliga och fördolda, dit endast läkaren, själasörjaren och domaren nå. Det är ett helt sekel av svensk historia, sådan den speglar sig i förbrytelsens, hädelsens och den dunkla gärningens svarta spegel. Ty Linné medtager både dömda, hörda och endast i tysthet viskade brottmål från alla samhällsklasser, från de svenska adelsslotten till torparstugan, betydelsefulla och obetydande, allt, som han finner signifikativt och symboliskt för Nemesisläran. Han upptager stora, sällsamma sensationsprocesser, sådana som avhandlats på alla bekanta dryckesklubbar och i alla salonger och som ännu långt efteråt nämndes av gamla röster med klang av underförstådd hemlighet – sådana som den stora processen och fiendskapen mellan de forna vapenkamraterna och vännerna Anders Gyllenroth och Lorentz Christopher Stobée, för att störta den senare, en process, i vilken offentliga och enskilda intressen underbart hopflätats, som är spännande som en kriminalroman och flyttar läsaren av de vidlyftiga akterna från officersmässen till Stockholms glädjehus. Det är rena politiska processer, sådana som den skoningslösa vidräkningen med Hattarnes djärve finansvinglare, Kierman, eller mot den underlige engelske läkaren och ekonomen doktor Blackwell, som av tidens svenska farsot – kannstöperiet – kom i tragiska förvecklingar och för förräderi halshöggs 1747. Det är enskilda familjestrider om guld, kvinnogunst och testamenten, som ledde till förbrytelser i det tysta, aldrig uppredda inför domstolen, men berättade man och man emellan. Det är – och i mängd – små historier om intriger i kampen för brödet och befordringarna, intriger, dubbelt vidriga, som de fördes under patriotisk mask och ihop med de parlamentariska lyckoväxlingarna. Det är slutligen bjärta bevis på sinnenas råhet, hjärtanas hårdhet och det mördande kynnet med blanka vapen hos detta svenska soldatfolk, som efter ett halvt sekel av krig och lägerliv plötsligt skulle leva utan äventyr och i borgerlig frid.

Vi införas i alla samhällsklasser – i adelspalatser, i prästgårdarna, där de omaka giftermålen mellan unga teologer och gamla prästänkor, för att bevara hemmet, leda till äktenskapsbrott, i den lärda värld, Uppsala, där avundsamheten och hatet tyckas blomma under den ömsesidiga gnidningen i konsistoriet, i de ensliga röda bondstugorna inne i den svarta skogsbygden med deras från sekel till sekel likartade dramer av hämnd, mord och lusta. Det är ett tvärsnitt genom Sverige, öppnande lönnkammare och alkover, en svartmålning, en sedeskildring, byggd på kriminellt material och med den särskilda prägel av laglöshet, som utmärker tider, då domstolar, rättsväsen och ämbetsmannastånd stå i beroende av maktlystna och ansvarslösa partigängares intriger. Men överallt finner Linné en inre förklaring till allt detta i Nemesis, i den gudomliga vedergällningen, genom vilken brottslingen straffas just genom det han syndar. »Hwar med någon syndar, ther med warder han plågad.«

Kommentarer och ordförklaringar

De principer som tillämpats för gestaltningen av texten är desamma som i den samtidigt utgivna första delen av »Kritisk prosa«; se presentationen därav i denna första del (s. 209 ff).

FRU NORDENFLYCHT

Uppsatsen om Hedvig Charlotta Nordenflycht (1718–63) bildar upptakt i Oscar Levertins tredje essäsamling »Svenska gestalter« (1903). Samlingen tillägnade han sin viktigaste vetenskaplige mentor Henrik Schück, varvid han markerade att han för egen del valde det mindre formatet för sina studier. Uppsatsen återges här efter omtrycket i »Samlade skrifter. 9. Svenska gestalter« (1907).

1 *blåstrumpans:* Blåstrumpa är en kvinna som ägnar sig åt litterära eller lärda mödor.
genius: 'skyddsande'.
sakförare: Här en person som för någons talan.

2 *kvintilerat:* 'sjungit'.
hugsvalelse: 'tröst och lindring'.
Wivallius: Lars Wivallius (1605–69), lyriker.
Lasse Lucidor: Lars Johansson (1638–74) använde som diktare pseudonymen Lucidor eller Lasse Lucidor.
ruelsen: 'samvetskvalet', 'ångern'.
Frese: Jacob Frese (o. 1690–1729), (finlands)svensk lyriker.
anfru: 'stammoder'.
Uranie: Fru Nordenflycht antog samma pseudonym som François Marie Arouet de Voltaire (1695–1778) skänkt åt Emelie Le Tonnelier de Breteuil, markisinna de Châtelet (1706–49), fransk naturforskare och popularisator.

3 *Scheffel:* Johan Henric Scheffel (1690–1781), målare, verksam i Sverige från 1723.
Aspasies: Benämningen *Aspasie*, i den franska form som är tidens, går tillbaka på den självständiga och omstridda Aspasia som levde i Grekland på 400-talet f. Kr.

krokanlyran: Ett musikinstrument som till sin form påminner om de krusiduller som ett bakverk kan få.
skälmeri: 'skoj'.
ragu: 'köttstuvning'.
Dalin: Olof Dalin, från 1751 von Dalin (1708–63), poet, tidskriftsutgivare och historiker.
Kellgren: Johan Henric Kellgren (1751–95), lyriker och kritiker.
4 *upplysningstidevarvet:* Upplysningens tidsomfång varierade i olika länder men kan allmänt sägas sträcka sig från 1600-talets till 1700-talets slut.
fysionomi: 'utseende'.
konterfej: 'porträtt'.
Carl Gustaf Tessin: (1695–1770), statsman och konstsamlare.
5 *Argus iakttagaren […] Argus sedoläraren:* Olof Dalin utgav under åren 1732–34 sin epokgörande tidskrift Then swänska Argus, där han med stöd av utländska förebilder både iakttog och uppfostrade sin samtid.
karbas: 'ris', 'piska'.
Pascal: Blaise Pascal (1623–62), fransk tänkare och matematiker.
amusör: 'rolighetsmakare', 'underhållare'.
impromptun: Ett impromptu är ett musikstycke som vill ge intryck av att vara improviserat.
depensera: 'slösa bort'.
Voiture: Vincent Voiture (1597–1648), fransk poet.
6 *deist:* Deist är en anhängare av en religiös åskådning som räknar med en personlig men efter skapelsen passiv gudom.
Montesquieus: Charles de Secondat de Montesquieu (1689–1755), fransk författare och samhällstänkare.
Lovisa Ulrikas: Lovisa Ulrika (1720–82) var syster till Fredrik II av Preussen, gifte sig 1744 med den blivande kungen Adolf Fredrik och var Sveriges drottning 1751–71.
Anders Rydelii: Andreas Rydelius (1671–1738), professor i filosofi, senare teologi, i Lund.
grevinnan Pipers: Christina Piper, född Törnflycht (1673–1752).
åstundan: 'önskan'.
kalottpredikningarna: Under sin tid vid hovet i början av 1750-talet framförde Dalin predikningar som väckte stark irritation hos stora kretsar i riksdagen.

7 *naturalister*: Anhängare av en filosofisk åskådning enligt vilken naturen är det enda som existerar och är verkligt.

Anders Celsius: (1701–44), astronom.

Klingenstierna: Samuel Klingenstierna (1698–1765), matematiker.

Popes »Universal Prayer«: Alexander Pope (1688–1744) skrev 1738 sin »Universal Prayer«.

Jofur: I äldre svensk litteratur namnet på Tor eller Jupiter.

Oden: Den främsta bland asarna i fornnordisk mytologi.

proteusaktigt: Efter den antika havsguden Proteus, som kunde växla skepnad för att undkomma förföljare, används uttrycket om den som snabbt ändrar skepnad eller åsikt.

kameleontiskt: 'ombytligt'.

8 *epopéens: Epopé* används ofta synoymt med *epos.*

Clio: Clio är en av de nio muserna, tidigare uppfattad som hjältediktens och retorikens beskyddare, senare framför allt som historieskrivningens musa.

Melpomene: Melpomene är bland de nio muserna den som beskyddar sången och särskilt tragedin.

taskspelaraktigt skickligt: 'med illusionistens skicklighet'.

den svenska fribetens sånggudinna: I Dalins produktion finns också »Swenska friheten« (1742).

9 *Frispråkarens:* Dalin övervägde från början att kalla sin tidskrift för Frispråkaren, men det ogillades av censor. Nu skymtar beteckningen i stället som en mask för utgivaren i kontakten med den läsekrets som tänks sända in sina bidrag.

Gyllenborg: Gustaf Fredrik Gyllenborg (1731–1808), lyriker. Jfr den separata uppsatsen s. 51 ff.

Boileaus i dennes satirer: Nicolas Boileau Despréaux (1636–1711) gav ut sju verssatirer 1666, ytterligare några följde senare.

senscommun: 'sunt fönuftig'.

som regulator av: 'för att reglera'.

Jean de France: Ludvig Holberg (1684–1754), norsk-dansk författare, skrev komedin »Jean de France« 1722.

Tartuffe: Huvudperson i den franske diktaren Jean Baptiste Molières (1622–73) komedi »Le Tartuffe« (1669; »Tartuffe«).

herr Sprätthök: Sprätthöken kallas greve Hurtig i Carl Gyllenborgs »Svenska sprätthöken« (1737).

La Bruyère: Jean de La Bruyère (1645–96), fransk diktare.
Addison: Joseph Addison (1672–1719), brittisk diktare och tidskriftsutgivare.
10 *kurativa ändamål:* 'syfte att bota'.
urbanitet: 'världsvana'.
Horatius: Quintus Horatius Flaccus (65–8 f. Kr.), romersk skald.
skolfärlan: Färla var ett straffredskap av trä eller läder.
exekutionen: 'genomförandet'.
liksom Boileau älskade att etc.: Efter Boileaus första satir: »J'appelle un chat un chat, et Rolet un fripon«.
»ridendo castigare mores«: (lat.) 'genom skratt tukta sederna'.
hjältekonungens: Karl XII:s.
den döde hjälten på S:t Helena: Napoleon I (1769–1821), fransk kejsare 1804–14 och 1815.
den franska restaurationens: Restaurationen i fransk historia infaller under perioden 1814–30.
paraplyväldets grå finansålder: Tiden under Ludvig Filip (1773–1850), fransk kung mellan julirevolutionen 1830 och februarirevolutionen 1848.
munväder: 'struntprat', 'svammel'.
parlamentariskt: Parlamentariskt kallas ett statsskick som ger folkrepresentationen ett avgörande inflytande och speciellt det där regeringen har stöd av en majoritet i parlamentet. Det behöver knappt sägas att ordet här används i nedsättande betydelse.
Alingsås: Staden blev ett centrum för den textilindustri som gynnades under en del av frihetstiden.
11 *Karl XIII:* (1748–1818), kung av Sverige från 1809 och av Norge från 1814. Han måste frikännas från att ha del i det Levertin kallar det »bedrövliga fälttåget 1740–41«, eftersom det i stället var Fredrik I som då regerade landet.
Lewenhaupts: Charles Emil Lewenhaupt (1691–1743), överbefälhavare i kriget mot Ryssland 1741–43 för vars misslyckande han gjordes ansvarig.
1772 års revolution: Gustaf III:s statsvälvning.
partitidevarvets: Frihetstidens.
Lovisa Ulrikas underhandlare: Som drottningens gunstling och genom sina kontakter med hovpartiets ledare Erik Brahe råkade Dalin i onåd efter 1756 års misslyckade hovrevolution.

»Svea Rikes Historia«: Dalins verk utkom i fyra band 1747–62.
»L'essai sur les moeurs«: Voltaire är författaren till »L'Essai sur les moeurs et l'esprit des nations« (1756; 'Avhandling om den allmänna historien och sederna').
Taines: Hippolyte Taine (1828–93), fransk litteraturhistoriker.
författaren av »Ludvig XIV:s sekel«: Voltaire gav ut »Siècle de Louis XIV« 1751.

12 *Bayle:* Pierre Bayle (1647–1706), fransk författare.
Newton: Isaac Newton (1643–1727), engelsk matematiker och naturvetenskapsman.
K. Warburg: Karl Warburg (1852–1918), litteraturhistoriker och publicist.
tempererade zonens: Den klimatzon som finns mellan den arktiska och den tropiska.

13 *monografier:* Monografi är en skrift som avhandlar ett enda ämne eller en enda person.
John Kruses förträffliga arbete: »Hedvig Charlotta Nordenflycht. Ett skaldinneporträtt från Sveriges rococo-tid« (1895).
Anders Andersson: Anders Andersson-Nordbohm (1675–1734) upphöjdes i adelskap med namn av Nordenflycht 1727.

14 *Ladugårdslandet:* Fram till 1885 beteckningen för nuvarande Östermalm i Stockholm.
Wiby gård: Lantegendom i Harbo socken i nordöstra delen av Västmanland.
instutning: 'mekaniska inlärning'.

15 *hieroglyfer:* här 'outtydda tecken'.
destillat: här 'koncentrat'.
George Sand: eg. Aurore Dudevant (1804–76), fransk författarinna.
Fredrika Bremer: (1801–65), romanförfattare och reseskildrare.
Johan Tideman: (1710–37), mekaniker och tänkare.
tillskyndat: 'åsamkat', 'vållat'.
knyla: 'knuta', 'utväxt'.

16 *cartesiansk filosofi:* En filosofi präglad av René Descartes (Renatus Cartesius, 1596–1650), fransk filosof och naturforskare.
stoikers: Stoiker är en person som är karaktärsfast och behärskad eller i anslutning till stoicismen menar att man kan nå ett orubbligt lugn genom att lita till förnuftet.

Stoas och Athens pelargångar: En pelargång (gr. *stoa*) vid torget i Athen har gett namn åt den stoiska skolan, vars grundare Zenon brukade undervisa där. I utkanten av Athen grundade Platon en skola som sedan fortsattes av hans lärjungar.

Vauvenargues: Luc de Clapiers de Vauvenargues (1715–47), fransk militär och författare.

Marcus Aurelii: Marcus Aurelius (121–180), romersk kejsare och filosof.

»Clazomène eller den olyckliga dygden«: Originaltiteln är »Clazomène ou la vertu malheureuse«.

17 *Jacob Fabricius:* (1703–41), amiralitetspastor i Karlskrona.

platonska författare: Tänkare i Platons (427–347 f. Kr.) efterföljd, sannolikt Plotinos i första hand.

spela Celadon: 'uppträda i rollen som herde'.

blomerant: 'blek'.

Atterbom: Per Daniel Amadeus Atterbom (1790–1855), lyriker och litteraturforskare.

maräng suisse: Marängsviss är en dessert med maränger, vispgrädde och chokladsås och får i överförd mening stå för något som är utan substans.

18 *Tessins tempel:* Karlskrona har två kyrkor som ritats av Nicodemus Tessin d. y.: Trefaldighetskyrkan, uppförd 1697–1749, och Fredrikskyrkan, uppförd 1720–58.

gallionsbilderna: Gallionsbild är en snidad eller skulpterad träfigur på förstäven på ett äldre fartyg.

klippans vattenflöde för Mosesstaven: I 2 Mos. 17 berättas om hur Moses inför sitt knorrande folk med Guds och sin stavs hjälp får fram vatten ur Horebs klippa.

clavecymbal: Clavicymbalum är liksom clavecin en beteckning för en cembalo. Terminologin är dock något vacklande, och Levertin talar själv om piano.

19 *råkat i lägervall:* 'hamnat i förfall'.

Jacob Cronstedt: (1668–1715), riksråd, greve.

Karlbergsallén: Karlbergsallén, som finns med på kartor från 1733, löpte ut mot Karlbergs slott.

20 *clair obscur:* (fra.) 'ljusdunkel'.

Newtonska tidsålderns: Isaac Newton (1643–1727), engelsk matematiker och naturvetenskapsman, framställde sina epokgö-

rande teorier 1687, och en god del av upplysningstiden kan ses som hans tidsålder.

Carl Klingenberg: (o. 1707–57), författare, översättare, medlem av Tankebyggarorden, Hedvig Charlotta Nordenflychts kusin.

epikuré: En som lever för att uppleva förfinade njutningar.

»Som Thisbe suckar öfver sin Pyramus«: Det olyckliga kärlekspar-et är i första hand känt från Ovidius' »Metamorfoser« och från Shakespeares »En midsommarnattsdröm«.

Tankebyggarnas: Tankebyggarorden var ett i mars 1753 instiftat litterärt sällskap som fick form av en hemlig orden och med Hedvig Charlotta Nordenflycht, Gustaf Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg som de främsta diktarna.

ordensvurm: Person med ensidigt intresse för ordensväsen.

frimurarväsen: Frimurarna är en orden med kristligt-sociala ideal och med vissa hemliga ceremonier.

Eckleff: Carl Fredrik Eckleff (1723–86), ämbetsman, frimurare.

Minervas och ej i Apollos tecken etc.: Här framställs Minerva, tidigast dyrkad som krigisk stadsgudinna, senare som skyddspatron för hantverkare och skrivare, främst som forskningens gudinna. Som sådan anses hon i titelvinjetten ha satts framför skaldekonstens gud.

21 *Haller:* Albrecht von Haller (1708–77), skald och botanist.

Gessner: Salomon Gessner (1730–88), schweizisk författare och etsare, känd för sina herdeidyller.

Fontenelle: Bernard Le Bouvier de Fontenelle (1657–1757), fransk författare.

Johan Fischerström: (1735–96), ekonom och natursvärmare, utgivare av fru Nordenflychts »Utvalda arbeten« (1774).

22 *rousseauanen:* Rousseauan är en anhängare till de idéer som lanserats av den franske författaren Jean-Jacques Rousseau (1712–78).

Saint Preux: Hjälten i Rousseaus »Julie ou La nouvelle Héloïse«, (1761; »Julie eller Den nya Héloïse«).

Catharina Charlotta De la Gardie: (1723–63), fru Nordenflychts granne.

pastoral: 'idyllisk'.

taft: Tät vävnad med mattglänsande yta, vanligen av siden.

anakorethydda: Anakoret är en eremit.

23 *imperialsäng:* Bred, utdragbar säng, oftast med sänghimmel.

24 *fru Lenngren:* Anna Maria Lenngren (1754–1817), lyriker.

Bayles stora encyklopedi: »Dictionnaire historique et critique« (1697; 'Historiskt och kritiskt lexikon').

resonörer: Resonör är en person som ingående prövar olika förnuftsskäl.

Locke: John Locke (1632–1704), engelsk filosof.

kardinaldygder: Kardinaldygderna var enligt Platon vishet, tapperhet, självbehärskning och rättvisa. Här handlar det snarare om särdrag.

hemsjukhet: 'stark hemlängtan'.

25 *varkunna dig:* 'förbarma dig'.

26 *Brockes:* Barthold Heinrich Brockes (1680–1747), tysk författare.

»Paul och Virginies« författare: Den franske författaren Henri Bernardin de Saint-Pierre (1737–1814) gav ut »Paul et Virginie« 1787.

fysiko-teologiska beviset: Av de olika bevisen för Guds existens går det av Thomas av Aquino formulerade teleologiska [sic!] ut på att världen tyder på en intelligent skapare vilket i sin tur uppfattas som ett bevis för Guds existens.

Shaftesbury: Anthony Ashley Cooper, från 1699 Earl of Shaftesbury (1671–1713), engelsk filosof och författare.

David Strauss: (1808–74), tysk filosof och teolog.

Leibniz' Theodicée: Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1716), tysk filosof och matematiker, införde termen »théodicée« för diskussionen om hur man ska förstå ondskans närvaro i en av Gud skapad värld.

27 *indigestionen:* 'rubbningen i matsmältningen'.

apologetiska: 'ihärdigt försvarande'.

dialektikens: Dialektik är en argumentation som väger skäl och motskäl mot varandra.

»sceptica«: (lat.) 'tvivlerska'.

28 *fraseologi:* här 'frasmakeri'.

panteistiska: Panteistisk sägs en religiös uppfattning vara enligt vilken gudomen tros vara närvarande överallt.

29 *Angelus Silesius:* Johann Scheffler (1624–77), tysk diktare och mystiker, antog namnet Angelus Silesius efter sin övergång till katolicismen.

»Die Liebe ist ein Magnet, sie ziehet mich an Gott«: (ty.) 'Kärleken är en magnet, den drar mig till Gud'.

pietistiska riktningen: Pietismen var en protestantisk väckelserörelse med inriktning på de troendes personliga religiösa erfarenhet.

Gottfried Arnold: (1666–1714), tysk pietistisk teolog.

Gerhard Tersteegen: (1697–1769), tysk reformert mystiker och psalmdiktare.

kontemplationens: Kontemplation består i att låta sinnet upptas av djupa tankar under lång tid.

30 *»Gott findet man mit nicht suchen«:* (ty.) 'Gud finner man genom att inte söka'.

assurans: 'försäkring'.

31 *»Essay on Man«:* Alexander Pope skrev »An essay on Man« 1732–35.

»All this dread order break – for whom? etc.: 'All denna fruktan bryter ordningen – för vem? för dig? / Usla orm! O galenskap! högmod! ogudaktighet!'.

parafraserar: 'omskriver i egna ord'.

32 *prosten Kolmodins:* Olof Kolmodin (1690–1753), präst, översättare, hexameterdiktare.

33 *Desbordes Valmore:* Marcelline Desbordes-Valmore (1786–1859), fransk författare.

O clémence, o douceur etc.: 'O mildhet, o blidhet, o heliga tillflykt, o fader, / ert barn som grät har ni lyssnat på! / Jag får er redan då jag hoppas på er / och då ni äger allt det jag har förlorat.'

om icke berget kommer till Muhammed, får Muhammed gå till berget: Yttrande tillskrivet Muhammed sedan han utan resultat befallt ett berg att komma till sig för att bevisa sin övernaturliga makt.

34 *Fredrik I:* (1676–1751), kung av Sverige, gift 1715 med Karl XII:s syster Ulrika Eleonora och hennes efterträdare på tronen 1720.

vittra manufakturen: ung. 'litterära massfabrikationen'.

Bellonas: Bellona var den romerska krigsgudinnan.

35 *fabel:* 'intrig'.

plastisk gestaltningskraft: 'förmåga till konstnärligt formande'.

Rudeen: Torsten Rudeen (1661–1729), lyriker, professor, biskop.

pastoralens: 'herdediktens'.

36 *Händelskt:* Georg Friedrich Händel (1685–1759), tysk-brittisk tonsättare.

adagio: Musikstycke i långsamt tempo.

37 *droppstensvalv:* Droppsten är en istappsliknande avsättning av kalksten.

noblesse oblige: (fra.) 'förpliktigande ädelhet'.

trossen: Den del av ett militärt förband som svarar för försörjning och underhåll.

Youngs berömda »Nattankar«: Den engelske författaren Edward Young (1683–1765) skrev »The Complaint or Night Thoughts on Life, Death, and Immortality« 1742–46.

Marianne Wyss': (1711–36), gift med Albrecht von Haller 1731.

Elisabeth Buchers: (1711–40), gift med Albrecht von Haller 1739.

38 *dualismen:* 'dubbelheten'. 'konflikten'.

Straft denn der Himmel auch die Triebe etc.: (ty.) 'Straffar då himlen också den drift / som himlen själv befaller och ger oss?'.

39 *O, Heiliger du leihst uns schwachen Kindern* etc.: 'O, Helige, du lånar inte oss svaga barn / något jordiskt gott som egendom. / Och om lusten vill förminska din högre rätt / så sliter du av nåd oss bort från avguden. / Plantera nu i mig den kärlek, som du älskar, / och som grav och jord och himmel överlever.'

parallellism: här 'parallellitet'.

Bengt Lidner: (1757–93), skald.

40 *Trocknet nicht Ihr Thränen / Der ewigen Liebe:* (ty.) 'Torka inte den eviga kärlekens tårar!'.

heroidens: Heroid är ett versbrev som tänks utväxlat mellan personer ur myten, sagan eller historien.

Ovidii mönster: Publius Ovidius Naso (43 f.Kr.–17 e.Kr.), romersk skald.

Popes kända epistel från Heloïse till Abailart: Popes »Eloisa to Abelard« (1765) översattes till svenska 1782.

Colardeaus: Charles-Pierre Colardeau (1732–76), fransk poet.

sofistik: 'spetsfundighet'.

41 *epitafiet:* Epitafium är en minnesskrift över avliden person.

42 *Birgitta:* Birgitta Birgersdotter (1303–73), religiös mystiker, helgon.

fru Brenner: Sophia Elisabeth Brenner (1659–1730), lyriker.

43 *sköldmös:* Sköldmö var en ung kvinna som väpnad deltog i strid.
44 *väppling:* 'klöver'.
adoratör: 'beundrare'.
45 *sekreters:* 'sekreterares'.
fosforisternas: Fosforisterna var den romantiska kretsen kring tidskriften Phosphoros.
Euphrosyne: Pseudonym för Julia Christina Nyberg, född Svärdström (1785–1854), lyriker.
47 *statuariskt:* 'statyliknande'.
48 *Cendrillons:* 'Askungens'.
horror vacui: (lat.) 'avskyn för tomrum'. Enligt Aristoteles ville naturen inte tillåta tomrum.
minutiös livsfotografering: 'noggrann avbildning'.
49 *»Ma chère Mère«, generalskan Mansfeldt i Grannarna:* Centralperson i Fredrika Bremers roman »Grannarne« (1837).
Selma Lagerlöfs: Att Selma Lagerlöf (1858–1940) inte fick större plats i kedjan av kvinnliga författare berodde av allt att döma på att hon blev föremål för en särskild uppsats i »Svenska gestalter«.
aposteldraget: 'förkunnardraget'.
Johan Mortensen: (1864–1940), svensk litteraturhistoriker och publicist.
vestal: Prästinna som underhöll elden i Vestatemplet i Rom och var förpliktigad till kyskhet.
vattusiktigt: 'blekt'.
prästen Böklin: Per Johan Böklin (1796–1867), skolman och kyrkoherde.
50 *friherrinnan v. Knorring:* Sophie von Knorring (1797–1848), romanförfattare.
Emilie Carlén: Emilie Flygare-Carlén (1807–92), romanförfattare.
Anne Charlotte Edgren: Anne Charlotte Leffler (1849–92), gift Edgren 1872, romanförfattare och dramatiker.
Victoria Benedictsson: (1850–88), prosaförfattare och dramatiker under pseudonymen Ernst Ahlgren.
Ellen Key: (1849–1926), författare, tänkare och kvinnopionjär.

DYGDENS SÅNGARE

Essän om Gustaf Fredrik Gyllenborg (1731–1808) trycktes första gången i Nordisk Tidskrift 1899 och togs sedan in i essäsamlingen »Svenska gestalter« (1903). Den återges här efter »Samlade skrifter. 9. Svenska gestalter« (1907).

51 *Karlbergsallén:* Se komm. till s. 19.
Uranie: Se komm. till s. 2.
Schillerhuvud: Ett huvud med drag av Friedrich von Schiller (1759–1805), tysk diktare.
Vauvenargues: Se komm. till s. 16.
petrificerades: 'förstenades'.
teckna sina öden: Gyllenborgs »Mitt lefverne 1731–1775. Självbiografiska anteckningar« gavs ut med anmärkningar av Gudmund Frunck 1885.

52 *gamla stylen:* Med gamla stilen avses tideräkningen före införandet av den gregorianska kalendern, vilket i Sverige skedde år 1753.
stoikerna: Här avses den antika skolbildning som teoretiserade över hur man skulle uppnå sinnesfrid.
Rousseau: Se komm. till s. 22.
Seneca: Lucius Annaeus Seneca (o. 4 f.Kr.–65 e.Kr.), romersk filosof och författare.
Epictet: Epiktetos (o. 50–o. 138), grekisk-romersk filosof.
Marcus Aurelius: Se komm. till s. 16.
stoicus: (lat.) 'anhängare av stoicismen'.
Nehrman-Ehrenstråhle: David Nehrman-Ehrenstråhle (1695–1769), rättslärd, professor.
instucken: 'placerad'.
registrator: Tjänsteman som tar emot och registrerar in- och utgående handlingar.
kavaljer: 'hovman'.
akustik: här 'öra'.
kronprins Gustaf: Sedermera kung som Gustaf III 1771–92.

53 *galonerna:* Galoner är dekorativa uniformsband.
nöjesriddare: Väluppfostrad person som ägnar sig åt att roa sig och andra.

Kung Bacchi hovseder: Vinguden Bacchus förvandlas här till kung med ett hov kring sig.

källarsvalar: En svale är en överbyggnad över en ingång.

Creutz: Se komm. till s. 20.

»frusna våg«: Esaias Tegnér (1782–1846) skrev i sin »Sång den 5 april 1836« med anledning av Svenska Akademiens femtioåriga högtidsdag: »Och då sjöng *Gyllenborg*, en mäktig ande, / Fast stundom rimfrost på hans vingar låg. / Ack, klippor finnas där vi alla strande, / Och äfven dikten har sin frusna våg.«

»Världsföraktaren«: Titel på en av Gyllenborgs mest kända dikter (jfr vidare komm. till s. 56).

mesallians: Giftermål med person i lägre samhällsställning.

Anna Margareta Gotzman: Anna Margareta Gottsman (född 1748) gifte sig Gyllenborg med år 1764.

kullerstolen: 'brudpallen'.

Gotzman: Berendt Henrik Gottsman, bankman.

54 *»filosof«:* 'vis man', 'stoiker'.

Sainte-Beuve: Charles Augustin Sainte-Beuve (1804–69), fransk kritiker och författare.

Don Quichotte: Den franska namnformen för »Don Quijote«, Miguel de Cervantes Saavedras (1547–1616) roman från 1605–15, där titelgestaltens väpnare är Sancho Panza.

Johan Gabriel Oxenstjerna: Johan Gabriel Oxenstierna (1750–1817), lyriker.

dagboksanteckningar: Oxenstiernas dagböcker omfattar åren 1766–71 och är under de tre första åren avfattade på franska.

uxorius vir: (lat.) 'en kvinnas man', 'toffelhjälte'.

Pedanteriets frostiga anda etc.: Ett av de mest omfångsrika verk som Gyllenborg skrev på äldre dagar var »Tåget öfver Bält«. Med en hänsyftning på dess kyla slår Levertin fast att hela produktionen på motsvarande sätt frusit till is.

patriark: 'vördnadsvärd åldring'.

55 *pastorala:* här ung. 'lantliga'.

Skenäs: Gods vid sjön Kolsnaren i Södermanland som under åren 1720–1832 tillhörde släkten Gyllenborg.

Wenngarn: Venngarn, en kungsgård strax norr om Sigtuna, sedan 1916 vårdanstalt.

satiren: Gyllenborg tar som satiriker vara på den klassiska sa-

tirtraditionen men drar också nytta av utvecklingen av mönstren i form av skärpt sedekritik och karakteristik av personer, till någon del identifierbara sådana.

Düben: Joachim von Düben (1671–1730), ämbetsman, författare och översättare av Boileau.

Triewald: Samuel Triewald (1688–1743), poet och kritiker.

Horatius: Quintus Horatius Flaccus (65–8 f. Kr.), romersk skald.

Boileau: Se komm. till s. 9.

skriblerer: 'mindervärdiga skribenter'.

driva ur Apollotemplet etc.: Med en anspelning på hur Jesus drev ut månglarna ur templet (Matteus 21:12) handlar det här om hur diktens tempel befriades från vitter köpenskap.

kistelocken: Kistbrev var konstlösa bildtryck med text och oftast med bibliska ämnen som var avsedda att klistras upp i kistor eller användas som väggdekoration.

attiskt salt: 'fint och bitande skämt'.

Björn: 'Fordringsägare'.

56 *gillstugan:* 'gäldstugan', 'bysättningshäktet'.

filister: 'bracka'.

»Lär Ziffren wohl, ej Versen schreiben.«: Svensktyskan uttyds: 'Lär dig siffror, skriv ej verser!'

alexandrin: Ett versmått med sexfotade jambiska versrader.

Tiresias: Teiresias (gr.; lat. Tiresias), i grekisk mytologi en blind siare från Thebe som förekommer hos Homeros, Sofokles och Euripides.

Ulysses: Den i latinsk och anglosaxisk litteratur vanliga formen för *Odysseus*.

Satiren över Världsföraktaren: »Satire öfver Verlds-Föragtaren« (1754) följdes o. 1762 av »Verlds-Föragtaren«, en väsentligt längre dikt (358 mot 158 alexandriner) där bara några få rader övertagits från den äldre dikten.

Juvenalis': Decimus Junius Juvenalis (o. 60–o. 135), romersk satiriker.

fala: 'som kan köpas', 'mutbara'.

57 *urbanitet:* 'världsvana'.

»Om fruntimret bör studera«: Den fullständiga titeln är: »Satire till H.C.N. [Hedvig Charlotta Nordenflycht] i anledning af den frågan: Om Fruentimret bör studera?«.

Gyllenborgs egen farbroder: Carl Gyllenborg (1679–1746), kanslipresident, dramatiker. Hans »Svenske Spratthöken« uppfördes 1737.

La Bruyères: Se. komm. till s. 9.

Svenska Argus: Se komm. till s. 5.

58 *tass:* 'kopp'.

Bållhus: Hus avsedda för bollspel uppfördes från medeltiden vid hoven, från 1500-talet även offentliga sådana. 1627 skapades i Stockholm Gamla Bollhuset, från omkring 1660 också använt för teaterföreställningar.

fru Lenngrens Tante Agneta: I Anna Maria Lenngrens dikt »Moster Agnetas klagan« (1796) heter det: »De goda seder äro borta! / Så är min mosters jämna gnäll.«

Via Sacra: I det antika Rom den väg som leder från Titus' triumfbåge till Capitoliums fot.

»Lieux Communs«: (fra.) 'allmängods'.

Carl Torpadius: Karl Torpadius (1729–64), ämbetsman, skald, medlem av Tankebyggarorden.

59 *mouche:* 'skönhetsmärke'.

Kullberg: Anders Carlsson af Kullberg (1771–1851), biskop, skald.

ränksjuka: 'benägenhet för intrigmakeri'.

kannstöperiet: Efter Ludvig Holbergs (se komm. till s. 9) komedi »Den politiske Kandestøber« (1722; »Den politiske kannstöparen«) ansågs de som likt bleckplåtslagarna pratade politik vara särskilt okunniga i ämnet.

apoteos: 'förhärligande'.

60 *catonisk:* 'sträng', 'kompromisslös'. Efter Marcus Porcius Cato d.y. (95–46 f.Kr.), som i stoisk anda slog vakt om äldre ideal och tog sitt eget liv.

Pechlin: Carl Fredrik Pechlin (1720–96), friherre, politiker.

Pommerska kriget: Annan beteckning på sjuårskriget som under åren 1756–63 utkämpades mellan å ena sidan Preussen och England-Hannover och å den andra Sverige, Österrike, Frankrike, Ryssland och Tyska riket.

Carl Gustaf Tessin: Se komm. till s. 4.

Leckö: Läckö, kungsgård och slott på Kållandsö vid Vänern.

stenstil: eg. 'koncentrerat uttryckssätt', här ung. 'inskription'.

61 *1772 års revolution:* Gustaf III:s statsvälvning.

epigrammatiska: här ung. 'korthuggna'.
ävlas: 'ivrigt eftersträvar'.
Mais quand il faut railler etc.: (fra.) 'Men när man måste skämta, har jag det jag önskar, / Då känner jag mig förvisso som poet.'
62 *»Mina löjens« skald:* Johan Henric Kellgren (1751–95) skrev sin satiriska dikt »Mina löjen« 1778.
salamandern i elden: Salamandern föreställdes vara ett demoniskt väsen, en elementarande förknippad med elden.
surmulen Diogenes: Diogenes från Sinope (o. 412–323 f. Kr.) var som rättfram kyniker känd för sin vresighet.
Newtonska ålderns: Se komm. till s. 12.
Huttens: Ulrich von Hutten (1488–1523), tysk humanist.
»Principia«: Newtons huvudarbete hade den fullständiga titeln »Philosophiae naturalis principia mathematica« (1687; »Naturvetenskapens matematiska principer«).
Halley: Edmund Halley (1656–1742), engelsk astronom.
attraktionens: Attraktion anspelar på gravitation som var Newtons viktigaste upptäckt.
en Icarus, vilken nått himmelen: Ikaros, grekisk sagofigur, son till Daidalos, flög vid flykt från Kreta trots varningar för nära solen varvid vaxet i hans vingar smälte och han störtade i havet.
»Epître sur la Philosophie de Newton«: 'Brev om Newtons filosofi'.
Confidents de très Haut etc.: (fra.) 'Förtrogna med den Högste, eviga väsen, / ni som brinner i hans eldar, som täcker med era vingar / tronen där er mästare sitter bland er, / Tala: skulle ni inte alls vara avundsjuka på den store Newton?'
63 *Diderot:* Denis Diderot (1713–84), fransk författare.
Bacon: Francis Bacon (1561–1626), engelsk filosof och statsman.
striden mellan Les Anciens och Les Modernes: »La querelle des anciens et des modernes« inleddes av Charles Perrault (1628–1703) som i sin dikt »Le siècle de Louis Le Grand« (1687; 'Ludvig den stores sekel') ville ge företräde åt de moderna. Men Boileau, Racine och andra ville inte lyftas fram på det sättet utan höll på de antika diktarna, medan Franska akademien tog de modernas parti. Striden pågick i decennier.
belletrister: 'vitterlekare', 'skönandar'.
Condorcet: Jean Antoine Nicolas de Condorcet (1743–94), fransk matematiker och samhällstänkare.

fågelfri: 'fredlös'.

»Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit«: (1795; 'Utkast till en historisk översikt över förnuftets framsteg').

64 *Le beau soulagement d'être mangé des vers!:* 'Den sköna trösten i att vara slukad av vers'. Citatet stammar ur Voltaires »Poème sur le désastre de Lisbonne« (1756; 'Dikt om katastrofen i Lissabon'). Denna katastrof orsakades av en stor jordbävning den 1 november 1755 där 30 000 människor dog och stora delar av staden förstördes.

Job: Job är enligt den bibelbok som bär hans namn den rättfärdige som drabbas av olycka. Han underkastar sig och når på nytt lyckan.

Melankolici: 'Tungsinta personer'.

den ensamme sjuklingen i Port Royal: Blaise Pascal (1623–62), fransk tänkare och matematiker.

65 *Leibnizska teorin om denna värld som den bästa av alla världar:* Se komm. till s. 26.

All nature is but art unknown to thee etc.: »Försök om Menniskan. Öfversatt ifrån engelska språket uti lika många verser af Joachim Wilhelm Liliestråhle« (1765): 'Naturens stora werk fördolda fjädrar röra; / Dess sköna sammanljud begriper ej ditt öra: / Du kallar ofta slump et himlens wisa råd, / Och ondt, hvad likväl är på högre rätt en nåd. / Trots högmod! Blindt förnuft! Som wrånga domar fälla, / Hwad hälst som är, är rätt: den sanning måste gälla.'

»Discours sur l'homme«: Voltaire skrev sin dikt 'Avhandling om människan' 1734.

»Poème sur la Loi Naturelle«: Voltaire skrev sin dikt 'Dikt om naturens lag' 1752.

Columbus: Christofer Columbus (1451–1506), italiensk sjöfarare i Kastiliens tjänst, en av Amerikas upptäckare.

pronunciamenton: 'upprorsförklaringar' (som uttalas mot en regering av en trupp eller en stad), här bara 'förklaringar'.

Et vous composerez etc.: 'Och ni skall i detta ödesdigra kaos / skapa en allmän lycka av varje varelses olycka?'. Citatet stammar ur Voltaires »Poème sur le désastre de Lisbonne« (1756).

66 *Au sein de l'infini* etc.: 'I oändlighetens sköte slungar vi ut vårt väsen / utan att för ett ögonblick se oss och känna oss. / Den-

na värld, denna skådeplats för både högmod och skräck, / är full av olyckliga som talar om lyckan. / Allt beklagar sig, allt jämrar sig under sökandet efter välbefinnandet. / Ingen skulle vilja dö, ingen skulle vilja födas på nytt.' Citatet stammar ur Voltaires »Poème sur le désastre de Lisbonne« (1756).

Candide: Voltaire skrev »Candide ou l'Optimisme« 1759. »Candide« slutar med titelpersonens replik: »Men låt oss nu odla vår trädgård.«

laterna magicaspel: Laterna magica var en tidig anordning för projicering av bilder.

evolutionistiska: 'av utvecklingsläran präglade'.

Lucretii resignationslära: Titus Lucretius Carus (o. 96–o. 55 f. Kr.) framställde sina tankar i »De rerum natura« (»Om tingens natur«). Se uppsatsen om Lucretius i första delen av »Kritisk prosa«.

»La Constance«: 'Ståndaktigheten', 'Själsstyrkan'.

67 *»La Sérénité«:* 'Klarheten'.

»Le Sage«: 'Den vise'.

perversitet: Avvikelse från det normala och sunda.

fenrisulv: Varggestalt i den fornnordiska mytologin, avkomma till Loke och jättekvinnan Angerboda. Fängslad av asarna skulle han komma fri vid Ragnarök, döda Oden och sedan själv falla för Odens son Vidar.

»Ungdomens och Fägringens försvar«: De fullständiga titlarna är »Ungdomens Försvar« och »Fägringens Försvar«. Båda dikterna återfanns i tredje delen av »Våra Försök« (1756).

Jean Jacques' båda Discourser: På den av akademien i Dijon 1749 uppställda frågan om förnyelsen av vetenskap och konst bidragit till att förbättra moralen avgav Rousseau året därpå sitt svar i »Discours sur les sciences et les arts« ('Avhandling om vetenskaperna och konsterna'). Hans andra Discours följde sedan 1755.

68 *Sparta:* Stad på Peloponnesos i Grekland som kommit att spela en central roll i grekisk historia och idealbildning.

Vinter- och Vårbilderna: »Vinter-Qväde« och »Vår-Qväde« i »Witterhetsarbeten« 1 (1759).

Thomson: James Thomson (1700–48), brittisk författare, bl. a. till »The Seasons« (1726–30; 'Årstiderna').

lantjunkare: Adelsman bosatt på landsbygden.
odalmans: 'bondes'.
69 *allegoriska väsen:* 'personifikationer'.
Epikurs: Epikuros (341–o. 270 f. Kr.), grekisk filosof.
odysséen: 'irrfärden'.
Lidner: Se komm. till s. 39.
70 *La Mottes berömda »Ode över människan«:* Antoine Houdar de La Motte (1672–1731) skrev sitt »Ode sur l'Homme« 1707.
Brutus': Marcus Junius Brutus (85–42 f. Kr.), romersk statsman, skolad av sin morbror, Cato d. y.
dagtinga: 'kompromissa'.
71 *»De Constantia sapientis«:* Lucius Annaeus Seneca (o. 4 f. Kr.–65 e. Kr.), romersk filosof och författare, skrev 'Om den vises ståndaktighet' liksom 'Om själens lugn' (»De Tranquillitate animi«).
kramlåda: Kram är värdelösa småsaker.
de vise parserna: Parser kallas de perser som bekänner sig till sina förfäders tro, tidigare benämnd parsism, sedermera zoroastrism efter stiftaren Zoroaster eller Zarathustra. Gyllenborgs intresse för Persien väcktes av en artikel i Encyklopedien (17:e bandet, 1765), liksom Levertin rimligen fått saken aktualiserad av Nietzsches »Also sprach Zarathustra«.
menlöst: 'oskuldsfullt', 'oskyldigt'.
72 *Sarastro:* En av huvudpersonerna i Mozarts opera »Die Zauberflöte« (1791; »Trollflöjten«), där han med sina präster står som motståndare till Nattens drottning. Trots att han rövat bort hennes dotter Pamina med våld, kommer han att framstå som en symbol för humaniteten och till slut träder han tillbaka för sin yngre rival Tamino.
Sinai: här ung. 'heliga berg'. Sinai benämndes det bergmassiv på Sinaihalvön där Gud uppenbarade sig för Moses i den brinnande busken (2 Mos. 3).
Moses: här 'ledare'. Moses (den greciserande formen har genom äldre bibelöversättningar blivit gängse i svenskan) var en gammaltestamentlig folkledare och profet och den som enligt traditionen förmedlade Guds lag.
rodnan: 'rodnaden'.
73 *Neros lärare:* Seneca.

Aristarque: Namnet kan syfta på både den grekiske astronomen Aristarchos (o. 280 f. Kr.) och den grekiske textkritikern Aristarchos (o. 217–145 f. Kr.). Gemensamt för dem är att de i sin kritik var före sin tid.

Cleon: Kleon (d. 422 f. Kr.), athensk politiker, efter sin opposition mot bl. a. Perikles uppfattad som den typiske opponenten.

Epouseuren: 'Friaren'.

Emile: Émile är huvudpersonen i Rousseaus »Émile ou Traité de l'éducation« (1762; »Emile eller om uppfostran«).

TOURNAI

Resebrevet från Tournai trycktes första gången i Svenska Dagbladet den 5 oktober 1903 och återges här efter omtrycket i »Samlade skrifter. 23. Resebref« (1908).

75 *Hainaut:* En provins i sydvästra Belgien.

Schelde: Flod som flyter bl. a. genom Belgien.

Oljoberget: Oljeberget, även Olivberget, är en central plats i evangelierna.

Golgata: Huvudskalleplatsen där Jesus korsfästes.

moderns sorg etc.: Marias vånda över Jesu död.

lärjungens över mästarens förnedring: Av lärjungarna var det Petrus som i sin vacklan och stridbarhet reagerade häftigast vid mästarens död.

den osälla glädjeflickans etc.: Den botfärdiga synderskan har identifierats med Maria Magdalena, kvinnan från Magdala som var närvarande vid Jesu död.

76 *koff:* Koff är en typ av mindre holländskt lastsegelfartyg med flat botten.

citadell: Mindre fästning inom ett system av befästningar.

bastioner: 'bålverk'.

sidoskeppet: Skepp är inom arkitekturen benämningen på ett parti av en byggnad som bildats genom indelning med pelare eller kolonner efter längdaxeln. Rummets centrala längsgående parti bildar ett långskepp, omgivet av sidoskepp. Om planen är korsformig sägs korsarmen bilda ett tvärskepp.

absider: Absid är en rumsavslutande utbyggnad på en kyrka.
ametist: Violett kvarts som kan slipas till en ädelsten.

77 *kung Arthurs:* Arturssagan rymmer medeltida sagostoff som anknyter till sagokungen Artur och hans riddare och möjligen kan ha en historisk kärna från 500-talet vilken sedan hållits levande i krönikor och versberättelser.

Graals: Graal är i Arturssagan ett heligt föremål, enligt somliga framställningar det kärl som Kristus använde vid instiftandet av nattvarden. I litterära och konstnärliga framställningar har kärlet kommit att stå som en symbol för tingens och tillvarons enhet.

Korskrankets: Korskrank är ett räcke som avskiljer koret från resten av kyrkorummet.

sanktuariet: Sanktuarium är en särskilt helig och skyddad plats, vanligen högaltaret.

hermelinet: 'hermelinsmanteln'.

marknadsharmoniet: Ett harmonium är en mindre orgel för framförande av populärmusik.

kermis: Kermis eller kermesse är en fest som i Nederländerna och norra Frankrike firas till minne av en kyrkas grundande.

sibyllornas: 'spågummornas'.

ekvilibrister: 'balanskonstnärer', 'akrobater'.

papier maché: Ett material bestående av söndermalt papper med bindemedel.

inkognito: 'anonymitet'.

passgångare: Fyrfotadjur som samtidigt förflyttar samma sidas fram- och bakben. Passgång är den naturliga gångarten för en kamel, däremot inte för en häst.

heliga tre konungar: 'de tre vise männen'.

78 *hungerhäkten:* Fängelser där man tvingas vara utan mat.

järnek: En buske med ständigt gröna, taggiga blad.

romanska: Inom arkitekturen är den romanska stilens främsta kännetecken rundbågen.

romerskt om ej rent evangeliskt stamträd: Traditionen kunde föras tillbaka till romarna men inte till de i evangelierna omtalade gestalterna.

79 *genealogi:* Här avses snarast fastställandet av släktskapsförhållanden.

heraldici: 'heraldiker', personer som ägnar sig åt att vårda och lära känna släktvapen och sköldemärken.

S:t Piat: Piatus Tornacensis var en martyrapostel i Tournai i slutet av tredje århundradet.

S:t Eleuthère: Den helige Eleutherius var Tournais första biskop.

basilika: En basilika är en större rektangulär kyrkobyggnad indelad i längsgående skepp och med mittskeppet högst.

Karolingerna: En frankisk härskarätt.

normanderna: Vikingaättlingar i Normandie, England och Italien.

gotiken: En stilperiod inom konsten kännetecknad av smala, spetsiga former och dominerande under högmedeltiden i Västeuropa.

Walter de Marvis: Biskop av Tournai 1219–51.

tabernakel: Takliknande överbyggnad över altare, dopfunt eller helgonbild.

jesuitprunk: Utsmyckning typisk för jesuiterna.

80 *Henrik VIII:* (1491–1547), kung av England från 1509.

isterbukigt: 'med tjock mage'.

Kejsar Karl V: (1500–58), tysk-romersk kejsare 1519–56.

ordenskapitel: Styrande församling i andlig eller världslig orden.

gyllene skinnets riddare: Gyllene skinnets orden instiftades 1429 av Filip den gode, hertig av Burgund.

Maeterlincksk: Erinrande om Maurice Maeterlinck (1862–1949), belgisk diktare.

triforieöppningar: Triforium är ett smalt galleri som löper högt uppe under fönstren i själva mittskeppsmuren i en kyrka och öppnar sig med bågställningar mot mittskeppet.

81 *svart jet:* Jet eller gagat är ett svart, glänsande kol som i polerat skick används till smycken.

Rogier van der Weyden: Roger van der Weyden eller Roger de la Parture (o. 1400–64), nederländsk målare.

cykliska: 'regelbundet upprepande'.

Nicolas von Aues: Avser sannolikt Nicolaus av Cues (Nicolaus Cusanus, 1401–64), tysk teolog och filosof som strävade efter att förena åsikter och läror.

van Eyckska skolans: Jan van Eyck (o. 1390–1441) och hans mindre kände bror Hubert van Eyck (o. 1375–1426) var centrala flamländska målare.

82 *obesticklighet:* 'omutlighet'.
Robert Campin: (o. 1375–1444), nederländsk målare.
snabelskor: Skor med tåspetsen utdragen till en snabel.

DEN FRANSKA KLASSICITETENS KONSTLÄRA

Uppsatsen trycktes först i festskriften till Henrik Schück 1905 och återges här efter omtrycket i »Samlade skrifter. 21. Utländsk konst« (1911).

83 *»det stora seklets«:* 1600-talets.
Descartes' »Discours de la méthode«: Den franske filosofen René Descartes' (1596–1650) mest kända verk (»Avhandling om metoden«) lades fram 1637.
Ludvig XIV:s tidevarv: Ludvig XIV (1638–1715) regerade redan från 1643, men det var först efter 1661 som han tog över ledningen.
centralisation: 'centralstyrning'.
84 *l'honnête homme:* Uttrycket kan översättas med 'hygglig karl' men i anslutning till fransk idealbildning inläggs här något mera i begreppet.
domvärjo: 'domsrätt', här snarast 'dom', 'domstol'.
Corneille: Pierre Corneille (1606–84), fransk dramatiker.
Racine: Jean Racine (1639–99), fransk dramatiker.
Boileau med sin »l'Art poétique«: Se komm. till s. 9. Verket (»Den poetiska konsten«) kom ut 1674.
Code-Louis XIV: De lagar som stiftats under Ludvig XIV:s tid.
Lenôtre: André Le Nôtre (1613–1700), fransk trädgårdsarkitekt som gav ut »Rapport sur les Jardins« ('Redogörelse om trädgårdarna').
elegier: Elegi är en dikt som uttrycker längtan eller klagan.
idyller: Idyll är en konstnärlig framställning av en miljö som tycks präglad av enkelhet och frånvaro av motsättningar.
Blondel: François Blondel (1618–86), fransk arkitekt, som även skrev »l'Art de jeter les bombes« (1683; 'Konsten att kasta bomber').
85 *Colbert:* Jean-Baptiste Colbert (1619–83), fransk statsman.
historiograf: 'historieskrivare'.
André Félibien: (1619–95), fransk arkitekt och historiograf.

86 *»Conférences de l'Académie royale de peinture et de sculpture«:* 'Konferenser i Kungl. Akademien för målning och skulptur'.
»Entretiens sur les vies et les ouvrages des excellents peintres anciens et modernes, avec la vie des architectes«: 'Samtal om de excellenta gamla och moderna målarnas och arkitekternas liv'.
»verba formalia«: 'den direkta ordalydelsen'.
omrangerat: 'redigerat'.
imprimatur: 'tillstånd att trycka'.
Guillet de Saint-Georges: Georges Guillet de Saint-Georges (1625–1705), fransk konstnär.

87 *skönande:* 'estet'.
»Mémoires inédits etc.: 'Outgivna skrifter rörande medlemmarnas av den kungliga akademien för målning och skulptur liv och verk'.
Henri Testelin: (1616–95), fransk målare.
»Sentiments des plus habiles peintres etc.: 'De främsta målarnas uppfattning vad avser måleriets och skulpturens praktik, uppförda i tabeller med regler och kompletterade med åtskilliga akademiska avhandlingar framlagda i och föredrag hållna i den kungliga akademien'.
repetitorium: 'kort sammanfattning'.
Winckelmanns: Johann Joachim Winckelmann (1717–86), tysk konsthistoriker, nyantikens teoretiker.
greve de Caylus: Philippe de Caylus (1692–1765), fransk arkeolog och författare.
Cl. Henri Watelet: Claude-Henri Watelet (1718–86), fransk konsthistoriker.
»Dictionnaire des arts de peinture, sculpture et gravure«: 'Lexikon avseende måleriets, skulpturens och gravyrens konst'.
Bourdon: Sébastien Bourdon (1616–71), fransk konstnär.
Le Bruns: Charles Lebrun (1619–90), fransk konstnär.
Henry Jouin: Henry Jouin, »Charles Le Brun et les Arts sous Louis XIV« (1893; 'Charles Le Brun och konsterna under Ludvig XIV').
»Conférences de l'Académie de peinture et de sculpture«: 'Konferenser i Akademien för måleri och skulptur'.
Revue des deux mondes: Fransk kulturtidskrift som började utkomma 1829.

Ferdinand Brunetière: (1849–1906), fransk litteraturhistoriker och kritiker.

88 *École des Beaux-Arts':* École nationale et spéciale des beaux-arts är den franska konsthögskolan som grundades 1648.

den yngre Plinius': Gajus Plinius Caecilius Secundus (61/62–o. 114), romersk ämbetsman och författare; »De pictore nisi artifex judicare non potest« (lat.) kan översättas: 'Om målare ska inte de inte konstskickliga döma'.

Diderot: Se komm. till s. 63.

litterärt-följetonistisk väg: Den i svenskan övertagna termen *feuilleton* betecknade från början inte en romanföljetong utan en form av publicistik som sökte vinna en större publik. Företrädarna för den äldre formen av litterär bedömning var kritiska mot denna form av kritik.

gottskriva: 'kreditera'.

debetsida: 'skuldsida'.

Lavisses och Rambauds stora »Histoire générale«: Ernest Lavisse & Alfred Rambaud, »Histoire générale du 4:e siècle à nos jours« (1893–1901; 'Allmän historia från fjärde seklet till våra dagar') rymmer André Michels framställning om konferenserna.

Petit de Julleville: I hans »Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900« (1896–99; 'Det franska språkets och litteraturens historia från början till 1900') är det S. Rocheblave som behandlar konferenserna.

Lemonnier: Henry Lemonnier, »Études d'art et d'histoire. L'Art français au temps de Richelieu et de Mazarin« (1893; 'Studier i konst och historia. Den franska konsten på Richelieus och Mazarins tid').

»Conférences inédites de l'Académie royale de peinture et de sculpture«: 'Outgivna konferenser i den kungliga Akademien för måleri och skulptur'.

Philippe de Champaigne: (1602–74), fransk målare.

89 *Jean Baptiste de Champaigne:* (1631–81), fransk målare.

Nicolas Mignard: (1608–68), fransk målare och gravör.

Jean Nocret: (1615–72), fransk målare.

Nicolas Pierre Loir: (1624–79), fransk målare.

Louis Boulogne: (1609–74), fransk målare.

Louis Gabriel Blanchard: (1630–1704), fransk målare.

Pierre de Sève: (1623–95), fransk målare.
Gérard Van Obstal: (1594–1666), fransk skulptör.
Michel Anguier: (1613–86), fransk skulptör.
Thomas Regnaudin: (1622–1706), fransk skulptör.
kanon: här 'ideal'.
eklektiker: En som väljer ut och söker förena idéer från olika håll.
Bossuet: Jacques Bénigne Bossuet (1627–1704), fransk teolog och vältalare.
alfa och omega: 'A och O', 'avgörande betydelse'.
konvergera: 'sammanstråla'.
90 *Poussin:* Nicolas Poussin (1594–1665), fransk målare.
Rafael: Rafael eller Rafaello Santi (1483–1520), italiensk målare.
Sorbonnelärd: Sorbonne är den äldre benämningen på Paris universitet, numera på delar av det.
konstdoktrinen: Doktrin är en fastlagd teori eller lära.
Abbé d'Aubignacs: François Hédelin d'Aubignac (1604–76), fransk teaterkritiker och författare till »La pratique du théâtre« (1657; 'Teaterns praktik').
översättning av Longinus' avhandling om det sublima: Boileaus översättning av »Om det sublima« eller »Om den stora stilen«, som tidigare gick under Longinos' (o. 213–o. 273) namn, publicerades 1674.
Émile Krantz: Den fullständiga titeln på hans arbete är »Essai sur l'esthétique de Descartes étudiée dans les rapports de la doctrine cartésienne avec la littérature française au XVIIe siècle« (1882; 'Essä om Descartes' estetik').
91 *evidensens kriterium:* 'omisskännlighetens avgörande kännetecken'.
fysiologiska: Det fysiologiska avser organismernas livsprocesser.
skolastikens: Skolastik är den metod som under medeltiden utvecklades för att med logiska och andra filosofiska medel bearbeta kunskapsstoffet.
kroppsmytologi: 'förvetenskapliga uppfattning om kroppen'.
tirader: 'ordsvall'.
»Cid«: Corneilles »Le Cid, tragicomédie« (1636; »Cid«).
advokatyr: Argumentering fylld av övertalningsknep.
ackommodera: 'anpassa'.
aristoteliska teorien: Aristoteles (se komm. till s. 48) åberopades

som auktoritet för den lära om de tre enheterna som blev central för den franska klassicismen.

92 *»une belle âme«:* 'en skön själ'.

spetsfundiga: 'skenbart skarpsinniga'.

»D'un côté elle voit etc.: 'Å ena sidan ser hon i en förtvivlad ålderdomssvaghet den som har gett henne livet, och å den andra den som hon har satt till världen och som begär av henne en föda som tillkommer den som hon berövar den genom att ge åt den andra. På det sättet plågar henne plikten och vördnaden lika mycket.'

»l'admiration«: (fra.) 'beundran'.

Vitruvius: Marcus Vitruvius var verksam som arkitekt och ingenjör i Rom decennierna före Kristi födelse.

den äldre Plinius: Gajus Plinius Secundus (23/24–79), romersk författare.

Serlio: Sebastiano Serlio (1475–1554), italiensk arkitekt.

Vignola: Giacomo Barozzi da Vignola (1507–73), italiensk arkitekt.

Leo Battista Alberti: Leon Battista Alberti (1404–72), italiensk arkitekt och skulptör, upphovsman till »De pictura« (1436; 'Om måleriet').

Lionardo da Vincis: Leonardo da Vinci (1452–1519), italiensk konstnär, uppfinnare och naturforskare.

93 *»Trattato della pittura«:* 'Traktat om målarkonsten'.

Errard: Charles Errard (1606–89), fransk målare och skulptör.

Fréard de Chambray: Roland Fréard de Chambray översatte Leonardo da Vincis »Trattato della pittura« till franska.

empiri: Kunskap grundad på erfarenhet.

grundaxiom: Axiom är en grundläggande sats som ej bevisas.

Galilei: Galileo Galilei (1564–1642), italiensk naturforskare.

Spinoza: Baruch Spinoza (1632–77), nederländsk filosof.

more geometrico: 'på matematiskt vis'. Spinozas huvudverk har titeln »Ethica ordine geometrico demonstrata« (1677; »Etiken«).

normativa: 'riktningsgivande'.

Philibert de l'Orme: (1510–70), fransk arkitekt.

Jean Cousin: Jean Cousin d.y. (1522–95), fransk målare.

94 *Abraham Bosses:* Abraham Bosse (1602–75), fransk tecknare och grafiker.

»Sentiments sur la distinction des manières de peinture, dessin et gravure«: 'Meningar om skillnaden i tillvägagångssättet i måleri, teckning och gravyr'.

Dufresnoys: Charles-Alphonse Dufresnoy (1611–68), fransk målare och upphovsman till »De arte graphica« (1668; 'Om den grafiska konsten').

Roger de Piles: Pseudonym för François Tortebat (1636–1709), fransk översättare.

Perrault: Se komm. till s. 63.

»La Gloire du Val-de-Grâce«: Jean Baptiste Molières (1622–73) dikt 'Val-de-Grâces berömmelse' behandlar den barockkyrka med detta namn som uppfördes i Paris 1645–67. Kupolfresken från 1663 är utförd av den franske målaren Pierre Mignard (1612–95).

conditio sine qua non: (lat.) 'villkor utan vilket icke', 'oeftergivligt villkor'.

»savant«: 'lärd'.

schismatikern: 'kättaren', 'avfällingen'.

grundlag: här 'grundval'.

95 *Il n'est pas de serpent* etc.: 'Det finns inte någon orm och inte något förhatligt monster / som inte genom efterbildningens konst kan behaga ögonen: / Med ett utsökt penseldrag gör den angenäma konstfärdigheten / det hemskaste ting till ett älskvärt föremål.'

la belle nature: 'den vackra naturen'.

le beau naturel: 'det skönt naturliga'.

kvällt: 'runnit'.

96 *Le grand choix du beau vrai* etc.: 'Det stora valet när det gäller det sanna sköna och den sköna naturen, / på de utsökta lämningar av den antika skulpturen, / som, tagande som ämne den lysande skönheten, / visste att skilja denna från den svaga verkligheten, / och, genom att forma av flera en perfekt skönhet, / förbättrar oss genom konsten den natur man behandlar.'

»Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable«: 'Det sanna kan ibland vara osannolikt.'

Veroneses: Veronese, eg. Paolo Cagliari (1528–88), italiensk målare.

Jules Lemaître: 1853–1914, fransk författare och kritiker.
H. von Steins: Karl Heinrich von Steins »Die Entstehung der neueren Ästhetik« ('Den nyare estetikens uppkomst') gavs ut första gången 1886.
Lansons: Gustave Lanson (1857–1934), fransk litteraturhistoriker.
97 *modernt naturalistiska konstriktning:* Naturalismen som estetisk åskådning syftar till att nå full likhet i alla detaljer och driver därmed realismen till sin spets. Zola blev snabbt den mest kände företrädaren, både genom sina romaner och genom sina teoretiska utläggningar.
reproduktion: här 'återgivning'.
symbolisk vikt: här ung. 'vidgad betydelse'.
cartesianska ögon: Ett synsätt präglat av Cartesius, dvs. René Descartes (Renatus Cartesius, 1596–1650).
automatism: här 'mekanik'.
»l'irrégularité champêtre«: 'den lantliga oregelbundenheten'.
typik: 'allmängiltighet'.
le grand siècle: 'det stora seklet', 1600-talet.
Pascals: Se komm. till s. 5.
La Rochefoucaulds aforismer: François de La Rochefoucauld (1613–80), fransk författare och upphovsman till »Réflexions, ou sentiments et maximes morales« (1665; »Maximer«).
98 *»varde ljus!«:* Som ett led i skapelsen uttalar Gud enligt bibeln (1 Mos. 1) formeln »Varde ljus«.
dogmatisk: 'renlärig'.
rent teologiskt: här ung. 'som en religiös övertygelse'.
prototyper: 'mallar', 'förebilder'.
gåvo korrektiv på: 'erbjöd medel att rätta till'.
eklektisk: Strävande att förena idéer från olika håll.
Apelles: (o. 370–o. 300 f. Kr.), grekisk målare.
Zeuxis: Grekisk målare, troligen verksam o. 400 f. Kr.
99 *plastiken:* 'skulpturerna'.
Frans I: (1494–1547), fransk kung under åren 1515–47.
kanoniskt vördade: 'uppställda som ideal'.
Laokoongruppen: En antik skulpturgrupp av marmor som avbildar Laokoon och hans två söner omslingrade av två jättelika ormar.

Borghesiske »Fäktaren«: Hellenistisk skulptur i marmor från o. 100 f. Kr.

»Apollo di Belvedere«: En av de kända avbildningarna av Apollon, numera i Vatikanen.

»Venus Medici«: Sandro Botticellis (1445–1510) målning »Venus födelse« (1484).

panegyriker: 'hyllningstal'.

»Hercules Farnese«: I den samling av antik skulptur som tillhörde släkten Farnese var »Herkules Farnese« den mest kända.

Algardi: Alessandro Algardi (o. 1598–1654), italiensk skulptör.

Puget: Pierre Puget (1622–94), fransk bildhuggare.

den Berniniska måleriska formgivningen: Giovanni Lorenzo Bernini (1598–1680), italiensk bildhuggare och arkitekt, anses i sina skulpturer ha tagit efter målare, däribland Correggio.

Antikerna: 'De antika skulpturerna'.

100 *gradmåttet:* Gradmått är ett instrument för vinkelmätning.

Cennini: Cennino Cennini (o. 1370–1440), florentinsk målare.

se Ludwig kommentar till Leonardo: En hänvisning till Leonardo da Vinci, »Das Buch von der Malerei. Übersetzt und erläutert von Heinrich Ludwig [1829–97]«, Wien 1882.

101 *»Car il se peut faire«* etc.: 'Ty det är möjligt att en människa har rätta proportioner, fastän han är tjock och kort, eller lång och smal, eller av medellängd: och de som inte alls fäster avseende vid denna skillnad i proportioner tycks forma alla sina figurer efter ett mönster – vilket i hög grad bör klandras.'

»l'École de Rome«: 'Romskolan'.

Primaticcios: Francesco Primaticcio (1504–70), italiensk konstnär.

Bologneserskolans: Bolognaskolan var en riktning inom italienskt 1500- och 1600-talsmåleri.

eklekticism: Benägenhet att förena idéer från olika håll.

Perugino: Pietro di Christoforo Vannucci, kallad Perugino (o. 1450–1523), italiensk målare.

Urbino-mästarens: Rafaels.

102 *freskoteknikens:* Fresk är en väggmålning målad med kalkblandad vattenfärg på ännu fuktig kalkputs.

stanzer: Stanzerna, *Le Stanze Vaticane*, påvlig rumssvit i Vatikanen som Rafael smyckade med fresker 1509–11. I Stanza del-

la Segnatura målade Rafael två huvudverk, »Skolan i Athen« och »Disputà«.

kartonger: Teckningar eller målningar som utförts på papper; här avses främst Rafaels skisser till målningar i Sixtinska kapellet.

gamla Fontainebleauskolan: Konstnärsgrupp som på 1500-talet utsmyckade slottet i Fontainebleau.

Rosso: eg. Giovanni Battista di Jacopo (1494–1541), italiensk målare.

Fréminet: Martin Fréminet (1565/67–1619), fransk målare och skulptör.

Sixtinerprofetens: Michelangelos.

sublimitet: 'upphöjdhet'.

Yttersta dom: Michelangelos målning »Yttersta domen« finns i Sixtinska kapellet.

Tizian: eg. Tiziano Vecellio (o. 1480–1576), italiensk målare.

såsom komponist: 'för sin komposition'.

ackord: här 'toner'.

decorum: (lat.) 'känsla för det passande'.

Carraccierna: Agostino Carracci (1557–1602), Annibale Carracci (1560–1609) och Lodovico Carracci (1555–1619), samtliga italienska målare.

Caravaggio: Michelangelo Merisi de Caravaggio (o. 1577–1610), italiensk målare.

Domenichino: eg. Domenico Zampieri (1581–1641), italiensk målare.

Guido Reni: (1575–1642), italiensk målare.

103 *Andelysmästaren:* Poussin.

skolastikens: Skolastiken var en under medeltiden utvecklad metod som med logiska och andra filosofiska medel bearbetade kunskapsstoffet. Ofta används beteckningen som här med negativ betydelse.

spetsfundighet: Det spetsfundiga representerar det skenbart fyndiga och invecklade.

crimen læsæ: (lat.) eg. *crimen laesae majestatis*, 'majestätsbrott'.

retoriska: här 'innehållstomt vältaliga'.

topik: här 'allmänsatser', 'banaliteter'.

det Berniniska Rom: Ett Rom präglat av Giovanni Lorenzo Bernini (1598–1680), italiensk bildhuggare.

Audranernas: Gérard Audran (1640–1703), fransk kopparstickare, och Claude Audran (1641–84), fransk målare.
gravstickel: Ett skärverktyg vars spets består av en diagonalslipad egg.
ämnessvenner: 'kår', 'skrå'.
104 *Mignards:* Nicolas Mignard (1608–68), fransk målare och gravör.
affekter: 'starka sinnesrörelser'.
komparserna: Komparser är oviktiga personer som figurerar i viktiga händelser.
Klichéer: här 'Mönster', 'Förebilder'.
kalejdoskopiskt: 'mångskiftande', 'brokigt'.
fysionomiska: 'till anletsdragen knutna'.
författaren till »Les passions de l'âme«: Descartes hade år 1649 gett ut 'Själens passioner'.
»les esprits animaux«: 'de animaliska andarna'.
105 *della Porta:* Giambattista della Porta (1535–1615), italiensk naturvetare som gav ut »De humana physiognomonia« ('Om den mänskliga fysionomin').
Lavater: Johann Caspar Lavater (1741–1801), schweizisk författare och teolog.
»l'Expression des passions«: 'Passionernas uttryck'.
»Sur la physionomie de l'homme dans ses rapports avec celle des animaux«: 'Om människans fysionomi i förhållande till djurens'.
»Diverses expressions de la colère«: 'Olika uttryck för vrede'.
»l'Expression générale et particulière«: 'Det allmänna och speciella uttrycket'.
106 *»l'amour simple«:* 'den enkla kärleken'.
madame de Scudérys psykologiska djupsinnigheter i »Clélie«: Madeleine de Scudéry (1607–1701) skrev bl.a. »Clélie« i tio band (1656–60).
Carte du Tendre: »Carte de Tendre« är en imaginär karta över ömhetens landskap, inspirerad av »Clélie«.
Darwins kända »The Expressions of the emotions«: Charles Darwin (1809–82) gav ut denna epokgörande framställning ('Känslornas uttryck') 1872.
»l'imagination«: 'inbillningskraften', 'fantasin'.
107 *teorem:* Vetenskapligt påstående vars sanning låter sig bevisas.

propositioner: här i den matematiska betydelsen av satser i den elementära geometrin.
»selon la disposition etc.: 'I enlighet med dispositionen och kraften hos hans geni och i all frihet i sina framsteg, sina begrepp och sin begåvning.'
»le faire«: 'utförandet'.
»l'ordonnance«: 'ordningen'.
»à savoir etc.: 'nämligen det som händer vid ett tillfälle, det som kan överblickas i en enda blick och det som kan avbildas på en tavlas utrymme'.
108 *»lex una sub uno«:* (lat.) Det för Ludvig XIV:s tid använda mottot återgavs på landets språk som *une seule loi sous un seul soleil* ('en enda lag under en enda sol').
anakorets: 'eremits'.
Maria och ängeln med bebådelseliljan: Bebådelsen, avslöjandet av att Jesu moder ska föda en son, skildras i Lukas 1:26 ff.
gotisk naivitet: här ung. 'främmande konststils oförstånd'.
pomp: 'upphöjda prakt'.
Bassano: Av den italienska konstnärssläkten Bassanos olika medlemmar är det troligen Jacopo Bassano (o. 1515–92) som åsyftas.
Breughel: Pieter Bruegel d.ä. (Bonde-Bruegel, 1525–69) är med större sannolikhet åsyftad än Pieter Bruegel d.y. (Helvetes-Bruegel, 1564–1638).
tilja: 'scengolv'.
mise-en-scène: 'iscensättning'.
»composition du lieu«: 'platsens komposition'.
»la disposition des figures«: 'dispositionen av gestalterna'.
protagonisterna: 'huvudrollsinnehavarna'.
109 *»les nœuds«:* 'knutarna', 'förvecklingarna'.
triangulära eller pyramidala: 'triangel- eller pyramidformade'.
antikverats: 'förklarats föråldrad'.
»tableaux vivants«: 'levande tavlor'. Teaterterm för en stum, pantomimisk gestaltning av en rörande eller konfliktfylld, vardaglig eller historisk genrescen med mänskliga aktörer.
110 *accessoarer:* 'tillbehör'.
attribut: 'utmärkande tillbehör'.
Claude: Claude Lorrain (o. 1600–82), fransk målare.

clair-obscur: Här i den vidare meningen av 'behandling av ljus och mörker'; jfr komm. till s. 113.

Vasari: Giorgio Vasari (1511–74), italiensk målare, arkitekt och konsthistoriker.

111 *Ingres':* Jean Auguste Dominique Ingres (1780–1867), fransk målare.

»le dessin est la probité de l'art«: 'teckningen är konstens ärlighet'.

»la circonscription des lignes donne la connaissance de la véritable forme des corps«: 'omskrivningen med linjer ger kännedom om kropparnas sanna form'.

»La Charité«: 'Barmhärtighet'.

Rubens: Peter Paul Rubens (1577–1640), nederländsk målare.

kvietismen: Här avses en mystisk inriktning inom den katolska kyrkan.

jansenistiska: Jansenismen var en riktning inom den katolska kyrkan som starkt betonade sakramentens roll och personlig religiös fullkomning.

spiritualism: Som religiös åskådning betonar spiritualismen den omedelbara inspirationen genom anden.

Delacroix: Eugène Delacroix (1798–1863), fransk målare.

112 *Manet:* Édouard Manet (1832–83), fransk målare och grafiker.

Jean Baptiste Champaigne: (1631–81), fransk målare.

en accidens: 'något tillfälligt och växlande'.

kunskapsteoretiska: Kunskapsteori är den del av filosofin som syftar till att ta ställning till det man kan ha sann kunskap om.

servil: 'slavisk'.

verklighetskopist: 'verklighetsefterbildare'.

kanoniska kroppsbildningar: 'förebildliga återgivningar av kroppen'.

anatomi: Läran om organismernas form och uppbyggnad.

113 *»un carrelage idéal qui est comme regarder les objets au travers d'un vitrage«:* 'ett idealmönster som är som att se föremålen genom en glasruta'.

écorché: Modellfigur som använts för den anatomiska undervisningen för läkare och konstnärer.

Rembrandt: Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606–69), nederländsk målare, tecknare och grafiker, känd inte minst för sin behandling av ljuset.

clair-obscurens konst: Oftast använder Levertin termen i betydelsen 'ljusdunkel', men just här avser han i anslutning till den akademi han skriver om konsten att behandla ljus och mörker i allmänhet.

114 *»Sur la lumière«:* 'Om ljuset'.

»Sur le clair-obscur«: 'Om ljusdunklet'.

Paul Bril: (1554–1626), flamländsk grafiker och målare.

115 *slagskuggor:* 'skarpt avgränsade skuggor'.

Lemoyne: François Lemoyne (1688–1737), fransk konstnär.

Largillière: Nicolas de Largillière (1656–1746), fransk konstnär.

Correggio: eg. Antonio Allegri (o. 1489–1534), italiensk målare.

H. Ludwig, »Über die Grundsätze der Ölmalerei und das Verfahren der Classischen Meister«: Heinrich Ludwigs bok kom i en andra upplaga 1893 ('Oljemålningens grunder och de klassiska mästarnas praktik').

116 *karnation:* Sätt att återge färgen på människohud inom målarkonsten.

»en sorte que les couleurs vives etc.: 'så att de levande färgerna inte skär mot dem som har lika mycket liv, eller som är lika belysta, och därvid alltid iakttagande regeln, som varit speciell för honom, att göra stora mörklagda massor och stora ljusa massor'.

117 *kapson:* 'spärr'.

»Bambochader«: Efter Il Bamboccio (Pieter Jakobsz van Laar, 1592/1595/1599–1642), nederländsk målare.

118 *bröderna Le Nains:* Louis Le Nain (1593–1648), Antoine Le Nain (1588–1648) och Mathieu Le Nain (1607–1677), samtliga franska konstnärer.

Stella: Jacques Stella (1596–1657), fransk målare.

La Fontaine: Jean de La Fontaine (1621–95), fransk författare.

Van der Meulen: Adam-Franz Van der Meulen (1632–90), flamländsk målare.

Benjamin: 'den yngste', 'den siste'.

Lesueur: Eustache Le Sueur (1616–o. 1655), fransk målare.

Jouvenets: Jean Jouvenet (1644–1717), fransk målare.

119 *Rigauds:* Hyacinthe Rigaud (1659–1743), fransk målare.

Claude Lefebvre: (1632–75), fransk målare.

Puget: Pierre Puget (1622–94), fransk bildhuggare.
kodex: 'lag'.

LINNÉ

Carl von Linné (1707–78) hade intresserat Levertin under lång tid men arbetet intensifierades under dennes sista år. Genom att döden kom emellan i september 1906 blev han inte i tillfälle att fullborda det arbete som han av allt att döma hade tänkt för det år då 200-årsminnet av Linnés födelse skulle firas. Men postumt fanns boken ändå tillgänglig under detta år 1907. Den återges här efter omtrycket i »Samlade skrifter. 12. Carl von Linné. Johan Wellander« (1908).

Stenbrohult

123 *nya stilen:* Den nya, gregorianska kalendern, införd i Sverige 1753.
Christina Brodersonia: (1688–1733), kyrkoherdedotter, Linnés mor.
Nils Linnæus: Nils Ingemarsson Linnæus (1674–1748), Linnés far, kyrkoherde i Stenbrohult.
lögde: 'badvatten'.
bortbytning: Det att ett nyfött människobarn rövades bort av trollen, som lämnade en trollunge i utbyte.
Råshult: Södra Råshults komministerboställe är numera kulturreservat.
kaplansbostället: En kaplan var en präst som var kyrkoherdens medhjälpare.
tilländalupna: 'passerade'.
sextonde Johannes: Johannesevangeliet innehåller slutet av Jesu avskedstal, och där finns en passus (16:21) om en kvinnas känsla inför att föda barn.

124 *näcken:* Ett övernaturligt vattenväsen i svensk folktro.
vättarna: Vätte var enligt folktron en liten människoliknande varelse.
bärgumma: Kvinna som bär fram den nyfödde till dopet.
Värends: Värend utgjorde sedan gammalt en avgränsad bygd bestående av Allbo, Kinnevalds, Norrvidinge, Konga och Uppvidinge härader i södra Småland.
vadmalströjor: Vadmal är ett enkelt, grovt ylletyg.

Bländas: Hjältinnan i en småländsk folksägen lyckades vid ett tillfälle då männen var borta på krigståg tillsammans med andra kvinnor med list och vapen nedgöra de anfallande danskarna. Som belöning fick Värends kvinnor lika arvs- och giftorätt.

amasondräkt: Amason är en stridande kvinna.

klädeskolt: Jacka utan knäppning, gjord av ylletyg av bättre kvalitet.

lista: Fastsydd eller invävd rand av annan färg än det plagg den fästes vid.

bröstmaljor: Malja är en ring för uppfästning och prydnad.

kristningsmössan: 'dopmössan'.

125 *Möckelns:* Möckeln är med sina 48 kvadratkilometers yta en av den småländska sjöplatåns största sjöar.

episteln: Här en bibeltext som läses före evangeliet vid högmässan.

evangeliet: Här en bibeltext som läses vid högmässan.

vattenöstes: Att tre gånger ösa vatten över den nyföddes huvud är en symbolisk handling som är ett led i dopet.

Samuel Brodersonius: (1658–1707), kyrkoherde, Linnés morfar.

Carl Tiliander: Carl Ingemarsson Tiliander (1629–97), kyrkoherde.

marig: 'tovig och förkrympt'.

rönndruvan: 'rönnbäret'.

den yppersta […] vildtörnet: Carl Jonas Love Almqvists »Törnrosens bok«, en svit av skildringar utgivna med början 1832.

126 *röjer utlöparvägen:* 'skjuter ut'.

»Natale«: (lat.) 'hembygd'.

fästepunkten vid: 'förbindelsen till'.

bergsklint: Klint är ett berg med branta väggar.

1611 års danska skövling: Kalmarkriget kallas det krig mellan Danmark och Sverige som pågick från april 1611 till januari 1612. Det var under vintern 1611–12 som danskarna gick in i Småland. Fred slöts i Knäred 1613.

vårdträd: Vårdträdet tänktes som hemvist för gårdens skyddsande.

Ygdrasil: Yggdrasil var i den fornnordiska mytologin namnet på världsträdet, en väldig ask med ständigt gröna blad.

127 *rusthållarstugans:* Rusthållare var en innehavare av ett hemman med uppgift att underhålla en ryttare med häst.

spinnsidan: 'kvinnosidan'.
läskarlar: 'män som fått studera'.
bondedjäknens: Djäkne var en elev i en äldre typ av läroverk.
nådebröd: Att leva på nådebröd betydde att vara beroende av andras barmhärtighet.
preceptorat: Befattning som preceptor, en som svarar för den studerandes invigning i studierna.
konditionerande: 'anställning som informator'.
prästgällens: 'pastoratens'.
tjäna för Rakel: Uttrycket *tjäna för Rakel men få Lea* går tillbaka på den bibliska berättelsen om hur Josef efter sju års tjänst hos Laban inte som utlovat fick Rakel som hustru utan hennes mindre sköna syster Lea (1 Mos. 29).
teologie studiosus: 'präststuderande'.
konterfejares: 'porträttmålares'.
128 *kalotten:* Kalott är en liten rund, skålformig, tättslutande huvudbonad utan brätte.
vattenvinda: Uppfordringsanordning vid en brunn.
potest e casa vir magnus exire: (lat.) 'En betydande man kan komma från en hydda.' Uttrycket stammar från Seneca (se komm. till s. 52).
apostolisk arvsföljd: Med hänsyftning på den tradition enligt vilken påven vill gälla som efterföljare till lärjungarna, särskilt Petrus, avses här det ärftliga övertagande av prästämbetet som knutits till männen i Linnés egen släkt.
sorgfällig: 'omsorgsfull', 'angelägen'.
sakristian: Sakristia är ett sidorum i en kyrka beläget bredvid koret och använt som omklädningsrum för prästen och förvaringsrum för heliga föremål.
Samuel Ödmanns beskrivning etc.: Samuel Ödmann (1750–1829), präst och professor. »Hågkomster från hembygden och skolan« utgavs först 1830, men de hade nedtecknats 1801.
129 *i hvilken Gustaf Vasa tröskat:* Under sin flykt undan danskarna ska den blivande kungen under olika förklädnader ha tagit del i arbetet för att inte röja sig för förföljarna.
loft: 'vindsutrymme'.
sparrtak: Sparrar är grövre timmer med nästan kvadratisk genomskärning.

fenstren: 'fönstren'.
qvarter: Ett äldre längdmått som motsvarar en kvarts aln eller ca 15 cm.
octavblad: Ett oktavblad erhålls då ett tryckark viks tre gånger, så att man får åtta blad.
folieringskonsten: Foliering är att belägga med folie och avser oftast framställning av spegelglas.
kirsbärslöf: 'körbärslöv'.
portulaksstjelkar: Stjälkar av portlakväxter. I den stora familjen av portlakväxter är några grönsaksväxter, men vilka som avses här går inte att avgöra.
undfägnader: 'förplägnad'.
gorå: 'tunt mönstrat rån'.
tunrå: 'tunt rån'.
barnsölet: 'dopkalaset'.
130 *läste gemensamt till och från bords:* Man läste tillsammans en bön om att Gud måtte välsigna maten och en bön som tack för den.
vattenverk: 'vattenhjul'.
revellions: 'revelj'.
immerfort: (ty.) 'om och om igen'.
131 *utgjorde ett urverk utan lod:* Dvs. tiden stod stilla.
bondepraktikans: »En liten Bok, som kallas Bonde-Practica eller Wäderbok innehållandes några sköna reglor, huruledes man skal känna och lära Årsens lopp, alltid warandes år ifrån år«, dvs. ett litet häfte där folkliga föreställningar och iakttagelser av betydelse för lantbruket samlats. Den första svenska bondepraktikan har tryckåret 1662.
sibyllor: 'spåkvinnor'.
Oden: Den förnämsta guden bland asarna enligt gammal nordisk tro.
lav: här 'väggfast bänk'.
tre konungars lekfest [...] punkt: Knutdagen den 13 januari, knuten till de tre vise männen, utgjorde slutet på julen.
132 *dymmelveckan:* Annan beteckning för *stilla veckan*, uppkallad efter den träkläpp som kyrkklockan försågs med för att dämpa klangen.
stilla veckan: Veckan före påsk.
dagjämningens: 'vårdagjämningens'.

passionens lidelse- och frälsningsdrama: Påsktidens lidande- och frälsningsdrama.

Med kors, som i Egypti land: I samband med påskhögtidens instiftande och uppbrottet ur Egypten förkunnade Moses (2 Mos. 17) hur man skulle bestryka dörrposterna.

Häckelfjäll: Häcklefjäll har använts som en förskönande omskrivning för *helvete* och går sannolikt tillbaka på den danska beteckningen på den isländska vulkanen Hekla, vilken liksom Blåkulla ansågs vara en mötesplats för trollpackor och djävulen.

ruelsens: 'samvetskvalets', 'ångerns'.

en helig anda: Den Helige Ande utgöts, enligt kristen tro, över lärjungarna vid pingsten.

stiftsherrar: 'biskopar'.

Tegnér, i »Nattvardsbarnen«: Esaias Tegnér (se komm. till s. 53) skrev sin hexameteridyll »Nattvardsbarnen« 1820 och utnämndes till biskop i Växjö 1824.

elementariskt ursprung: Samband med elementen jord, luft, eld och vatten.

133 *slå åder:* Att slå åder eller åderlåta sig är att frivilligt låta tappa sig på blod i helande syfte.

Stiernkikare: här 'Stjärnskådare'.

örlog: 'krig'.

S:t Clemens: Den lilla versen återges efter bondepraktikan. Clemens hade sedan medeltiden sin dag den 23 november.

S:t Päder: Päder eller Petter Katt hade sin dag den 22 februari.

S:t Urban: Urban hade sin dag den 25 maj.

S:t Simphorian: Simphorian hade sin dag den 8 juli.

134 *vände i stenbocken:* 'stod i Stenbockens tecken'.

Tiburts dag: Tiburtius' dag är den 14 april.

»kråknedanet«: Det nedan som följer på det första nyet i april eller efter Tiburtius. Växtligheten ansågs då stå stilla för att under följande ny växa desto mer.

korsveckan: Korsmässan talade man om dels den 3 maj, dels den 14 september. I anslutning den första av dem talades om »korsmässovecka«. Det var den tid på året då bristen på vinterfoder var mest kännbar.

verk och dagar: Under Hesiodos' (o. 700 f. Kr.) namn går en samling hexameterdikter, däribland »Verk och dagar«.

135 *Ibsen:* Henrik Ibsen (1828–1906), norsk dramatiker.
psalmistens eller profetens tonfall: Uttryckssättet i Psaltaren eller hos någon av profeterna i Gamla testamentet.
Goethe: Johann Wolfgang Goethe, från 1782 von Goethe (1749–1832), tysk diktare.
varpa till väv: Ordna trådar till en väv innan man sätter igång och väver.
signerier: Handlingar med magisk innebörd.
vörten: Vört är en filtrerad mäsk som vid jäsning ger alkoholhaltig dryck.
136 *traktater:* Traktat är en avhandling, särskilt i moraliska och filosofiska ämnen.
Hyltén-Cavallius: Gunnar Hyltén-Cavallius (1818–89), folkminnesforskare och författare.
etnograf: En etnograf sysslar med vetenskapen om olika gruppers eller samhällens sociala och kulturella levnadssätt.
hans handskrifter i London. En stor del av Linnés efterlämnade material förvaras hos Linnean Society i London.
folklorens: Folkloristiken är en vetenskaplig kartläggning av folkliga traditioner.
hedenhögs: Hedenhös är en mycket avlägsen forntid.
påfviska tiden: Tiden mellan Sveriges kristnande och reformationen på 1520-talet.
parabler: 'liknelser', här särskilt Jesu liknelser.
havsfrun: Sjöjungfrun, en mytologisk gestalt tänkt som ett kvinnligt väsen med fiskkropp.
skogsnuvan: Skogssnuvan eller skogsrået var i folktron ett kvinnoväsen som med sina förföriska konster lockade vandraren i fördärvet.
137 *bältespännartrakt:* Bältespännarna deltog i en i forntiden förekommande tvekamp där de stridande bundits samman med ett bälte.
gränstrakt: Fram till år 1658 och freden i Roskilde var gränsen mellan Småland och Skåne tillika riksgräns mot Danmark.
Judith: I Judits bok, en av Gamla testamentets apokryfer, berättas om den vackra judiska änkan Judit som genom list lyckades rädda sin fädernestad och om natten döda assyriernas fältherre Holofernes.

Penthesilea: Amasonernas drottning, som efter Hektors död kom trojanerna till undsättning men dödades av Akilles.

Bråvalla stora sagoslag: Bråvallaslaget är det äldsta i Sverige utkämpade slag som nordisk sägen vet berätta om.

orationer: 'högstämda tal'.

segerhuva: En fosterhinna som sitter kvar på barnets huvud efter förlossningen ansågs tyda på att barnet skulle vinna segrar senare i livet.

obscurum: (lat.) 'mörker', 'obemärkthet'.

138 *generalguvernören över Bremen och Verden:* Hertigdömena Bremen och Verden var svenska under åren 1648–1719.

hortikultur: 'trädgårdskonst'.

herbarium vivum: (lat.) Beteckning på en samling pressade växter använd för att markera skillnaden mot *herbarius* eller *herbarium*, som från början betecknade en samling växtavbildningar.

»Amorina«: Carl Jonas Love Almqvists (1793–1866) roman utkom 1822 och i omarbetat skick 1839.

»prædestinatio florifera«: (lat.) 'blombärande förutbestämmelse'.

kvarter: här 'avdelning'.

139 *»Adonis Stenbrohultensis«:* I namnet på förteckningen över floran i trakten kring barndomshemmet från 1732 anspelade Linné på kulten av Adonis, ynglingen som tillbringade halva året i dödsriket. Ett betecknande inslag i kulten var adoniträdgårdar, lerskålar med frösådda växter, vilkas snabba vissnande symboliserade Adonis' död.

inflammerade: här 'påverkade'.

Leydens och Oxfords stora anläggningar: Linné besökte Leiden efter sin disputation 1735 och sökte sig 1736 också över till England innan han 1738 återvände till Sverige.

Ilagräset: 'myrliljan', *Narthecium ossifragum.*

fähushohlan: 'gropen vid ladugården'.

Hydrocotyle: 'spikblad', *Hydrocotyle vulgaris.*

Rodiola: 'dvärglin', *Radiola linoides.*

Scheuchzeria: 'kallgräs', *Scheuchzeria palustris.*

Maen: 'maden', dvs. en lågt liggande, gräsbevuxen mark som ofta översvämmas av ett närbeläget vattendrag.

Elatine: 'korsslamkrypa', *Elatine hydropiper.*

Jungermannia hypophyllum: Detta namn på 'levermossa' som Linné använde ännu i sin »Skånska resa« övergav han så småningom för *Jungermannia epiphylla.*

140 *Braxengräset*, *Isoëtes:* 'styvt braxengräs', *Isoëtes lacustris.*

växttopografi: Topografi inriktar sig på en noggrann beskrivning av jordytan med hänsyn till terrängformer etc., men här handlar det om växterna och snarast om en regional flora.

Alexandersaga: Anspelning på Alexander den stores sägenomspunna krigiska bragder.

storhetstiden: Tiden fram till Karl XII:s död 1718 brukar kallas »stormaktstiden«, men här markeras ett annat sätt att se genom valet av en annan term.

Dackefejden: Resningen 1542–43 under Nils Dacke brukar ses som det stora bondeupproret i Sverige.

snapphanetågen: Snapphanar benämns medlemmarna av de förband som kämpade på dansk sida i de dansk-svenska krigen 1643–45, 1657–58, 1658–60 och framför allt under det s.k. skånska kriget 1675–79.

lapska resan: Den lappländska resan företog Linné 1732.

141 *beredelsen:* 'förberedelsen inför döden'.

Cornus herbacea: 'hönsbär'. Den vanligare beteckningen är *Cornus suecica.*

Serpillum: 'backtimjan', *Thymus serpyllum.*

arkiatern: 'livläkaren'.

142 *slagrörda:* 'drabbade av sviter efter ett slaganfall'.

Nostalgia: Hemlängtan, stegrad till ett nervöst tillstånd som följer av olust och disharmoni hos personer som mot sin egen önskan tvingats lämna sin hemmiljö.

Växjö

143 *kolorit:* 'färgton'.

kontribution: 'skatt'.

borgerlig tunga: 'förmögenhetsskatt'.

ecklesiastikstaten: 'förvaltningen av kyrka och skola'.

144 *abiturientringen:* Avgångsklassen inför studentexamen.

Rude: 'Okunniga'.

superlativa: här 'överdrivna'.

arvsynden: Enligt kristen tro medfödd benägenhet att begå synd.

karolinska tiden: Den period då Sveriges regerades av Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII, dvs. åren 1654–1718.

partitidevarvet: Frihetstiden, 1718–72.

färlor: Färla är ett straffredskap av trä eller läder.

Jesper Svedberg: Jesper Swedberg (1653–1735), biskop, psalmdiktare.

145 *Människorättigheternas århundrade:* Mänskliga rättigheter som beteckning på människans medfödda och oförytterliga rättigheter har härletts från bibeln, stoicismen och germansk rättstradition. Den första rättighetsförklaringen dröjde dock till den i Virginia i Nordamerika år 1776. Den mest bekanta är den franska revolutionens stora rättighetsförklaring i augusti 1789. Det är främst den som gör 1700-talet till människorättigheternas århundrade.

trivialskolan: Beteckningen går tillbaka på att undervisningen från början inriktades på tre grundläggande ämnen (*trivium*): grammatik, dialektik (logik) och retorik.

katekes: Lärobok i kristendomens centrala budskap, uppställd i form av frågor och svar.

S:t Bartholomei dag: I den gamla almanackan den 24 augusti, som fram till 1772 också var helgdag.

kyndelsmässodagen: Kyndelsmässodagen firades i början av februari till minne av Marias kyrkogång och var helgdag fram till 1773.

Johannesafton: 'Midsommarafton'.

Misskundlig: 'Barmhärtig'.

Claviger: (lat.) 'Nyckelbäraren'.

lictor: (lat.) 'liktor', 'statstjänare', en som verkställer överhetens befallningar.

Pennalismen: 'Kamratförtrycket', förnedrande behandling av yngre kamrater.

146 *djäknen:* Se komm. till s. 127.

Tiderus' latinska grammatik: Nathan Chytraeus »Grammatica latina« hade översatts av Johan Tiderus och tryckts i åtskilliga upplagor under 1700-talet.

Parnassen: 'lärdomens höjder'.

skolfuxideal: Skolfux är en pedantisk och sträng lärare.

Vulgatan: (lat. *Versio Vulgata*, 'den allmänna översättningen') Se-

dan medeltiden namnet på den romersk-katolska kyrkans officiella latinska bibel.

Cicero: Marcus Tullius Cicero (106–43 f. Kr.), romersk vältalare och statsman.

Linné som diktare

147 *pastoral:* här 'lantlig idyll', 'natur'.

Vale: (lat.) 'Farväl'.

rytmens oroliga synkopering: här ung. 'avvikelserna från det rytmiska grundmönstret'.

Bellmans: Carl Michael Bellman (1740–95), diktare. Jfr uppsatsen om honom i första delen av »Kritisk prosa«.

slät grammaticus: Person med klena kunskaper i grammatik.

148 *böckernas bok:* Bibeln.

Lowths: Robert Lowth (1710–87), engelsk biskop och lärd, författare till »De sacra Poësi Hebraeorum« (1752; 'Om hebréernas heliga poesi').

Herders: Johann Gottfried Herder (1744–1803), tysk tänkare och författare. »Vom Geist der Ebräischen Poesie« ('Den hebreiska poesins anda') utkom 1782.

Carl Johan Lohman: (1694–1759), skald.

Dalin: Se komm. till s. 3.

149 *naturreligionens:* Naturreligion är en religion där naturdyrkan ingår.

Harpagon: Huvudpersonen i Molières »l'Avare« (1668; »Den girige«).

Lars Roberg: (1664–1742), medicinsk forskare, en av Linnés lärare.

fjerdingsväg: En fjärdingsväg är en sträcka på ca 1/4 mil.

minat under: 'underminerat'.

Plutos: Pluton är underjordens och dödsrikets gud i antikens Grekland, ej helt åtskiljbar från Hades.

150 *presidiet:* 'högsta ledningen'.

Tabor: Berg i Galileen i Israel. Enligt en senare tradition har kultplatsen där kommit att knytas till Jesu förklaring (Matteus 17).

Oeconomica: (lat.) 'Ekonomin'.

151 *falt:* här 'påverkbart'.

utpocka:'framlocka'.

koxa: 'titta närgånget och nyfiket'.
Silstenen: 'Filtrerstenen'.
Petrificatie: 'Fossil'.
satsparalleller: 'parallellt uppbyggda satser', 'parallellism'.
prosahymnik: 'högstämda lovsånger på prosa'.
harposlag: 'toner från en harpa'.
152 *urkundsbok:* Urkund är ett originaldokument av betydelse som kunskapskälla.
hyperbeln: 'överdriften', 'paradoxen'.
Habakuk: Habackuk är en av de mindre profeter som dock har en egen bok i Gamla testamentet.
1690 års psalmbok: Efter det att Jesper Swedbergs psalmboksförslag från 1694 underkänts stadfästes en ny psalmbok 1695.
»De Tolff Sibyllors Spådom«: Kyrkoherden i Vallentuna Magnus Andreae lät 1620 trycka »The Tolff Sibyllers Spådomar som många undersamme händelser ifrå werdennes begynnelse in till enden tillkenne gifwa Sampt Richaule, Drottningennes i Saba Prophetier, som hon K. Salomon uppenbarat hade«.
Delphica och Hellespontica: Sibyllorna, nämnda bl. a. i Magnus Andreaes skrift, hade aktualiserats i musiken av Orlando di Lasso (1532–94) och i konsten av Edward Burne-Jones (1833–98).
rosenkransar: 'radband'.
gyllenduk: Tyg med invävd guldtråd.
»Sanctæ Brigittas Prophetiae«: 'Heliga Birgittas spådomar'.
Sankta Brita: 'Heliga Birgitta'.
153 *»Stenen i Grönan Dal«:* Folkvisa med ett omkväde om en runsten på gränsen mellan Jämtland och Norge, enligt traditionen rest av Sankt Staffan som vid den ska ha fäst en ryktbar profetia: »The swenske tagha widh utländska sedher / Och kränkia så sin fordna heder / Dock står stenen i grönan daal.«
Herder: Se komm. till s. 148.
Fabelns: Fabel är här en kortare allegorisk berättelse som ger en kärnfull moralisk lärdom.
epitet: Karakteriserande beteckning.
confiskerar: 'lägger beslag på'.
klirpar: Ljudhärmande beskrivning av det ljud gräshoppan åstadkommer.
caprioler: 'krumsprång'.

154 *Entomologus:* (lat.) 'Insektskännare'.
Herr Cammarherre de Geer: Charles De Geer (1720–78), bruksägare, entomolog.
metamorphoseras: 'förvandlas'.
skråpukor: här 'fjärilslarver'.
parabel: 'liknelse', 'allegori'.
Andromeda: Andromeda var enligt den grekiska myten dotter till kung Kefeus av Etiopien och Kassiopeia. Hon bands vid en klippa som offer åt ett havsodjur men räddades av Perseus. Andromeda är också namn på ett växtsläkte, av vilka rosling finns i Sverige.
mystice: (lat.) 'hemlighetsfullt', 'mystiskt'.
Ovidius: Se komm. till s. 40.
Brömskulor: Bromskula är en varkula som boskapen åsamkas under huden genom en där befintlig bromslarv, alternativt som följd av ett bromsbett.
styngflugans: Styngflugorna av familjerna *Oestridae* och *Gastrophilidae* är stora, klumpigt byggda, håriga arter, bland vilka renstynget är ett plågoris för renarna.

155 *repulsion:* 'bortstötning'.
Salomos råd: »Gå bort till myran, du late«, sade Salomo enligt Ordspråksboken 6, »se huru hon gör och bliv vis.«
Maeterlinck: Maurice Maeterlinck (1862–1949), belgisk diktare, skrev bl.a. om bin i sin »La vie des abeilles« (1901; »Bikupan«).
Babels-torn: Babels torn var enligt 1 Mos. 11 ett torn som byggdes av människorna i Sinears land (Babylonien) efter syndafloden. För att hindra dem förbistrade Herren deras språk så att de inte förstod varandra.
kättja: 'sextuell åtrå'.
sommaroset: 'sommardunsten'.
Andersensk: Syftar på Hans Christian Andersen (1805–75), dansk författare.

156 *»Deliciae Naturae«:* (lat.) 'Naturens skönhet'.
hymnolog: här 'hymnförfattare'.
grand oncle: (fra.) 'gammalonkel'.
amphibierne: Amfibier är djur som kan leva både på land och i vatten.

nakot: 'naket'.
fåvitska: 'tanklösa', 'oförståndiga'.
Oudry: Jean-Baptiste Oudry (1686–1755), fransk konstnär.
157 *Genesis:* Första Mosebok.
Buffon: Georges Louis Leclerc de Buffon (1707–88), fransk naturforskare och författare till »Histoire naturelle«.
Isidore Geoffroy S:t Hilaire: Isidor Geoffroy Saint-Hilaire (1805–61), fransk zoolog.
polariskt: 'polärt'.
Rigauds: Hyacinthe Rigaud (1659–1743), fransk målare.
rektorsinsignierna: Insignier är tecken på en viss värdighet.
158 *Lucifers:* Lucifer stod ursprungligen för 'Ljusbringaren' men kom att användas som ett av de många namnen på djävulen.
Sjubben: 'Tvättbjörnen'.
Till Ulspegel: Till Eulenspiegel är titelperson i en tysk folkbok som trycktes 1510–11 och blev mycket spridd (översatt till svenska 1661).
skärslipare: Person som slipar knivar och saxar.
hans kuse: här 'den som skrämde honom'.
pultron: 'feg stackare'.
cederade han strax sin pretention: 'uppgav han strax sina anspråk'.
159 *Herodotos:* Herodotos från Halikarnassos (o. 485–425 f. Kr.), grekisk historieskrivare.
Thukydides: (verksam o. 430–400 f. Kr.), grekisk fältherre och historiker.
pragmatiska: Den som är pragmatisk i sitt tänkande vägleds av teorins praktiska följder.
linea: (lat.) 'linje'.
ynglade: 'födde ungar (i stor mängd)'.
160 *omkväde:* 'refräng'.
Hårleman: Carl Hårleman (1700–53), arkitekt och reseskildrare.
kolonialexpeditionerna: De företag som ledde till införlivandet av de ytterligare landområden i Baltikum och norra Tyskland som Sverige knöt till sig under 1500- och 1600-talen.
apostelfurstarnas: 'apostlarnas', 'lärjungarnas'.
161 *skolastiska lärdomssalarnas Paris:* De medeltida lärdomsmiljöerna i den franska huvudstaden.

Resare-Bengt: Bengt Oxenstierna (1592–1643), riksråd och generalguvernör.

Johan, äventyraren och moralisten: Johan Turesson Oxenstierna (1666–1733), greve, författare.

morgonlandens: Den vanligare beteckningen *aftonlandet* i betydelsen av 'västerlandet' har sin motsats i *morgonlandet*, 'österlandet'.

Nils Matson Kjöpings: Nils Mattsson Kiöping (1630–67), resenär.

Ispahan: Isfahan är huvudstaden i provinsen med samma namn i mellersta Persien.

162 *olla podrida:* (it.) 'sammelsurium'.

Olof Ericksson Willmans: »Försökes det stora och märkliga konungarijket Japan« är bara början på den långa titeln på hans resebeskrivning som trycktes 1667.

Claes Rålambs: Claes Brorsson Rålamb (1622–98), ämbetsman, reseskildrare.

ambassad: Här uppdrag att besöka en främmande makt.

Olof Rudbecks: Olof Rudbeck d.y. (1660–1740), botanist och språkforskare, författare till »Laponia illustrata« (1701; »Upplyste Lapland«). Bara en inledning kom ut. Det övriga förstördes vid branden i Uppsala 1702.

Michael Enemans: Michael Olofsson Eneman (1676–1714), författare till »Resa i Orienten«.

kammarlärt: Inhämtat genom bokliga studier – och med föga kontakt med verkligheten.

163 *periodernas:* Period är en komplicerad, konstfullt utformad mening.

friluftsmålaren: Friluftsmåleriet fick sitt stora genombrott under 1800-talet genom Barbizonskolan (den andra Fontainebleauskolan).

aforistiska: 'kortfattade och uttrycksfulla'.

164 *»Iter Lapponicum«:* 'Lappländsk resa'. Den första svenska versionen gavs ut 1889 av E. Ährling. En med dagboksanteckningarna jämförd text gavs ut så sent som 2005 av Roger Jacobsson och Sigurd Fries.

Lachesis: En av ödesgudinnorna.

Flora: En fornitalisk vegetationsgudinna.

Febus: Latiniserad form av *Foibos* som binamn till Apollon som renhetens och klarhetens gud.

Zieglers: Jacob Ziegler (d. 1549), tysk humanist och geograf.

Olaus Magnus: (1490–1557), ärkebiskop och författare till »Historia de gentibus septentrionalibus« (1555; »Historia om de nordiska folken«).

Schefferus': Johannes Schefferus (1621–79), innehavare av den Skytteanska professuren i retorik och politik.

165 *sågskärarens:* 'sågarens'.

166 *Rousseaus första programtal:* Se komm. till s. 67.

Beat Ludvig von Muralt: Beat Ludwig von Muralt (1665–1749), schweizisk upplysningsman och pietist.

Albrecht von Haller: Se komm. till s. 21. Hans dikt »Die Alpen« ('Alperna') gavs ut år 1729.

Jura: Departement i östra Frankrike, på gränsen till Schweiz.

Savoyen: Ett historiskt landskap i sydöstra Frankrike, på gränsen till Schweiz och Italien, sedan 1860 delat i Savoie och Haute-Savoie.

Berner Oberland: Del av den schweiziska kantonen Bern.

167 *sublima:* Under 1800-talet började man särskilt tala om det arktiskt sublima i fjällvärlden och i Arktis.

Virijaur: Virijaure är en fjällsjö i Luleälvens översta lopp, belägen i Padjelanta väster om Sarekfjällen.

gotik: En konststil som kännetecknas av smala, spetsiga former.

elementariskt: 'ursprungligt', 'präglat av sitt ursprung'.

kurativa: 'botande'.

vändkrets: Ordet betecknar vanligen endera av de två breddgrader som avgränsar tropikerna. Här får det beteckna det som på ett liknande sätt finns vid kulturens gräns.

dietlära: Linnés livligt besökta föreläsningar inom dietik gavs ut i tryck 1907.

sufficient: 'tillräcklig'.

168 *Regnards (1681 företagna) »Voyage de Laponie«:* Jean François Regnard (1655–1709), fransk dramatiker, som gav ut sin reseskildring (»Resa i Lappland«) 1731.

Arvid Ehrenmalms: (d. 1745), upphovsman till »Arvid Ehrenmalms resa genom Wäster-Norrland til Åsehle Lappmark anställd uti Julii månad 1741«.

furia: Kvinna i ett tillstånd av raseri.
Styx: I grekisk mytologi en av underjordens floder; namnet betecknar ofta också dödsriket självt.
pattor: 'pattar', 'kvinnobröst'.
messingsmaljor: Se komm. till s. 124.
Franzéns: Frans Michael Franzén (1772–1847), skald, biskop.
Höckert: Johan (Janne) Fredrik Höckert (1822–66), målare.
169 *»Iter ad Exteros«:* 'Resa till utlandet'.
»Öländska och Gothländska Resan«: Den fullständigare titeln är »Carl Linnæi Öländska och Gothländska resa på riksens högloflige ständers befallning förrättad åhr 1741«.
»Wästgöta Resan«: Den fullständigare titeln är »Carl Linnæi Wästgöta-resa på riksens högloflige ständers befallning förrättad år 1746«.
»Skånska Resan«: Den fullständigare titeln är »Carl Linnæi Skånska resa på höga öfwerhetens befallning förrättad år 1749«.
curieust: 'sevärt', 'märkvärdigt'.
Jacob Wallenberg: (1746–78), romanförfattare och reseskildrare.
Eriksgata: Officiell resa genom riket företagen av nyvald kung.
170 *Plinii näktergalar:* Uttalandet finns i företalet till »Öländska och Gotländska resan« och har ansetts syfta på den äldre Plinius: Gajus Plinius Secundus (23/24–79).
solspel: Ljusspel åstadkommet av solljuset.
Draba prima: (eg. *Draba verna* eller *Erophila verna*) 'rågblomma'.
Caltha: 'kabbeleka', *Caltha palustris.*
Glechoma: 'jordreva', *Glecoma hederacea.*
Leontodon: 'maskros', *Taraxacum officinale.*
Hepatica: 'blåsippa', *Hepatica nobilis.*
Anemone secunda: 'vitsippa', *Anemone nemorosa.*
Oxalis: 'harsyra', *Oxalis acetosella.*
Adoxa: 'desmeknopp', *Adoxa moschatellina.*
Salices: Salixarter, kanske i första hand sälg.
171 *Pehr Kalms:* Pehr Kalm (1716–79), naturforskare.
ackja: Av samerna nyttjad åksläde, 'pulka'.
viträvens: 'fjällrävens'.
hungersbrödet: Det bröd bakat på bark eller halm som fick tas till när annat bröd var slut.

bovetegröten: Bovete är en kulturväxt med stärkelserika frön varav mjöl och gryn kan framställas.

det landet Gosen: Det område i östra Nildeltat i Egypten där israelitiska stammar var bosatta före erövringen av Kanaan. Det har sedermera kommit att stå som symbol för ett bördigt land.

172 *Ösel:* Ö utanför Estland, den näst efter Gotland största i Östersjön.

tran: Fet oljeblandning som utvinns ur späcket på fiskar och vattendäggdjur.

Alvarens: Alvar är en plan kalkstensslätt med tunt jordlager, särskilt på Öland.

Joseph Vernet: (1714–89), fransk målare.

ogemena: 'ovanliga'.

173 *fläckuga:* 'fläckiga'.

eklog: 'herdedikt'.

spögubbe: Ordet förknippas i första hand med spöstraff men står här närmast för de särskilda väckare, kyrkstötar, som skulle hålla församlingen vaken under predikan.

Nås: Socken i Nås och Malungs domsaga i Dalarna varifrån 35 personer under år 1896 utvandrade till Palestina.

Selma Lagerlöf: Se komm. till s. 49. »Jerusalem« utkom i två delar åren 1901–02.

svenska folklivsbildens mästare, *Almqvist:* Av Almqvists (se komm. till s. 138) verk är det här främst folklivsberättelser som »Grimstahamns nybygge«, »Kapellet« och »Skällnora qvarn« som åsyftas.

innocent physiognomie: 'oskyldigt utseende'.

kloke raisonnement: 'förståndiga resonemang'.

174 *antikens fornepos om arbeten och dagar:* Se komm. till s. 134.

patriarkalisk: 'faderligt välvillig'.

stångpiskperuken: En peruk i form av en lång hårfläta av den typ som bars av manliga kineser och som blev mode även i Europa under 1700-talet.

årstidernas oratorium: Joseph Haydns (1732–1809) oratorium »Årstiderna« färdigställdes 1801.

»med bekymmer etc.: Förbannelsen uttalas i samband med utdrivandet ur Eden i 1 Mos. 3:17.

Linné som moralist

175 *Rhamnus:* Kommun i det forntida Athen vid Attikas nordöstra kust, framför allt känd för sitt åt Nemesis helgade tempel.

Phidias': Fidias (gr. Pheidias, verksam o. 460–430), athensk skulptör.

Agorakritos: Grekisk bildhuggare från Paros, verksam under 5:e århundradet f. Kr. Han är framför allt känd för statyn av Nemesis, vilken dock även tillskrivits hans lärare Fidias.

Pausanias: Sengrekisk reseskildrare, verksam o. 160–180.

tempelcella: Inre rum, avsett för gudabild, i ett antikt tempel.

Afrodites: Afrodite var enligt grekisk mytologi skönhetens och kärlekens gudinna.

Artemis': Artemis var enligt grekisk mytologi dotter till Zeus och Leto och tvillingsyster till Apollon. Hon gavs många funktioner, bl. a. som jakt- och mångudinna.

första perserkriget: Perserkrigen kallas de upprepade strider mellan den persiska stormakten och de grekiska stadsstaterna som utkämpades under första hälften av 400-talet f. Kr. Här avses den straffexpedition, oftast uppfattad som perserkrigens andra fas, som kung Dareios sände mot Athen.

Marathon: Marathon är en by c:a fyra mil norr om Athen, där atenarna under Miltiades besegrade perserna 490 f. Kr.

palladium: 'gudabild'.

176 *Joh. Casper Friedr. Manso:* I Mansos rikhaltiga produktion ligger det närmast till hands att tänka på »Sparta. Ein Versuch zur Aufklärung der Geschichte und Verfassung dieses Staates« (1800–05; 'Sparta. Ett försök till belysning av denna stats historia och författning').

rågångar: här 'markerade gränser'.

Paris, kvinnorånaren etc.: Paris, som en gång gett skönhetspriset till Afrodite, fick av gudinnan hjälp att röva bort sköna Helena vilket utlöste trojanska kriget där Paris föll för Filoktetes pilar.

Telemakos: Son till Odysseus och Penelope, söker sin far under långa resor och förbereder hans återkomst till Ithaka.

Fénélon: François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651–1715), fransk författare som 1699 gav ut »Télémaque« (»Telemachos äventyr«).

Penelopes: Penelope är Odysseus trofasta maka som enligt Odysséen väntade i tjugo år på hans återkomst.

177 *Aristoteles:* Se komm. till s. 48.

korrelat: Det ena av två begrepp som förutsätter varandra.

en tillvarons meter etc.: Med användning av versens metrik förklaras växlingarna i livet.

178 *sömsmån:* Eg. tygkant utanför söm som beräknas vid tillklippning av tyg.

Prometeus: Prometheus trotsade gudarna och stal elden från dem för att lyfta människan till en högre kultur. Som straff fjättrades titanen vid en klippa i Kaukasus där en örn ständigt hackade i hans lever. Slutligen befriades han av Herakles.

Artabanos: Artabanos var ett namn som bars av ett flertal härskare av Arsakiddynastin i partherriket.

Xerxes: Xerxes I, persisk storkonung under åren 486–465 f. Kr.

Historiens fader: Herodotos, se komm. till s. 159.

nektar: Här gudadryck som enligt grekisk mytologi gav evig ungdom.

ambrosia: Gudarnas föda enligt den grekiska mytologin.

179 *Sofokles:* (o. 497–406 f. Kr.), grekisk dramatiker.

A. B. Drachmann: Anders Bjørn Drachmann hade nyligen publicerat »Fra den romerske Keisertiden. Kulturbilleder« (1903).

Jacob Burckhardt: (1818–97), schweizisk historiker.

ostracismen: Landsförvisning av politiskt misshaglig person.

Polykrates: (d. 521 f. Kr.), grekisk politiker, tyrann på Samos.

180 *Adrasteia:* Thrakisk-frygisk modergudinna, dyrkad på berget Ida vid Troja och förknippad med Nemesis.

Stoas lärjungar: En pelargång vid torget i Athen har gett namn åt den stoiska skolan, vars grundare Zenon brukade undervisa där. Se också komm. till s. 16.

nyplatonskt: Nyplatonismen är en spekulativ filosofisk riktning som på ett eller annat sätt menar sig anknyta till den platonska traditionen.

181 *Fortuna:* I romersk mytologi benämningen på lyckans eller slumpens gudinna.

gasterande: 'gästspelande'.

Capitolium: En av Roms sju kullar, belägen mellan Forum Romanum och Marsfältet.

Dacien: Romersk provins (Dacia), ungefärligt motsvarande nuvarande Rumänien.

Britannien: Britannia var romarnas namn på de brittiska öarna, framför allt England, Wales och Skottland.

särskilda nådeakter: Guds ingripande.

en lag in casu: 'en för varje särskilt fall stiftad lag'.

182 *de tolv tavlornas lag:* Den äldsta kodifieringen av den romerska rätten, tillkommen 451 f.Kr.

Kains åker: Kain, Adams och Evas äldste son, hade enligt Första Mosebok inte samma framgång med skötseln av sin åker och med sitt offer som sin lyckosammare yngre bror Abel och mördade denne som hämnd.

blodshämnden: Dråp som någon begår som hämnd för ett svårt brott mot en nära släkting.

rättsinstitut: 'system av rättsregler'.

från eskimåerna till eldsländarna: Naturfolk från norr (Grönland) till söder (Eldslandet).

vendettan: 'hämnden'.

»Den, som utgjuter människoblod etc.: Uttalandet ingår i Guds förbund med Noa (1 Mos. 9:6).

menedaren: Den som medvetet talar osanning eller förtiger sanningen.

183 *Ajax:* Ajax eller Aias benämns två av deltagarna i det trojanska kriget och de skildras ofta stridande vid varandras sida. Aias, Telamons son, var efter Akilles grekernas främste. Trots det fick han stå tillbaka för Odysseus när den döde Akilles' rustning skulle övertas.

Achilles: Akilles var grekernas tappraste hjälte enligt Iliaden, där hans namn nämns redan i inledningsradens invokation.

gäldandet: 'betalningen'.

Solons: Solon var en athensk statsman och diktare som ämbetsåret 594/593 f.Kr. fick särskilda befogenheter, och den lagstiftning han verkade för skrevs av på trätavlor som ställdes ut på Agora (torget).

legislation: 'lagstiftning'.

repressalietanken: 'tanken på hämnd'.

Erwin Rohde: I hans produktion ingick bl.a. »Die Religion der Griechen« (1895; 'Grekernas religion').

fatalism: 'ödestro'.

184 *Labdakider:* Labdakos' son Laios fick med Iokaste sonen Oidipus. Denne fick döttrarna Antigone och Ismene och sönerna Eteokles och Polyneikes.

Atrider: Atreus' söner, nämligen Agamemnon och Menelaos.

Aeschylos: Aischylos (o. 525–456 f. Kr.), grekisk dramatiker, författare till trilogin »Orestien« (458) som omfattar »Agamemnon«, »Gravoffret« och »Eumeniderna«.

Pythagoreismen: Efter Pythagoras (o. 570–o. 497 f. Kr.), grekisk filosof och matematiker, uppstod en krets av pytagoréer som bildade slutna sällskap med stränga etiska och religiösa krav på medlemmarna.

Leibniz: Se komm. till s. 26.

eldgudinnan Vesta: Romersk gudomlighet, en personifikation av härdens kraft i hem och hydda.

Neros levande facklor: Nero (37–68), romersk kejsare från 54. Judarna utsågs till syndabockar vid Roms brand år 64.

185 *dekadenthärskarens:* En dekadent ansågs vara sjukligt raffinerad och blaserad.

orientaliseringen: 'inflytandet från Orienten'.

tordön: 'åska'.

beduinens: Beduin är en arab som lever nomadiskt.

Pentateukens: 'Moseböckernas'.

lakonism: 'kortfattat uttryckssätt'.

öga för öga: Uttrycket återfinns på flera ställen i Moseböckerna, så i 2 Mos. 21:24, 3 Mos. 24:20 och 5 Mos. 19:21.

Goël: Om Goël berättas i Job 19:25.

Abner: Om Abner berättas i 1 Sam. 14:51.

Asahel: Om Asael berättas i 2 Sam. 2:18.

Joab: Om Joab berättas i 1 Sam. 26:6.

Haman: Om Haman berättas i Ester 3. Denne persiske ämbetsman var judarnas oförsonlige fiende.

Mardochai: Om Mardokai berättas likaså i Ester 3.

186 *Messiasriket:* Messias tänks inom judendomen som en kommande härskare som skall medföra en lyckotid för Israels folk och därvid inte minst skapa full rättvisa. Kristus framställdes av Paulus och andra kristna som den som infriat dessa drömmar, medan judarna fortfarande väntar på Messias.

Israels främlingsirring: Avser sannolikt den tid som ligger före det uttåg ur Egypten som enligt Gamla testamentet ska ha letts av Moses.

Esras storartade fjärde bok: I Esra 4 berättas om tempelbygget i Jerusalem.

Titi tid: Titus Flavius Vespasianus (39–81) var romersk kejsare från 79.

vänstra kindbenet: Jesus säger: »om någon slår dig på den högra kinden, så vänd ock den andra till åt honom« (Matt. 5:39).

med den dom, hvarmed I dömen: Uttrycket återfinns liksom det förra i Jesu Bergspredikan (Matt. 7:2).

jesuiter: En jesuit är en medlem av en militant katolsk orden.

187 *»den som griper till svärd, skall med svärd förgås«:* Uppenbarelseboken 13:10.

Cid: Hjälten i Pierre Corneilles (1606–84) »Le Cid, tragicomédie« (1636; »Cid«).

Herkules' stoder: Oftare *Herakles' stoder*, antik benämning på klipporna Calpe och Abilda på var sin sida av Gibraltar sund.

Njál: »Njáls saga« anses gå tillbaka till slutet av 1200-talet.

Eddans Gudrun: I Gudrúnarhvöt (»Gudruns eggelse«) i den poetiska Eddan berättas om hur Gudrun vill hämnas sin dotters död.

Nibelungens Kriemhild: Kriemhild, en motsvarighet till Gudrun i en sydligare sagokrets, dödar sina bröder för att ta tillbaka Nibelungens guld.

åtel: Kropp av dött djur som används som lockbete.

Gregorius av Tours: (o. 538–o. 594), kyrkoman och historiker, författare till bl.a. »Decem libri historiarum« (»Tio böcker historia«, senare kallad »Frankernas historia«).

Paulus Diaconus: (725/730–797/799), longobardernas historieskrivare.

»compositio«: (lat.) 'överenskommelse', 'förlikning'.

vår nationalhjälte Frithiof: »Bot tager mannen, när hans fränder falla«: Citatet är hämtat från dikten »Frithiof på sin faders hög« i Esaias Tegnérs »Frithiofs saga«.

188 *mosaisk rätt:* Judisk lag, alternativt den som mer specifikt knyter sig till Moses.

analogi: 'motsvarighet'.

en Dantesk fantasi: Dante Alighieris (1265–1321) skildringar, framför allt i »Inferno«, den första delen av »Divina Commedia«.

humanisternas: Humanister var företrädare för den stora antikinspirerade kulturströmningen under renässansen.

religionskrigens: Av de många religionskrigen avses här i första hand de som fördes under 1500- och 1600-talen.

färla: Färla är ett straffredskap av trä eller läder.

189 *Jacob Döpler:* Döplers arbete »Theatrum poenarum« ('Straffens teater') utkom i två delar 1693–97.

profosser: Profoss är en person med uppgift att upprätthålla ordningen vid krigsmakten.

schavotter: Schavott är en plattform runt en skampåle för förevisning av brottslingar och avrättning av dödsdömda.

Hugo Grotius: (1583–1645), nederländsk humanist. Hans summering »malum passionis quod infligitur ob malum actionis« kan uttydas: 'så mycket ont som någon gjort skall han också tillfogas'.

Leibniz' […] Theodicén: Se komm. till s. 26.

190 *kontrapunktens:* Kontrapunkt är en kombination av två eller flera melodiskt självständiga stämmor.

Ekvationens likhetstecken: I en ekvation har det som står till vänster och höger om likhetstecknet samma värde.

en av Gud förutbestämd harmoni: Anspelar på det hos Leibniz centrala begreppet »harmonie préétablie«.

tyska katederförnuftet Chr. Wolff: Christian von Wolff (1679–1754), tysk filosof.

syllogismer: Syllogism är en slutledning som består av tre satser, varav den tredje följer av de två första.

Montesquieu: Se komm. till s. 6.

Voltaire: Se komm. till s. 2.

Beccaria: Cesare Beccaria (1738–94), italiensk straffrättsteoretiker och nationalekonom.

talar: Ett långt skjortliknande plagg, sedan medeltiden använt som ämbetsdräkt.

Kant: Immanuel Kant (1724–1804), tysk filosof.

191 *predestination:* 'förutbestämmelse'.

kontemplativa: 'tankfulla', 'stillsamma'.

192 *Abraham Bäck:* (1713–95), läkare.
Predikarens skepticism: Predikaren räknas till vishetslitteraturen i bibeln och ger ofta uttryck för en bitter pessimism.
bergning: Medel till livets nödtorft.
blodskamsbrott: 'incest'.
sin Johannes: Johannes och hans bror Jakob var tillsammans med Petrus Jesu mest närstående lärjungar.
botanisten Loefling: Pehr Löfling (1729–56), naturhistoriker och resenär. Ur hans kvarlämnade anteckningar sammanställde Linné »Iter hispanicum« (1758; 'Resa i Spanien').
rara solet magnis rebus inesse fides: (lat.) 'sällan brukar man kunna sätta tro till stora ting'.
Gjörwells: Carl Christoffer Gjörwell (1731–1811). Se vidare essän om familjen Gjörwell i första delen av »Kritisk prosa«.
Lude, sade Helena, hos Ovidius, sed occulte: Citatet stammar ur Ovidius' »Heorides. XVII« och kan uttydas: 'Lek – men i hemlighet!'

193 *extra invidiam:* 'bortom avundsjuka'.
kaptenen på Wallenbergs galeja, Ekeberg: Wallenberg (se komm. till s. 169) berättade om »Min son på Galejan« (1781), och på detta titelskepp förde Carl Gustaf Ekeberg (1716–84) befäl.
Alexandri Magni: 'Alexander den stores'; se komm. till s. 140.
ne audiat nemesis: (lat., eg. 'för att inte ödet må höra') 'utmana inte ödet'.
Elias […] Fries: (1794–1878), botanist, Linnéforskare.
Thore Fries: (1886–1930), botanist, Linnéforskare.
oktavsidor: Sidor i vanligt bokformat.

194 *»ende sonen«:* Carl von Linné d.y. (1741–83), naturforskare.
tidsallusion: 'daterbar anspelning'.
Nemesis Divina, Talio est æqualis retributio, unde reciproca Talio. Autopathia Græcis: 'Gudomlig vedergällning. En vedergällning lika för lika, en mot det rätta svarande vedergällning. På grekiska: självförvållat lidande'.
Meïr Goldschmitt: Meïr Aron Goldschmidt (1819–87), publicist och författare med särskild inriktning på Nemesisläran.

195 *»innocue vivito, numen adest«:* Linnés valspråk kan översättas: 'Lev oförvitligt. Gud är närvarande'.

Claudianus: Claudius Claudianus (o. 400 e. Kr.), latinsk skald.
advokatyriska: 'av spetsfundigheter fyllda'.
Seneca: Se komm. till s. 52.

196 *arbetaren i vingården:* En av de mest bekanta bland Jesu liknelser (Matt. 20).
styfren: Styver var ett silvermynt av låg valör, och beteckningen används också om mynt av låg valör i allmänhet.
forer: dvs. *foror*, 'lastade vagnar'.

197 *jurisprudensen:* 'juridiken'.
skabb: En hudsjukdom med intensiv klåda orsakad av parasiterande kvalster.
spetälska: 'lepra', en sjukdom som leder till svåra hudförändringar.
Nulla calamitas sola: (lat.) 'En olycka kommer sällan ensam'.

198 *Schillers bekanta »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht«:* Citatet efter Schiller (se komm. till s. 51) stammar ur dikten »Resignation« (1784) och kan översättas 'Världshistorien är världsdomstolen'.
ännu levande efterföljare – Aug. Strindberg: Strindberg hyste stor beundran för Linné: »Linné var egentligen en poet som råkade bli naturforskare.« I »Vivisektioner« intogs en uppsats med titeln »Nemesis Divina«, tillkommen direkt efter »Tjänstekvinnans son« och publicerad i dansk press 1887, men i Sverige först 1890. De personliga erfarenheter som Strindberg redovisar påminner om Linnés: »Så mycket är vad jag fått veta. Under loppet av fyra år alltså: sju döda, en på dårhus, sex förlorade.« (»Samlade verk« 29, 1985, s. 61). Efter »Inferno« tenderade Strindberg att i än högre grad uppleva världen i samma kategorier som i »Nemesis divina«, vilket Levertin kunde konstatera i den essä om författaren som ingår i första delen av »Kritisk prosa«.
sotdöden: Naturlig död orsakad av sjukdom eller ålderdom.

199 *Anders Gyllenroth:* Militär, som under sin kamrat Lorentz Christopher Stobées (1676–1756) fångenskap i Ryssland intalade dennes hustru att han var död och stod i begrepp att gifta sig med henne när maken återvände. Gyllenroth angav Stobée för upproriskt tal, men denne lyckades bevisa sin oskuld. Gyllenroth dömdes till döden och avrättades 1722.

Hattarnes djärve finansvinglare, *Kierman:* Gustaf Kierman (1702–66), köpman, politiker.
doktor Blackwell: Alexander Blackwell (1700–47), läkare.
kannstöperiet: Se komm. till s. 59.
de parlamentariska lyckoväxlingarna: 'partistriderna'.
200 *konsistoriet:* 'styrelsen för universitetet'.
lönnkammare: 'hemliga rum'.
alkover: 'sängkammare'.